

В. Й. БОРИСЕНКО

Соціально –
економічний
розвиток
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ

в другій
половині
XVII ст.

Передмова

Перемога українського народу у визвольній війні 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією знаменували початок нового етапу в розвитку продуктивних сил Лівобережної України. На господарське і суспільно-політичне життя краю позитивно впливали, насамперед, глибокі процеси, що проходили в Росії в новий період її історії. Цей період, як відзначав В. І. Ленін, «характеризується справді фактичним злиттям усіх... областей, земель і князівств в одне ціле. Це злиття... викликав обмін між областями, що посилювався, поступово зростаючий товарний обіг, концентрування невеликих місцевих ринків в один всеросійський ринок. Через те що керівниками й господарями цього процесу були капіталісти-купці, то створення цих національних зв'язків було не чим іншим, як створенням зв'язків буржуазних»¹. Возз'єднання України з Росією в одній державі зв'язало братні народи мільйонами і мільярдами питок економічного, правового і побутового характеру, що в багато разів примножило їх економічний, політичний і духовний потенціал, сприяло зростанню продуктивних сил єдиної держави².

На соціально-економічний розвиток Лівобережної України другої половини XVII ст. значною мірою впливали і результати визвольної війни 1648—1654 рр.: ліквідація польсько-шляхетського панування і великої земельної власності польських та українських магнатів й шляхти; послаблення феодально-кріпосницького гніту; порушення замкнутості класів-станів феодального суспільства; дальший розвиток сільського господарства, ремесел і промислів.

Одним з вузлових питань дожовтневої історії України, що недостатньо досліджені в радянській історіографії й вимагають особливої уваги на сучасному етапі розвитку історичної науки в республіці, є вивчення соціально-економічних умов переростання феодальної суспільно-економічної формації в буржуазну.

Керуючись ленінським положенням про «новий період» російської історії, автор поставив мету дослідити процеси, які найповніше характеризують його на території Лівобережної України в другій половині XVII ст.: підвищення рівня розвитку продуктивних сил

Лівобережній Україні не було привілейованих груп населення, а лише козаки і однорідне «поспільство, народ». Звідси і нерозуміння ним класової суті адміністративного апарату, розгляд його як надкласової сили, адатної примирити у феодальному суспільстві антагоністичні класи ¹¹.

Помилки у трактуванні соціальної ролі та класового характеру судової системи припустився і О. І. Левицький у своїх розвідках про судочинство на Україні. Інакше і не могло бути, оскільки автор у своїх висновках виходив з хибного розуміння класової структури феодального суспільства, яку він, подібно до О. М. Лазаревського, вважав «безстановою». Дослідник не бачив прямої залежності судової системи від панівного феодального способу виробництва, зображував суд «народним», «загальностановим» представницьким органом ¹².

Визначаючи причини затушовування буржуазною наукою функцій держави в антагоністичному суспільстві, В. І. Ленін писав, що питання «це так заплутане й ускладнене через те, що воно... зачіпає інтереси пануючих класів більше, ніж будь-яке інше питання» ¹³. Не становила випятку в цьому плані й решта буржуазних істориків, зокрема тих, що досліджували «займанщину» та общинне землеволодіння на Україні. Навіть Д. І. Багалій не уникнув подібних помилок. У своїй ранній праці про займанщину на Україні, автор применшував роль молодого феодальної державності у поземельних відносинах на Лівобережжі, твердячи, що після вигнання польських магнатів і шляхти «землі зробилися власністю... всього народу малоросійського». Разом з тим одну з причин скорочення общинного землеволодіння Д. І. Багалій справедливо вбачав у загарбання земель старшиною і монастирями ¹⁴.

Важливий внесок у дослідження общини на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. вніс буржуазний історик І. В. Лучицький. Вперше у вітчизняній історіографії довівши існування общини на цій території, він разом з тим виявив методологічну безпорадність при визначенні причин її появи на лівобережних землях. Виникнення тут общини історик пояснював простим перенесенням общинних традицій переселенцями з Правобережжя. У відсутності періодичних розподілів землі серед общинників він вбачав архаїчну форму общинних відносин, хоч у дійсності це свідчить про пізній етап їх розвитку ¹⁵.

Крок уперед порівняно з поглядами своїх сучасників на суспільний устрій Лівобережної України другої половини XVII ст. зробив В. О. Барвінський. Під впливом революції 1905—1907 рр. у Росії він показав, що і в українському суспільстві XVII ст. не було «демократизму» й «безстановості», про які писали історики. Але, відкинувши зауваження окремих з них про «самобутність» закріпачення українського селянства, автор у цілому не уникнув хиб, властивих усім буржуазній історіографії, твердячи, що відносини між посполитими і «державцями» у XVII ст. склалися миролюбно ¹⁶.

Не вийшов за рамки простого накопичення фактів і суперечливої

їх оцінки й історик буржуазно-ліберального напрямку В. Л. Модзалевський. Але наведений ним фактичний матеріал дає змогу прослідкувати процес виникнення гутних підприємств на півночі Лівобережжя, характер виробничих відносин у гутництві, а також виробничі зв'язки між лівобережними, правобережними та російськими землями¹⁷.

Криза буржуазної історіографії історії України другої половини XVII ст. на початок XX ст. стала явною. Вона проявлялася у неспроможності буржуазних учених дати справді наукове пояснення соціально-економічним процесам, що відбувалися на Україні досліджуваного періоду, в активізації у ній буржуазно-націоналістичної реакційної течії з її глибоко ворожими українському народові ідеями. У своїх прагненнях відірвати український народ від російського, і отже послабити його революційність в умовах класової боротьби у період імперіалізму, українські буржуазні націоналісти намагалися насамперед розірвати братній союз українського і російського народів. Один з ідеологів українського буржуазного націоналізму В. Б. Антонович силкувався довести якусь винятковість українського народу, проведення ним своєї «особливої» ідеї «безкласовості» й «демократизму»¹⁸. Ще далі пішов у своїх спробах віддалити український народ від російського учень і послідовник В. Б. Антоновича, буржуазно-націоналістичний історик М. С. Грушевський. Всупереч історичній правді М. С. Грушевський оцінював воз'єднання України з Росією як негативне явище в історії українського народу, твердив ніби в ході визвольної війни були повністю ліквідовані феодальні порядки і утворилася «загальнонародна» держава. Цим М. С. Грушевський прикривав експлуататорську політику українських феодалів, проводив паралель між ними і сучасною йому буржуазією, намагаючись зобразити її захисником народних мас України. Це природна реакція української буржуазії на гнобительську політику царизму, але реакція, яка своїм вістрям спрямовувалася і проти українського народу. Фальсифікуючи соціально-економічне становище України досліджуваного періоду, М. С. Грушевський писав, що це був період застою «в економіці, господарстві, культурі», «період кривавої руїни»¹⁹.

Представники так званої школи М. С. Грушевського, його однодумці І. Джиджора та М. Тищенко всіляко «обгрунтовували» тезу про відсутність сталих економічних зв'язків між Україною та Росією. І. Джиджора силкувався довести, що навіть на початку XVIII ст. Лівобережна Україна становила «зовсім окремий економічний терен, торговельно незалежний від Московщини». Виношуючи плани відриву України від Росії, націоналістичні псевдовчені заперечували прогресивність перебування України у складі Росії, безпідставно твердили, що українські землі економічно були тісніше зв'язані з польськими та німецькими, ніж з російськими²⁰.

Хибну позицію у висвітленні соціально-економічного розвитку України XVII—XVIII ст. займав дрібнобуржуазний історик, один з лідерів партії народних соціалістів В. О. Мякотін. Соціально-економіч-

ні процеси на Україні після визвольної війни 1648—1654 рр. він характеризував як самобутнє явище, властиве лише Україні, зображував закріпачення селянства як «індивідуалістичні тенденції». Подібно до народників, історик ідеалізував селянську общину, твердячи, що вона складалася з «вільних і рівноправних людей», у той час як між її членами вже існувала глибока майнова нерівність і соціальне розшарування²¹.

Тільки з відкриттям К. Марксом об'єктивних законів розвитку суспільства «хаос і довільність, що панували досі в поглядах на історію і на політику,— підкреслював В. І. Ленін,— змінилися надзвичайно цільною і стрункою науковою теорією, яка показує, як з одного укладу суспільного життя розвивається, внаслідок зростання продуктивних сил, інший, вищий,— з кріпосництва, наприклад, виростає капіталізм»²². Безумовною вимогою марксистської теорії при розгляді будь-якого питання, наголошував В. І. Ленін, «є постановка його в певні історичні рамки, а потім, якщо мова йде про одну країну..., врахування конкретних особливостей, які відрізняють цю країну від інших в межах однієї і тієї самої історичної епохи»²³.

Враховуючи конкретно-історичні умови Росії другої половини XIX ст., В. І. Ленін у своїх працях «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», «Економічний зміст пародництва і критика його в книзі п. Струве», «Розвиток капіталізму в Росії» та ін. творчо розвинув економічне вчення К. Маркса. В останній з робіт В. І. Ленін почав виклад матеріалу з характеристики капіталістичної еволюції сільського господарства, яка своїм корінням сягала в надра феодальної формації. Вперше у вітчизняній науці В. І. Ленін зробив марксистський аналіз еволюції капіталізму і в промисловості Росії. Це особливо важливо тим, що на той час у країні поряд з передовими промисловими підприємствами зберігалися і відсталі, типові для періоду феодалізму. В. І. Ленін докладно розглянув еволюцію ремесла, промислів, дрібного товарного виробництва, простої капіталістичної кооперації і мануфактури як безперервний процес переростання нижчих форм виробництва у вищі. Остання, «будучи проміжною ланкою між ремеслом і дрібним товарним виробництвом з примітивними формами капіталу і між великою машинною індустрією (фабрикою)»²⁴, грала важливу роль у розвитку капіталістичних форм промисловості.

Випяtkово важливе значення для досліджуваної теми має положення В. І. Леніна про перехідні форми господарства. «...Капіталістичне господарство,— відзначав В. І. Ленін,— не могло відразу виникнути, панщинне господарство не могло відразу зникнути. Єдино можливою системою господарства була, таким чином, перехідна система, система, яка поєднувала в собі риси і панщинної і капіталістичної системи»²⁵ з властивими їй «безкінечними різноманітностями форм». У промисловості процес складання капіталістичних виробничих відносин також характеризувався переплетінням і протиборством

нових елементів з панівними феодалними відносинами, тривалістю і суперечливістю.

Озброєна марксистсько-ленінською методологією, радянська історична наука досягла помітних успіхів у висвітленні соціально-економічної історії України періоду пізнього феодалізму. Зокрема, соціально-економічні та політичні зміни, що сталися на Україні в ході визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., показані в монографії І. П. Крип'якевича. Порівняння наведених ним даних на середину XVII ст. з даними кінця XVII ст. дозволяє конкретно показати соціально-економічні зрушення на Лівобережжі досліджуваного періоду²⁶.

Економічні та політичні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. досліджені у фундаментальній монографії Ф. П. Шевченка. Автор переконливо довів, що в роки визвольної війни 1648—1654 рр. вони значно зросли, перетворилися у визначальний фактор розвитку України і одночасно почали відігравати важливу роль і в економічному житті Росії. Економічне спілкування найрізноманітніших верств українського і російського народів, наголошує Ф. П. Шевченко, сприяло їх дальшому зближенню²⁷.

Радянські вчені внесли вагомий внесок у дослідження окремих аспектів економічного розвитку Лівобережної України другої половини XVII ст. Досліджуючи виробництво скла на території України, В. Ф. Рожанківський, зокрема, показав його еволюцію від найпростіших форм до найскладніших. Автор зробив висновок про те, що в XVI—XVII ст. гутництво вже не вкладалося в рамки цехового ремесла і перебувало на стадії початкової форми мануфактури²⁸. Розвиток іншої галузі промисловості, а саме металургії, дослідив П. К. Федоренко. На підставі детального аналізу друкованих і архівних джерел автор прийшов до висновку, що і рудні досліджуваного періоду становили собою таку ж форму промислового виробництва²⁹.

Набагато ширше коло питань розвитку феодалної промисловості охоплено в монографії О. С. Компан про міста України другої половини XVII ст. Автор прослідкувала зародження в надрах феодалної промисловості елементів капіталізму, дослідила активізацію торгівлі, формування купецтва, джерела нагромадження купецького капіталу та вкладання його в організацію промислових підприємств³⁰.

Радянські вчені зробили важливий внесок у дослідження не тільки економічної, а й суспільно-політичної історії України пізнього феодалізму. Одне з центральних місць тут належить фундаментальній праці В. А. Дядиченка. Щоправда, соціальні процеси, функції адміністративного апарату, порядок комплектування козацького війська, тощо у ній розглядаються з кінця XVII ст.³¹. Дослідженню ролі Малоросійського приказу в політиці царського уряду щодо України присвячена монографія К. О. Софроненко. Дослідниця визначила класовий характер діяльності Малоросійського приказу, показала об'єднання зусиль російської та української адміністрацій для зміцнен-

ня прав феодалів на землю та селян. Разом з тим, наголошується у праці, царський уряд через приказ поступово обмежував самоуправління Лівобережної України так само як й інших районів Росії³².

Класова боротьба селян, козаків і міщан Лівобережної та Слобідської України в 50—70-х рр. XVII ст. стала предметом дослідження К. І. Стецюк. Оперуючи оригінальним матеріалом, автор вперше у вітчизняній історіографії розкрила суть класових суперечностей у цьому регіоні України, вплив селянської війни в Росії 1670—1671 рр. на розгортання антифеодальної боротьби народних мас України, спроби різних груп старшини використати трудящих у боротьбі за владу, зміцнення дружби українських і російських селян у ході спільних виступів проти експлуататорів. Природно, що на економічні та соціальні аспекти історії досліджуваних регіонів автор звернула меншу увагу³³.

З колективних праць, де деякою мірою висвітлюється й соціально-економічна історія України другої половини XVII ст., слід назвати збірник статей, присвячений 300-річчю возз'єднання України з Росією³⁴, фундаментальні видання з історії Української РСР, робітничого класу та селянства УРСР і м. Києва³⁵, а також підручники й навчальні посібники для студентів вищих учбових закладів³⁶. Важливе значення для дослідження проблеми мають дисертації В. О. Романовського і М. М. Ткаченка про організацію державного господарства та становище селянства Лівобережної України у XVII ст.³⁷

Досліджувана проблема має широке коло друкованих джерел: літописи³⁸, мемуари³⁹, матеріали генеральних слідств про маєтності⁴⁰, переписів населення⁴¹ і приватних архівів⁴², акти⁴³ та окремо видані документи про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією⁴⁴. Написані з позицій панівних класів, вони відображали їх інтереси і вимагають до себе критичного ставлення. Загальним недоліком друкованих джерел є відсутність узагальнюючих статистичних даних, що не дозволяє підкріпити теоретичні положення статистичними викладками.

Ці ж вади властиві й архівним матеріалам. У ході дослідження теми опрацьовані та введені в науковий обіг документи: Центрального державного архіву давніх актів (фонди: 124, 210, 229); Архіву Ленінградського відділення Інституту історії СРСР АН СРСР (колекція 133); Центрального державного історичного архіву УРСР (фонди: 39, 51, 57, 58, 128, 129, 130, 133, 139, 143, 145, 146, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 157, 159, 160, 163, 165, 175, 221, 232, 237, 912, 1523, 1528, 2038); Державної ордена Леніна бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна (фонди: 159, 205); Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (фонди: 1, 2, 12,

ДА
П—595). Частина документів Центрального державного архіву давніх актів і архіву Ленінградського відділення Інституту історії СРСР АН СРСР опрацьована за мікрофільмами і засвідченими копіями, що

зберігаються в Центральному державному історичному архіві УРСР і науковому архіві Інституту історії АН УРСР.

Досить широка джерельна база і досягнення попередників дають можливість створити комплексне дослідження про соціально-економічний розвиток Лівобережної України другої половини XVII ст. і заповнити прогалину в сучасній історіографії історії України феодальної доби. Необхідність появи такого дослідження пояснюється ще й тим, що апологети антикомунізму перетворили фальсифікацію історії України цього періоду в знаряддя ідеологічних диверсій імперіалізму проти СРСР. Витягуючи на світ заяложені концепції ідеологів українського буржуазного націоналізму, фальсифікатори силкуються розпалити національну ворожнечу між братніми народами. З цією метою американські історики О'Брайєн, К. Кононенко, Д. Басараб та інші безпідставно твердять ніби возз'єднання України з Росією загальмувало економічний розвиток українських земель, а між українцями та росіянами точилася безперервна боротьба. Буржуазні псевдовчені фальсифікують також політичний курс Б. Хмельницького, спрямований на захист історичних рішень Переяславської ради, всіляко вихваляють зрадницьку діяльність І. Виговського та І. Мазепи⁴⁵.

В умовах активізації ідеологічних диверсій імперіалізму винятковно важливо показати історичні корені дружби українського і російського народів. Возз'єднання України з Росією об'єктивно сприяло не тільки зростанню продуктивних сил країни, а й об'єднанню передових діячів цих народів у боротьбі проти соціального і національного гноблення. Ідеї дружби і братерства яскравим світлом осявали всі етапи визвольного руху в Росії, надавали йому особливої сили, глибини та розмаху. Після повалення царизму, завдяки нерозривному союзу народів СРСР невпізнанно змінилося обличчя Української РСР, всієї нашої великої Батьківщини. «Видатним результатом спільної праці радянських людей,— наголошував член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький на урочистих зборах, присвячених 325-річчю возз'єднання України з Росією,— стала побудова розвинутого соціалістичного суспільства, утворення нової історичної спільності людей — радянського народу, утвердження соціалістичного способу життя»⁴⁶. В єдиній сім'ї братніх народів український народ упевнено крокує по шляху соціалістичного творення.

РОЗДІЛ I

Зміцнення влади царського уряду і старшинської адміністрації

---

1. Поширення влади царського уряду на Лівобережну Україну

Возз'єднання України з Росією мало величезне прогресивне значення в історії українського народу. «Цим історичним актом, — зазначалося у привітанні ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР «Партійним, радянським, громадським організаціям, усім трудящим Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки і Української Радянської Соціалістичної Республіки» з нагоди 325-річчя возз'єднання України з Росією, — назавжди було закріплено єдність двох братніх народів, таких близьких, як відзначав В. І. Ленін, мовою, місцем проживання, характером та історією»¹.

Після Переяславської ради 1654 р. Лівобережна Україна стала складовою частиною Російської держави. Згідно з Березневими статтями 1654 р. вона зберігала право на самоуправління — традиційній адміністративно-територіальній і військовій устрій, адміністрацію, збройні сили, судочинство, фінанси. Але верховна влада переходила до царського уряду, який управляв Україною спочатку через спеціально створену в Посольському приказі канцелярію, а з 1663 р. — Малоросійський приказ. Нововведення відповідали загальнополітичному курсу царського уряду на дальшу централізацію влади, обмеження прав окраїнних районів на самоуправління, встановлення єдиної для всієї країни системи органів державної влади. Основний штат Малоросійського приказу збільшувався пропорційно розширенню його функцій: у 1677 р. — 18, а в 1697 р. — 40 піддячих.

В справах щодо України Малоросійський приказ справлявся на весь адміністративний апарат царської Росії. Через Посольський приказ вирішувалися, в основному, дипломатичні питання, перехід іноземців у православну віру. Розряд-

ний — зміцнення оборонної системи України, комплектування гарнізонів для українських міст, їх озброєння та забезпечення боєприпасами й провіантом, виплата жалування, Стрілецький — комплектування стрілецьких полків і відправка їх на Україну, діяльність командного складу, Іноземний — забезпечення російських гарнізонів українських міст командирами з числа іноземців і виплата їм жалування, Сибірський — заслання в Сибір осіб, звинувачених у зраді або участі в антифеодальних рухах на Україні тощо. В окремих випадках Малоросійський приказ координував свою діяльність з наказами Великої казни, Великого палацу, Тасмних справ².

Головним завданням канцелярії, а пізніше й Малоросійського приказу було проведення на Україні політики царського уряду — спрямування діяльності місцевих органів влади в русло рішень Земського собору 1653 р. і Переяславської ради 1654 р. Велика увага приділялася організації захисту України від посягань шляхетської Польщі, султанської Туреччини і Кримського ханства, боротьбі з агресорами та їх нечисленними прибічниками з вищої козацької старшини. В економічній галузі діяльність новоствореного органу концентрувалася на поглибленні економічних зв'язків між Лівобережною Україною та Росією в інтересах найбідніших класів. У його компетенцію входили також функції зміцнення адміністративної влади царського уряду і феодальних порядків, придушення антифеодальних виступів народних мас Лівобережної України.

У перші місяці після Переяславської ради 1654 р. службовці канцелярії Посольського приказу провели велику роботу по конкретизації умов входження України до складу Росії й приведення до присяги українського населення. Боярин В. Бутурлін, окольничий І. Олфс'єв і думний дяк Л. Лопухін з номічниками протягом січня — березня 1654 р. з цією метою відвідали головні населені пункти Лівобережної та Правобережної України. Козаки, селяни і міщани тепло зустрічали представників Росії, влаштовували їм урочисті зустрічі й з великою радістю присягали Російській державі. Одночасно з цим канцелярія Посольського приказу на основі поданих гетьманським урядом статей виробляла проект політичного статусу України і передавала його на розгляд й затвердження царю.

Царський уряд підтверджував також права лівобережних міст на самоуправління. У царській грамоті 1660 р. Ніжину зазначалося: «...Подданных наших Малые Россия города Нежина войта Александра Цурковского и мещан

пожаловали по их правам и по привиліям, велели выбирать им войта и бурмистров и райц и лавников меж себя лутчим и середним и молотчим людям всем посполито, со всего земского совету, добрых и знающих людей... Также кому будет в чем какое дело до войта и бурмистров и до райца и до лавников, и им на судью суд давати безволокитно ж в правду, по их Майдебурскому праву, и позыванья им ни до кого чинити не велели; но толко кто будет учнет бити челом на их суд и на приговор нам великому государю, нашему царскому величеству, и тогда их нашими... зазывными грамотами позывати до нашего царствующего града Москвы, и по нашему царского величества указу, таких дел выслушают наши... бояре и думные люди и росправу учинят; а позывати их нашими государскими грамотами в великих делах, а в малых делах наших царского величества грамот никому ни по кого не давати, чтоб в таких малых делах им мещанам напрасных убытков не было»³. Подібні грамоти в різні роки дістали Київ, Глухів, Короп, Мена, Новгород-Сіверський, Остер, Переяслав, Погар, Почеп, Стародуб, Чернігів. Відповідно і затвердження міських вїтїв також стало прерогативою царського уряду як вищого органу державної влади. Зокрема, в 1654 р. він призначив довічним київським вїтєм Я. Сомковича, а після його смерті — Ж. Тадрину⁴.

В Березневих статтях 1654 р. за козаками визнавалося право обирати гетьмана на загальних радах, після чого він затверджувався в Москві і одержував атрибути гетьманської влади. Вже з самого початку входження України до складу Росії царський уряд суттєво обмежив владу гетьманів, узяв під свій суворий контроль обрання вищих урядовців на Україні. В статтях 1659 р. перед гетьманом ставилася вимога коритися царським указам, дотримуватися політичної лінії Б. Хмельницького. Старшині заборонялося обирати гетьмана на старшинських радах, а гетьманові — призначати й усувати генеральну старшину і полковників без дозволу царя. Обрання гетьмана без царського дозволу вважалося недійсним фактом. Уряд не визнав виборів Я. Сомка на Козелецькій раді 1662 р. тому, що той, «не дожидаясь, против челобитья своего, от нас... указу и высланного боярина нашего и воеводы на полную раду для гетманского обиранья приезде, также и из Запорогов полковника нашего Ивана Брюховецкого, или от него посланцов присылки, и, мимо, вашего стародавнего войска запорожского обычая, смел дерзнуть учинился гетманом в малом городке и не на полной раде без совету всего войска запорожского, при немногих полковниках самоизволом, за-

быв нашу... милость и жалованье»⁵. Я. Сомку було наказано дочекатися боярина і провести раду згідно із звичаєвим правом. На Україну в 1663 р. був відряджений князь Д. Великогагін з завданням контролювати вибори і привести до присяги нового гетьмана. Князя супроводжував 8-тисячний загін рейтар, на силу якого той справлявся під час Ніжинської «чорної» ради 1663 р.⁶

У всіх наступних радах також брали участь представники царського уряду, які проводили в життя його рішення. У 1669 р. до Глухова з цією метою прибули князь Г. Ромодановський, стольники А. Матвеев і Г. Богданов. Крім того, Малоросійський приказ наказав прибути на раду архієпископу Л. Барановичу, військовому обозному, осавулам, полковникам, іншій старшині та представникам рядового козацтва. Посланці мали відновити чинність Березневих статей 1654 р., але з доповненнями, спрямованими на те, щоб не допустити зради окремих старшин⁷. Обрання гетьмана в 1672 р. відбувалося під контролем того ж князя Г. Ромодановського. Віщ привіз затверджені царем статті, якими мав керуватися в своїй діяльності новий гетьман. З дозволу уряду і під контролем його представників було обрано гетьманів І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепу.

У Коломацьких статтях 1687 р. царський уряд знову підтвердив своє право контролю за виборністю та звільненням з посад гетьманів і вищої козацької старшини. У спеціальному пункті старшині заборонялося обирати й усувати гетьмана без дозволу царя, а гетьману — призначати самовільно полковників. У 1690 р. уряд додатково нагадав про це лівобережному гетьману. Того ж року за «указом» царя усунути з посад за якісь провини переяславський полковник Л. Полуботок, генеральний осавул В. Сербин. З попередньої згоди Малоросійського приказу такого ж покарання зазнав і полковник Д. Райча⁸.

Малоросійський приказ послідовно обмежував ведення гетьманським управлінням дипломатичних переговорів з урядами зарубіжних країн. Якщо Б. Хмельницький міг самостійно укладати з ними договори про спільні дії проти Речі Посполитої, то наступних гетьманів було позбавлено такого права. Остаточні рішення у важливих дипломатичних справах, що стосувалися України, приймав російський уряд, а у гетьманську резиденцію надсилав копії відповідних дипломатичних документів. У Коломацьких статтях з цього приводу зазначалося: «А каковы вечные договоры... с королевским величеством польским постановлены, и с тех договоров списки к прежнему гетману... посланы, и ныне они в

войскової канцелярії обретаютца»⁹. За гетьманами залишалося право підтримувати зносини з урядами зарубіжних країн лише під контролем представників Малоросійського приказу.

В 1682 р. І. Самоїлович писав у Москву, що він направив у Крим писаря Лубенського полку Ф. Васильєва для переговорів про обмін полоненими¹⁰. Одержавши в 1685 р. лист коронного гетьмана С. Яблоновського з приводу намірів турецького командування наступати на Польщу, гетьман відправив його в Москву з своїм коментарем¹¹. Гетьманська канцелярія вела жваве листування з кримським ханом з приводу врегулювання політичних та економічних відносин. У 1692 р. Малоросійський приказ наказав гетьману чекати його подальших вказівок з цих питань, але безперервно вести розвідку в Криму і одержані дані надсилати в Москву¹². Через два роки гетьман писав у Малоросійський приказ про приїзд у Батурин посланця кримського хана, бажання останнього заручатися підтримкою Росії у війні проти шляхетської Польщі, становище в Криму і перебування там посла польського короля¹³. І падалі гетьман повідомляв у Москву про зміст одержаних ним листів польських урядовців¹⁴, кримського хана, пропозицію молдавського господаря взяти на службу українських козаків¹⁵.

Наприкінці XVII ст. Малоросійський приказ через гетьманську канцелярію підтримував зв'язки з керівником антифеодального і визвольного руху на Правобережжі С. Палієм. Останній досить часто звертався до лівобережного гетьмана з різних питань: заборони козакам його полку вступати в лівобережне охотницьке військо; дії польсько-шляхетських військ на території Правобережної України; планів польсько-шляхетського командування; допомоги лівобережних козаків повсталому населенню; возз'єднання Правобережжя з Росією тощо¹⁶.

Після возз'єднання України з Росією царський уряд незмінно посилював контроль над козацькими полками, все більше підпорядковував їх дії загальнодержавним інтересам. У 1654 р. гетьман повідомляв Посольський приказ про напад заголів кримського хана на Україну й просив військової допомоги. У відповідь уряд Росії наказав князю Г. Ромодановському вирушити з військами з Белгорода на Україну. Одержавши повідомлення про це, гетьман дав наказ козакам виступити проти ворогів¹⁷. Уже в перші роки після визвольної війни козацькі полки входили до складу російської армії і перебували під командуванням російських офіцерів. Російське командування, у повному підпорядкуванні якого знаходилися козацькі війська наказного

гетьмана І. Золотаренка у Білорусії в 1655 р., визначало маршрут і мету походів козацьких полків, взаємодію їх з російськими військами. У свою чергу, І. Золотаренко, не доводячи до відома гетьмана України, доповідав командуванню про дії керованого ним війська, визволення Нового Бихова, присягу його жителів на вірність Російській державі, втрати, захоплення полонених тощо¹⁸. Командування російської армії підпорядковувало дії козацьких полків і в наступні роки. Спільність дій російської армії та козацьких полків стала запорукою їх успіхів у відсічі ворожої агресії на Лівобережну Україну, захисті історичних рішень Переяславської ради про возз'єднання України з Росією.

Навіть у мирний час гетьман і старшина доповідали керівнику Малоросійського приказу про різні справи, що вимагали втручання військової сили, а уряд приймав рішення і вживав відповідних заходів. Так, лівобережний гетьман у 1665 р. сповіщав його про те, що 300 озброєних воїнів-калмиків, які стояли в українських містах, відійшли на свою територію, внаслідок чого виникла потреба в додаткових військових силах¹⁹. Повідомляючи приказ про напад загонів кримців на Кюрсунь і переправу їх через Дніпро на Лівобережжя у листопаді 1678 р., гетьман очікував від нього військової допомоги²⁰. Звичайно, козацькі полки й місцеве населення чинили опір загарбникам, але загалом воєнні дії спрямовувало командування російських військ. У 1694 р. лівобережний гетьман писав у Москву про загрозу вторгнення татарських орд на українські землі та його заходи щодо захисту порубіжних земель. Пізніше від нього ж надійшло донесення і про напад татар на Переяславщину, бої козацьких полків з ворогом та його відступ. Не вагаючись вести самостійні наступальні дії проти Кримського ханства, гетьман пропонував царському урядові оволодіти татарськими фортецями на пониззі Дніпра і таким чином відсунути кордон України з Кримським ханством далі на південь²¹.

Царський уряд давав вказівки гетьману і в інших випадках. На його вимогу Б. Хмельницький у 1656 р. направив у Білорусію київського полковника А. Ждановича для розслідування непорозумінь між козацькою старшиною та командирами російських військових частин. Введений в оману І. Виговським, царський уряд у 1657 р. направив стольника П. Скуратова з грамотою до лівобережного козацтва з вимогою підкорятися гетьману і не виступати проти нього²². Потім він наказав І. Виговському припинити боротьбу проти М. Пушкаря і дотримуватися політичної лінії Б. Хмельницького. Загрожуючи суворим покаранням,

царський уряд вимагав від гетьмана-зрадника звільнити в ув'язнення стрільців, захоплених його прибічниками²³. У 1672 р. гетьману України дано наказ почати воєнні дії проти турецьких військ і загонів П. Дорошенка, які наступали на Польщу²⁴. Дізнавшись про повстання на Переяславщині 1666 р., царський уряд розпорядився придушити його загоном ратних людей князя К. Щербатова²⁵ і місцевих козаків. У іншому випадку гетьманська адміністрація одержала царський наказ — направити козацькі полки проти повстанців на Слобідській Україні в 1670 р., а також поставити застави і не пропускати лівобережних жителів «к Стеньке Разину также и на Запорожье»²⁶. Учасників антифеодальних виступів, що потрапляли у полон, наказувалося страчувати.

Малоросійському приказу належала й вища судова влада, що посилювалася одночасно із зміцненням позицій царського уряду на Лівобережній Україні. В його компетенцію входили судові справи про зрадницькі дії частини козацької старшини та міської верхівки, спрямовані на відрив України від Росії. Попереднє дізнання проводив Генеральний суд, він же виносив і вирок. Але остаточне рішення після ознайомлення з справою приймав Малоросійський приказ. У 1676 р. уряд дав І. Самойловичу дозвіл на суд над прибічниками колишнього гетьмана Д. Многогрішного. В спеціальній грамоті дозволялося судити С. Адамовича і П. Рославця «по правам и вольностям нашим войсковым». Після закінчення судового процесу Генеральний суд передав усі матеріали разом з вироком у Малоросійський приказ. А останній постановив вислати засуджених на поселення у Сибір під суворий нагляд місцевих властей²⁷. У 1688 р. на підставі магдебурзького права Генеральний суд звільнив з посади київського в'їта Ж. Тадрину з резолюцією: «Хто неправедные дела делал по тому праву магдебургскому ... войтом не быть»²⁸.

Траплялися випадки, коли осіб, запідозрених у державній зраді, царський уряд передавав гетьману для суду над ними. Так було з Д. Забілою і А. Солониною після їх «доносу» на І. Мазепу. При цьому уряд вказував, що генеральних старшин потрібно судити за Литовським статутом, а вирок направити в Малоросійський приказ²⁹. Так же поступали і з вихідцями з України, які вчинили тяжкі кримінальні злочини на території Росії. В 1676 р. у Москві розглядалася справа міщанина з Глухова Д. Навроцького про вбивство ямщика з Рогозької слободи. Малоросійський приказ вирішив відправити в'ївцю на Україну для суду за місцевими законами і Соборним уложенням 1649 р.³⁰

У 1688 р. сюди ж направлено українського попа-розстригу, а в 1690 р.— Л. Полуботка і Порваницького, звинувачених у «наклепі» на гетьмана. Загалом навіть у випадках, коли Малоросійський приказ не хотів розглядати судові справи українського населення і доручав це лівобережним судам як нижчій судовій інстанції загальноросійської судової системи, він вказував, якими правовими кодексами потрібно було керуватися при розгляді тих або інших справ.

Уособлюючи вищу судову владу, Малоросійський приказ міг скасувати рішення Генерального суду або самого гетьмана. У 1694 р. І. Мазепа розпорядився стратити двох козаків, які спочатку підтримували авантюру І. Петрика, а потім втекли від нього і з'явилися в Батурин з покутою. Під тиском запорожців, що перебували у той час у гетьманській резиденції, І. Мазепа відклав страту до їх від'їзду. Але запорожці повідомили про цей випадок у Москву, і Малоросійський приказ, щоб не відштовхнути обдурених І. Петриком безвинних людей, наказав скасувати гетьманський вирок й звільнити козаків з-під варті³¹.

Малоросійський приказ розглядав також справи про зловживання царських воевод в українських містах, матеріальні претензії до них місцевих жителів, кабальну залежність їх від російських феодалів, повернення на батьківщину тощо. В 1663 р. він направив на Україну стольника П. Бунакова для розгляду скарги переяславських міщан на свавілля місцевого воеводи. Стольник мав розібрати справу на місці і подати матеріали для винесення вироку³².

Представниками царського уряду на Лівобережній Україні виступали воеводи, через яких на її території запроваджувалася воеводсько-приказна система управління. Після Переяславської ради 1654 р. російські воеводи з гарнізонами було введено лише в Київ. Призначивши 30 січня 1654 р. київськими воеводами князів Ф. Куракіна і Ф. Волконського, уряд визначив і їх функції: організувати захист Києва від польсько-шляхетських військ; підтримувати постійний зв'язок з Б. Хмельницьким; збирати відомості про плани командування польсько-шляхетських, литовсько-шляхетських і татарських військ; листи польських і литовських урядовців направляти в Москву; давати відсіч вторгненню ворожих загонів на територію України; не допускати суперечок ратних людей і українців; передавати на розгляд місцевих властей справи про вчинки українських селян, козаків і міщан, що зачіпали інтереси ратних людей; силами киян і гарнізону збудувати в Києві фортецю і господарські приміщення; організувати сторожову службу навколо Києва; вирішувати справи переселенців з правобереж-

них та західноукраїнських земель; затримувати вихідців з Росії до з'ясування мотивів їх прибуття в Київ; не приймати втікачів-кріпаків з російських земель і повертати їх власникам; забезпечувати постачання служилих людей харчами, порохом і свинцем; виявляти колишні маєтності польських магнатів і шляхти, кількість їх підданих, а також розміри і види податків, що сплачувалися до визвольної війни 1648—1654 рр.³³

Загалом у компетенцію перших воєвод на Україні входили переважно військові справи, пов'язані із захистом України від іноземної агресії, підтримання прав російських кріпосників над селянами. Крім того, вони мали підготувати опіс населення для оподаткування, а також здійснювати контроль за збиранням податків з жителів Лівобережної України у царську казну. Але незабаром воєводи під час внутрішньої боротьби козацької старшини мусли виступити на захист рішень Переяславської ради, що об'єктивно відповідало інтересам народних мас України. Послідовними поборниками зміцнення українсько-російських зв'язків виступили насамперед міщани, зацікавлені в існуванні сильної централізованої влади. В російських воєводах вони навіть вбачали силу, здатну обмежити свавілля козацької старшини і наполегливо добивалися присутності їх у лівобережних містах. Зокрема, у 1657 р. міщани Лохвиці, Лубнів і Ромнів заневняли царського посланця В. Кікіна, що вони раді приїзду воєвод. А війт Лубен П. Котляр заявив, що на найближчій ярмарці лубенчани планують скласти прохання про запрошення їх у місто. Стародубський війт К. Молявко відзначав, що стародубці вбачають у воєводах своїх захисників від старшини, і якщо в найближчий час у місто не ввійде російський гарнізон, то вони остаточно розозяться³⁴. Ці прагнення міщан поліляло і духовенство.

Настрої українського народу були відомі російським воєводам, і в боротьбі проти спроб частини старшини відірвати Україну від Росії вони нерідко спиралися на підтримку народних мас. Переконавшись у зраді гетьмана І. Виговського, київський воєвода Б. Шереметєв у 1658 р. звернувся до українського народу з відозвою, де звертав увагу насамперед на жахливі муки, яких завдали населенню України прибічники гетьмана-зрадника — орди кримського хана. Воєвода звинувачував гетьмана у встановленні надмірних податків, збільшенні повинностей, привласненні грошей, що збиралася на утримання війська, знищенні Я. Барабаша, М. Пушкаря, інших керівників і багатьох учасників повстання, ув'язненні С. Довгаля, І. Донця, І. Іскри і К. Пушкарєнка. Відозва закликала українських селян, мі-

щан і козаків бути вірними заповітам Б. Хмельницького і відіграла важливу роль у розгортанні масового руху проти І. Виговського та його спільників³⁵.

З 1659 р. воєводи з'явилися у Брацлаві, Ніжині, Чернігові, Умані, інших містах, тобто в сферу їхнього впливу почала входити і Правобережна Україна. Згодом більш детально визначилися їх права і обов'язки: «...Для оборони от неприятелей, а тем воеводам в войсковые права и вольности не вступать; а которые воеводы и ратные люди будут в Переяславе, в Нежине, и тем быть на своих запасах, а в Кисеве и в Чернигове и в Брацлавле владеть воеводам маестностями теми, которые принадлежали к тем воеводствам преж сего; а в полковничьи поборы воеводам не вступатся, а кто учинит какое пасильство, и тем чинить наказание...»³⁶. В наступні роки російські гарнізони на чолі з воєводами стояли також у Батурині, Глухові, Лубнах, Миргороді, Новгороді-Сіверському, Полтаві. Прилуках та деяких інших містах. За наказом київського і белгородського воєвод російські гарнізони були введені в містечка Гадяч, Грунь і Зіньків, що викликало протидію козацької старшини, яка бачила в розширенні воєводсько-приказної системи управління посягання на своє привілейоване становище. Старшина домоглася виведення гарнізонів з цих містечок.

Будучи представниками панівного класу, воєводи послідовно зміцнювали позиції феодалів, зловживаючи своїм становищем, самовільно користувалися громадськими угіддями для випасу коней та заготівлі сіна, «рибними ловлями», змушували козаків і міщан відбувати підводну повинність, ремісників — задарма лагодити зброю, спорядження, шити сідла, одяг. Полтавський воєвода в 1666 р. на власний розсуд розпоряджався козацькими сіножатями і городами, брав підводи для перевезення військового майна, підпорядкував собі міський суд. У 1666 р. він вів судове засідання про поділ снадцини І. Сліпця, кражу худоби в С. Переяславця, а рейтарський ротмістр І. Бабкін — про незаконний продаж майна³⁷. Вживаний у окремих справах термін «на вряде его царского пресветлого величества городом Полтавском приказе» свідчить про намагання воєводи поширити приказну систему управління і на міські суди. Подібну практику застосовували також ніжинський, переяславський та інші воєводи.

Все це викликало незадоволення селян, міщан, козаків, а також козацької старшини. Взагалі, ставлення останньої до воєвод на Україні було двояким. З одного боку, старшина підтримувала дії воєвод, спрямовані на зміцнення феодальних порядків і захист України від іноземних агресорів,

з іншого — виступала проти обмеження ними своїх прав в управлінні краєм. Старшина домагалася обмеження функцій воєвод і в своїх інтересах використовувала незадоволення трудящих мас посплесням феодалного гніту. Вводячи безперервно нові податки і повинності, старшина всю вину за їх збільшення перекладала на російську адміністрацію. Після великих повстань 1666 р. на Лівобережжі царський уряд пішов на певні поступки козацькій старшині — зменшив кількість воєвод в українських містах і обмежив їх функції. У третьому параграфі Глухівських статей 1669 р. записано: «...Быти воєводам и ратным людем в городех по прежним статьям и ныне вновь подтвердит в статьях, а воєводам быти в Києве, в Переясловле, в Пежине, в Чернигове, во Остре...»³⁸. Воєводам заборонялося втручатися в справи старшинської адміністрації, судочинство, порушувати права і «вольності» козаків. За ними залишалися військові функції і право слідкувати за тим, щоб «измен ни от кого никаких не было».

Царські воєводи уважно стежили за подіями на території Лівобережної України, збирали необхідні відомості й пересилали їх у Москву. Вони одержували інформацію як з офіційних, так і з неофіційних джерел. Для цього урядовці зустрічалися з представниками гетьмана, генеральною старшиною, полковниками, міщанами, селянами, козаками. У січні 1657 р. полтавський полковник два рази повідомляв воєводу Д. Протасова про становище на Україні. У травні він мав зустріч з посланцями колонтаєвського воєводи В. Щербиною «с товарищи» і через них ознайомив белгородського воєводу, якому підпорядковувалися інші воєводи, з станом сирив на Україні. Зокрема, у своєму листі полковник писав про підготовку кримського хана і турецького султана до нападу на українські землі й готовність Б. Хмельницького до його відсічі. У листі вказувався район зосередження козацьких військ, повідомлявся маршрут майбутнього походу козаків Полтавського полку³⁹. Такими ж методами діяли воєводи в Києві, Переяславі, Чернігові та інших лівобережних містах протягом другої половини XVII ст. Через своїх представників на місцях царський уряд був добре поінформований про події на Україні і міг активно впливати на їх перебіг.

У функції воєвод входили також організація і ведення глибокої розвідки в зарубіжних країнах. Київська приказна хата мала «вістовщика» (розвідника.— *Авт.*) з київських міщан, який систематично відвідував Польщу, Молдавію, інші країни і зібрані відомості доставляв у Київ. У 1671 р. київський воєвода Г. Козловський одержав від

міщан Г. Косницького і С. Плесноченка інформацію про чисельність і рух війська гетьмана П. Дорошенка, а також плани польсько-шляхетського командування. Перебуваючи в 1673 р. у Константинополі, один з «вістовщиків» дізнався про діяльність у Києві агентів П. Дорошенка і через російське посольство повідомив про це київського воєводу. В 1676 р. воєвода відправив у Кримське ханство, Туреччину і Польщу ще одного розвідника⁴⁰. За його ж наказом київський сотник також послав розвідників у ці ж країни і додатково ще у Волощину, звідки можна було чекати наступу турецьких військ на Лівобережну Україну⁴¹. З метою розвідки у 1680 р. до Ясс і Сорок поїхав один із київських жителів. Він мав конкретне завдання — зустрітися з сороцьким приколабом і в розмові з ним з'ясувати наміри турецького командування стосовно України⁴². Подібні завдання виконували й українські купці під час торгових поїздок у Західну Європу та країни Близького Сходу.

Крім того, воєводи розглядали справи про торгові непорозуміння між місцевим населенням і російськими ратними людьми, крадіжки майна у солдатів гарнізону, втечі стрільців і рейтар, зловживання офіцерів гарнізону службовим становищем, стягування боргів з росіян, порушення монополії торгівлі спиртними напоями, розшук і повернення за місцем проживання російських селян-втікачів тощо⁴³. В 1694 р. лівобережний гетьман повідомляв Малоросійський приказ про кражу грошей з військової скарбниці в Батурині стрільцями і просив наказати путивльському воєводі провести розслідування і покарати винних⁴⁴.

Звіти про свою діяльність воєводи направляли в Малоросійський приказ кінною поштою, для чого у ряді лівобережних міст влаштовувалися поштові двори. У Києві в 1666 р. на поштовому дворі було 17 коней, для яких на зиму заготовлялося 8 скирт і 5 стогів сіна на 2 тис. кіп⁴⁵. На 1674 р. кількість коней збільшилася до 40 голів. Поштовий тракт з Москви до Києва йшов через Калугу, Глухів, Путивль, Конотоп. При терміновій справі відправлялися гінці, яким заборонялося самовільно міняти коней у населення (лише через бурмистрів і вїттів), ставати на постій у будинках козаків. Підтримання поштового тракту в порядку, забезпечення станції кіньми перебували у віданні виключно російських властей.

Загалом після возз'єднання Лівобережної України з Росією царський уряд незмінно посилював вплив центральних органів влади на всі сторони соціально-економічного і політичного життя краю. Через Малоросійський приказ він послідовно обмежував місцеве самоуправління, збільшував

кількість воєвод в українських містах, поступово зводив гетьмансько-старшинський адміністративний апарат до рівня місцевих органів своєї влади. Діяльність Малоросійського приказу відіграла важливу роль у збереженні територіальної цілісності Лівобережної України в складі Російської держави. Малоросійський приказ виконував спільні для російських та українських феодалів завдання — захист їх привілейованого становища, придушення опору експлуатованих класів-станів.

2. Діяльність гетьмансько-старшинського адміністративного апарату

Створений у роки визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського панування, новий адміністративний апарат у наступний період продовжував зміцнюватися. Цей процес зумовлювався потребою панівного класу українського суспільства у силі, здатній забезпечити йому привілейоване становище серед населення і захистити права феодалів. У своїй класовій політиці місцеві органи влади спиралася на міць розгалуженого державного апарату Російської держави, спроможного тримати в покорі селян, козаків і міщан. Система адміністративних органів влади Лівобережної України відрізнялася від управлінської системи Росії другої половини XVII ст., проте була однаковою за класовою суттю.

Адміністративно-правове становище Лівобережної України у складі Росії визначалося загальноросійським законодавством. Вища політична, військова, судова і фінансова влада на території Лівобережної України належала гетьманові. Березневими 1654 р. і всіма наступними статтями йому надавалося право вирішувати внутрішні питання краю, але заборонялося вести самостійні дипломатичні відносини з урядами шляхетської Польщі, Кримського ханства, Туреччини та інших країн. Проте це не означало, що гетьманська адміністрація взагалі позбавлялася можливості підтримувати дипломатичні зносини з зарубіжними країнами.

Встановивши дипломатичні зв'язки з шведським урядом, Б. Хмельницький у 1654 р. пояснював царю, що вони спрямовані на створення антипольської коаліції і що Швеція готова вступити у війну проти Речі Посполитої. Далі гетьман писав: «Што нам лишей будет, коли тут меншей будет неприятелей, кгда ж певную маем відомост, же і тепер недавно корол польский так до хана кримского, яко до турков своего послал посла, черелщующи, штоб на нас

воевали; якож ми ни татаром, ни турком не вірим, бо они всі так твоєму царському величеству, яко і всему православию, никакова добра не мыслет. Да і тобі б великому государю нашему, і нам всім тих посторонних земл, которіі помочи дат на іноверцов хотят нам, їх од себе не одкидат...»⁴⁶.

24 жовтня 1654 р. Б. Хмельницький доповідав у Москву про вимогу кримського хана розірвати зв'язки України з Росією і підкреслював свою рішучість відстояти союз російського і українського народів. 2 квітня 1655 р. він повідомляв у Посольський приказ про прибуття до Чигиринна силістрійського паші Сіауша, який від імені великого візира Азема-паші підманював «нас, щоб ми піддалися турецькому царю — чого не дай боже, бо ми, раз присягнувши... за віру православну кожного часу готові вмерти, а неприятели із зрадливих своїх замислів ніколи не будуть мати потіхи»⁴⁷. Російський уряд дав гетьману дозвіл на переговори з урядом султанської Туреччини, підтримання з нею дружніх відносин, але при умові, щоб султан заборонив кримському ханові допомагати Речі Посполитій у її боротьбі проти Росії та України.

18 травня 1655 р. гетьман просив у царя дозволу відправити послів у Швецію. Свої дії він пояснював бажанням не допустити зближення Швеції з Польщею і підкреслював, що краще «со всех сторон приятелей имети, нежели неприятелей». Причому дипломатичне листування з шведським урядом, вказував Б. Хмельницький, велося вже чотири роки. Характерно, що, листуючись з урядами Трансільванії, Туреччини, Швеції, інших країн, Б. Хмельницький вів переговори виключно про спільні воєнні дії проти Речі Посполитої, а не про розрив дружніх відносин з Росією⁴⁸. В листі до молдавського воеводи від 4 квітня 1656 р. він наголошував, що «у нас немає наміру дати привід до порушення цього зв'язку, скріпленого присягою; навпаки, якщо хто-небудь з ворогів безиричино спробує переслідувати нас, ми вирішили дати йому одностайну відсіч»⁴⁹. У відповідь на царську грамоту про можливість воєнних дій Росії з Швецією Б. Хмельницький 12 червня 1656 р. доповідав про готовність всього Війська запорізького воювати проти шведів⁵⁰. На чутки, нібито він вів таємні переговори з польськими урядовцями про укладення миру з Польщею, Б. Хмельницький писав у Москву: «И мы, со всем войском... Запорожским и со всем православным народом российским, веру учиня одинава, тебе, великому государю... верне служитьи и никогда от тебя... отступати не мыслим и не хотим»⁵¹.

Навесні 1656 р. Б. Хмельницький скликав у Чигирині розширену раду з генеральної старшини, полковників, сотників, а також представників рядового козацтва, повідомив їм про пропозицію кримського хана козакам перейти до нього у підданство на пільгових умовах. Вірний прихильник дружби двох братніх народів, Б. Хмельницький висловив учасникам ради свій твердий намір дотримуватися рішення Переяславської ради 1654 р. про воз'єднання України з Росією. Ці слова знайшли гарячу підтримку присутніх, які одноголосно вирішили залишитися у складі Росії й навіть ціною власного життя відстояти союз з російським народом⁵².

Такої ж лінії дотримувався Б. Хмельницький у відносинах з урядами інших країн й князівств. У листі до князя Трансільванії Ю. Ракоція 18 липня 1656 р. гетьман запевняв останнього, що він не піддається ні на чю намову і не підніме зброї проти Трансільванії та її союзників Валахії й Молдавії. На пропозицію князя припинити війну з Річчю Посполитою Б. Хмельницький дав згоду, але при цьому зазначив, що підпише відповідний договір тільки тоді, коли він буде «не без користі» для Росії⁵³. Якщо врахувати, що в цей час велися переговори про воз'єднання Молдавії з Росією, то стане зрозумілою і причина зближення України з князівствами. Вона базувалася на спільності історичних долей, необхідності визволення Батьківщини від гніту іноземних загарбників, вбачанні в Росії вірного друга і захисника від поневолювачів.

14 листопада 1656 р. Б. Хмельницький повідомляв шведського короля Карла Густава про укладення договору з трансільванським князем і просив повідомити про дії шведських військ на території Польщі. А через два дні писав йому про свою тверду рішучість боротися проти польських магнатів і шляхти та тих «хто хотів би сісти нам на шию»⁵⁴. Цими словами гетьман відкидав наміри короля нав'язати Україні свою волю у вирішенні міжнародних справ і відірвати її від Росії. Проводячи послідовну політику на зміцнення українсько-російських зв'язків, Б. Хмельницький припинив листування з шведським королем.

Відправивши загін київського полковника А. Ждановича на допомогу Ю. Ракоцію для ведення воєнних дій на території Речі Посполитої, Б. Хмельницький 13 березня 1657 р. писав царю, що перед ним поставлено завдання воювати «за счастье вашего царского величества». У листі до стольника В. Кікіна гетьман детально описував дії загону, повідомляв про зосередження польсько-шляхетських військ на чолі з С. Чарнецьким під Краковом, їх небажап-

ня «поля (битви.— Авт.) дати», внутрішнє становище Речі Посполитої. В наступні місяці він регулярно інформував російський уряд про долю загону. Зокрема, 16 липня, напередодні своєї смерті, Б. Хмельницький доповідав окольничому і восводі Г. Ромодановському про повернення козаків з Польщі до Хотина і просив вказівок щодо дальших їх дій⁵⁵. Відправлення загону А. Ждановича в Польщу та дипломатичні кроки Б. Хмельницького робилися з відома російського уряду і не спрямовувалися на відрив України від Росії, як це намагалися довести Грушевський, інші буржуазні націоналісти та їхні нинішні послідовники за кордоном. Це добре розуміли ще сучасники гетьмана. Перебуваючи напередодні смерті Б. Хмельницького у його резиденції, царські посланці повідомляли у Москву, що «Богдан Хмельницький... и все войско запорожское тебе великому государю во всем истинные слуги и подданные». Щодо переговорів з шведським королем і князем Трансильванії, то гетьман вів їх, йшлося далі у відписці, «только на славу... и хвалу твою великого государя»⁵⁶. Вірність Б. Хмельницького ідеї возз'єднання України з Росією відзначали і його сподвижники, зокрема ніжинський полковник В. Золотаренко у 1659 р.⁵⁷

Найближче оточення гетьмана складала генеральна старшина — обозний (артилерія козацького війська *), суддя (суд), писар (діловодство і зовнішні зв'язки), підскарбій (фінансові справи), бунчужний (охорона гетьманського бунчука, військові справи адміністративні й військові доручення), хорунжий і осавул (формування війська, забезпечення його зброєю, боєприпасами і спорядженням, навчання козаків військової справи, організація сторожової служби та ін.). Як правило, генеральні судді, обозні й осавули призначалися наказними гетьманами над великими загонами козаків під час воєнних дій і при охороні лівобережних земель. Збираючись на вузькі ради, генеральна старшина спільно з гетьманом вирішувала найважливіші політичні та економічні проблеми.

На заключному етапі і в перші роки після визвольної війни рада старшин збиралася досить часто. Так, напередодні Переяславської ради 1654 р. Б. Хмельницький радився з генеральною старшиною і полковниками про умови возз'єднання України з Росією. У вересні, жовтні та листопаді 1656 р. відбулося кілька вузьких старшинських рад, на яких обговорювалося політичне становище України і

* Тут і далі в дужках вказано функції представника генеральної старшини.

визначався зовнішньополітичний курс гетьманської адміністрації. Полковники, осавули і сотники присягли дати відсіч польсько-шляхетській агресії, підтвердили свою рішучість відстоювати єдність Росії та України, вирішили укласти воєнний союз з Семпградям, спрямований проти Речі Посполитої⁵⁸. Рада 1657 р. відмовилася вести переговори з послами шведського короля, які не дали гарантій щодо визволення від польсько-шляхетського панування західноукраїнських земель.

Генеральна старшина весь час домагалася обмеження влади гетьмана над нею. Ще в серпні 1657 р. вона скаржилася російському урядові на те, що Б. Хмельницький самостійно вирішував справи, і просила змусити його рахуватися з позицією старшини. В умовах загострення політичного становища рада генеральної старшини від свого імені зверталася в Малоросійський приказ за допомогою або сама вживала екстремні заходи. У 1672 р. вона звинуватила Д. Многогрішного в зраді і за згодою голови московських стрільців Г. Песлова арештувала його. Царський уряд визнав її дії правильними, ув'язнив, а потім відправив гетьмана на заслання в Сибір.

В адміністративному відношенні територія Лівобережної України поділялася на полки. Одні з них існували протягом усієї другої половини XVII ст. (Миргородський, Київський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Чернігівський), інші — кілька років. У 1649 р. Гадяцький полк був підпорядкований адміністрації Полтавського полку, а його територія під назвою Гадяцького староства стала ранговим володінням лівобережних гетьманів. У 1661 р. староство ліквідовано і замість нього утворено Зіньківський полк, який у 1671 р. перейменовано в Гадяцький.

З 1648 р. існував Кропивнянський полк, міста і села якого в ході боротьби народних мас проти І. Виговського та його прибічників, що намагалися відірвати Україну від Росії, зазнали великих руйнувань. Більшість населення загинула або переселилася в північні райони Лівобережжя. Тому в 1658 р. замість Кропивнянського створено Лубенський полк, до складу якого ввійшли сім сотень Миргородського, чотири Кропивнянського і дві Полтавського полків. З інтенсивним заселенням північних земель тут у 1663 р. сформовано Стародубський полк. Поділ краю на 10 полків зберігався до кінця XVII ст. Полковим центром обиралося екопомічно розвшуте місто. Наявність у Києві воєводського управління, що координувало діяльність усіх воєвод на Лівобережжі, а також необхідність розташування адміні-

страції в центрі лівобережної полкової території зумовили перенесення в 1669 р. полкової канцелярії з Києва до Козельця.

Полком управляв обраний козаками або призначений гетьманом чи царським урядом полковник. Полкова старшина складалася з писаря, судді, обозного, осавула і хорунжого, яким допомагали у виконанні адміністративно-військових функцій канцеляристи полкової канцелярії.

Полки, в свою чергу, склалися з сотень, кількість і територія яких протягом другої половини XVII ст. часто змінювалися залежно від політичної обстановки на Україні. На 1672 р. існували: Гадяцький полк (сотні — Бірківська, Веприцька, Гадяцька, Грунська, Комишнянська, Котелевська, Куземинська, Лютенська, Рашківська); Київський — (сотні — Бобровицька, Гоголівська, Київська, Козелецька, Моровська, Остерська і одна без території); Лубенський — (сотні — Глинська, Городиська, Дібрівська, Костянтинівська, Лохвицька, Лубенська, Лукімська, Пирятинська, Роменська, Селецька, Смілівська, Чорнуска, Яблунівська); Миргородський — (сотні — Миргородська, Сорочинська, Хорольська, Устивицька); Ніжинський — (сотні — Бахмацька, Борзнянська, Вертіївська, Воронізька, Глухівська, Дівицька, Івангородська, Кобизька, Конотопська, Коронська, Кролевецька, Мринська, Ніжипські (три), Новомлинська, Носівська, Олішівська, Прохорівська, Рожественська, Шаповалівська); Переяславський — (сотні — Баринівська, Басанська, Березанська, Бориспільська, Бубнівська, Воронківська, Гельмязівська, Домонтівська, Іркліївська, Золотопільська, Леплявська, Кропивнянська, Переяславська, Піщанська, Яготинська); Полтавський — (сотні — Біликівська, Білоцерківська, Будищанська, Говтвянська, Жорпівська, Зіпківська, Келебердянська, Кішеньківська, Кобеляцька, Новосапжарівська, Олішнська, Остап'євська, Полтавська, Перемолочнянська, Сокилівська, Шишацька, Юрасовська); Прилуцький — (сотні — Варвипська, Журавська, Іваницька, Ічнянська, Карабутівська, Краснянська, Монастирщанська, Срібнянська і одна без території); Стародубський — (сотні — Бакланська, Мглинська, Новгород-Сіверська, Погарська, Поченська, Стародубська, Тошальська, Шептаківська); Чернігівський полк (сотні — Березнянська, Білоусівська, Вибельська, Волнська, Городнянська, Киселівська, Менська, Понорницька, Седнівська, Синявська, Сиберецька, Слабинська, Сосницька, Столинська). Усього 117⁵⁹.

Кількість сотень коливалася від чотирьох у Миргородському до 21 у Ніжинському полках. Із збільшенням

населення, соціально-економічними змінами в середовищі козаків змінювався і сотенний поділ. Наприкінці XVII — у XVIII ст. у Лубенському полку з'явилися Хмельівська, Чигириндубровська, Ямпільська сотні, а на території Лохвицької, Лубенської, Пирятинської, Селецької було створено ще по одній сотні. В Гадяцькому полку замість Бірківської виникли дві Ковалівські сотні. Подібні зміни сталися в усіх полках, а кількість сотень збільшилася до 163, що є одним з показників приросту населення на території Лівобережної України⁶⁰.

Сотні очолювали сотники і сотенна старшина — писарі, осавули і хорунжі. Сотники належали переважно до багаті козацької старшини, близької до полкової та генеральної адміністрацій. Користуючись їх підтримкою, сотники займали свої посади багато років підряд без пересобрання. Наприклад, у Ніжинському полку новомлинський сотник Г. Самойлович — з 1688 по 1708 р., батуринський Я. Андріїв — з 1676 по 1689 і Ф. Нестеренко — з 1691 по 1708, веркіївський С. Афанасьєв — з 1692 по 1709, кролевецький І. Маковський — з невеликою перервою — з 1675 по 1707, глухівський Г. Уманець — з 1654 по 1668 р. Представники багаті старшинської родини Забіл сотникували в Борзнянській сотні майже безперервно протягом усієї другої половини XVII ст. Сотенна старшина безпосередньо проводила в життя розпорядження полковників і гетьманів: виконувала військові функції, оберігала феодальну земельну власність, зміцнювала феодальні порядки. Сотенна адміністрація утримувалася за рахунок податків з посполитих. Сотникам виділялися млини, одне або кілька сіл, жителі яких мали відбувати на користь власників повинності. Писар, осавул і хорунжий одержували грошову плату.

Адміністративно-військові посади формально вважалися виборними, але у більшості випадків гетьмани на власний розсуд призначали на них своїх ставлеників. Б. Хмельницький 29 січня 1656 р. призначив І. Нечая «білоруським» полковником. У спеціальному універсалі про це повідомлялося полковникам, сотникам, осавулам, отаманам, «черні» та ратним російським людям. Полковникові надавалася військова адміністративна і судова влада⁶¹.

Прийшовши до влади, гетьман Д. Многогрішний «во всех полках учинил полковников и иных старшин братьев и зятьев и друзей и единопмышленников своих». Козацьке населення протестувало проти подібних вчинків гетьмана і переходило до рішучих дій. У 1672 р. жителі Ромнів убили ставленика гетьмана І. Куницького і мали намір розправитися з його зятем полковником А. Нестеренком. Тоді ж ко-

закі Миргородського полку самовільно обрали полковником І. Дубягу, але при цьому написали листа в Батурин з проханням затвердити свого обранця⁶². Отже, вирішальне слово навіть при волевиявленні козаків залишалося за гетьманською адміністрацією. Подібні випадки мали місце тільки при усуненні гетьмана з посади, коли його наступник не наважувався на конфлікт з озброєною козацькою масою. В усіх інших випадках адміністрація, як правило, придушувала спроби рядових козаків самостійно обирати представників вищого адміністративного апарату.

З часом влада гетьмана і царського уряду настільки зміцніла, що вони практично позбавили рядових козаків права виборів генеральної старшини, полковників, а в окремих випадках і сотників. Зокрема, в 1680 р. І. Самойлович, знявши з посади олишівського сотника С. Супруненка, направив козакам універсал, в якому вказувалося: «А на його місце посиласмо до вас папа Левка Шрамченка... наказуємо вам, щоб усією сотнею своєю зібравшись, його Левка Шрамченка за старшого сотні прийняли і хоругву йому в руки вручили і чинили йому повольність і віддавали послушенство»⁶³. На Коломацькій (1687) раді воевода В. Голіцин звільнив з полковницьких посад п'ять прибічників І. Самойловича і замість них призначив нових.

У тому ж році І. Мазена призначив прилуцьким полковником ічнянського сотника І. Стороженка, а через два роки замінив його Д. Горленком. Зайнявши посаду київського полковника, К. Мокієвський у 1691 р. наказав отаманам і козакам Посівської сотні прийняти сотника Л. Лихолетка і виконувати всі його розпорядження⁶⁴. Якщо ж козаки, ігноруючи волю гетьмана і полковників, обирали на старшинські посади бажаних їм осіб, результати виборів скасовувалися. Так трапилося після того, як київські козаки скинули з полковницької посади К. Мокієвського. Придушивши хвилювання козаків, І. Мазена знову призначив свого родича київським полковником.

В основі подібних дій старшини лежали як політичні мотиви, так і жадоба наживи. Щоб зайняти адміністративно-військову посаду, претендент мав дати хабаря, який був тим більшим, чим вищою була посада. І. Мазепа, писав очевидець, «за полковницькіє уряды великіє берет взятки, хоч бы не звать як которій заслужоній товариш был годеи того уряду; а не будет ли мети достатку денег, то оного воспріяти не сподобится, а сподоблятся тіи, которіи з дябелъ маюи грошей и есть що дати в руки его по достатку»⁶⁵. Претендуючи на полковницький «уряд», один з синів покійного полковника М. Бороховича приготував для

гетьмана тисячу «червоних и сколько сот талерей битых», до-
сить значну на той час суму⁶⁶.

Подібними до сотень адміністративними одиницями були волості, що належали монастирям або гетьманам. Так, є дані про існування Бобовицької, Попогірської та Почепської волостей. У окремих випадках села, що входили в рангові володіння гетьманів, утворювали староства. До складу Городищенського староства Ніжинського полку входили села Бахмач, Городище, Курінь, Підлиппівського — Гута, Підлишне, Попівка, Ямпільського — Орлівка, Порохонь, Усок, Ямпіль тощо, Дубогаївського староства Прилуцького полку — Вечірки, Дубовий Гай, Ковтуни, Сергіївка⁶⁷.

Сотні склалися з куренів, кількість яких залежала від території та числа жителів. На чолі куренів стояли курініні отамани, що обиралися козаками або призначалися старшиною. Вони відали справами козаків, а війти — міщан і селян. Якщо в перші роки після визвольної війни гетьманські і полковницькі універсали адресувалися виключно сільським громадам або ж козацькому сотнику, то з 60-х рр. XVII ст. ще й війтам як силі, здатній допомогти старшинській адміністрації реалізувати ці універсали на практиці.

В адміністративному устрої лівобережних міст другої половини XVII ст. відбулися значні зміни. Вони зумовлювалися перемогою українського народу у визвольній війні і возз'єднанням України з Росією. Російське законодавство, на відміну від польського, не ставило міщан на нижній щабель соціальної ієрархії. Через те міста Лівобережної України другої половини XVII ст. перебували в більш сприятливих умовах, ніж на Правобережжі, захопленому шляхетською Польщею.

З колишніх адміністративних органів лівобережних міст збереглися лише магістрати і ратуші. Юридично міста поділялися відповідно на магістратські й ратушні. Перші з них користувалися магдебурзьким правом, одержаним ще до визвольної війни і підтвердженням у наступні роки гетьманами або царським урядом. За магдебурзьким правом міста діставали самоуправління, податковий і судовий імунітет, право власності на землю, ремісничі та торгові пільги, їх міщани звільнялися від виконання окремих повинностей (за винятком підводної). Ним встановлювався порядок обрання міських властей, їх управлінські функції, основи цивільного та кримінального права, правила судочинства і оподаткування, регламентувалася діяльність купецьких об'єднань, ремісничих цехів та ін.

У магістратських містах вища влада належала магістра-там, які склалися з ради (райці на чолі з бурмістром) і і

лави, або лавничого суду (лавники на чолі з війтом). Райці, кількість яких у різних містах була неоднакова (в Києві, наприклад, п'ять), відали адміністративно-господарськими справами: міським господарством, організацією оборони міста, збиранням торгових мит, підтриманням зв'язків з воеводами і гетьманською адміністрацією. Лавники (в Києві їх було шість) здійснювали судочинство. До їх компетенції входили розгляд цивільних і кримінальних справ, винесення вироків, аж до смертних. З входженням Лівобережної України до складу Росії лавники дістали більшу самостійність у вирішенні справ, жінки одержали право виступати в суді як свідки і позивачі.

Усі вищі керівні посади вважалися виборними. Проте виборність мала формальний характер, оскільки міська верхівка, користуючись своїм становищем, добивалася обрання осіб з свого середовища. Козацька старшина справляла значний вплив на формування магістратського апарату, особливо його керівного ядра. Міські «уряди» займали виключно представники заможних верств населення і використовували їх для дальшого збагачення за рахунок нещадної експлуатації міських низів і жителів сіл, що належали містам. Крім того, службовці магістрату одержували грошову плату, наприклад, київський війт — 500, бурмистр, райці та урядники — по 300 і лавники — по 60 золотих щорічно.

Складову частину феодальної адміністративної системи Лівобережної України становили суди, шляхи розвитку та характер діяльності яких визначали соціально-економічні та політичні фактори. У Березневих 1654 р. і всіх наступних статтях місцевої адміністрації надавалося право «судити за давніми правами і звичаями і за давніми вольностями». Судовим органом вищої інстанції виступав Генеральний суд на чолі з генеральним суддею. Крім нього, в судових засіданнях брали участь судовий писар і старшина. Генеральний суд підпорядковувався гетьманові, який давав розпорядження про розгляд справ державної ваги, визначаючи при цьому склад суду, затверджував вирок, підписував універсали, що регламентували судочинство, особливо в поземельних відносинах. У своїх універсалах гетьман наказував селянам пожалуваних старшинам сіл відбувати послушенство, а козацькій старшині — карати непокірних. В окремих документах визначалася і міра покарання. За відмову від виконання повинностей Братському монастирю гетьман наказав карати селян «на горло». Така ж кара загрожувала і особам, що порушували гетьманський наказ про привілеї ніжипських міщан тощо⁶⁸.

В 1688 р. І. Мазепа розпорядився для розслідування справи колишнього київського війта Ю. Тадрини послати А. Васильєвича, К. Мокрієвича, С. Прокоповича та інших генеральних старшин⁶⁹. У 1707 р. він наказав генеральному бунчужному І. Скоропадському та В. Борковському розглянути скаргу жителів Чернігова Ф. Коваля і Сибережа Л. Федоровича на «значного військового товариша» К. Мокрієвича. Користуючись своєю близькістю до гетьмана, останній зловживав своїм становищем, завдавав селянам і козакам великих збитків — відбирав земельні ділянки і майно, жорстоко розправлявся з непокірними. Посланці гетьмана вели слідство лише в присутності К. Мокрієвича⁷⁰. Хоч ми не маємо даних про його результати, але, враховуючи становий характер суду, можемо припустити, що справа закінчилася не на користь потерпілих.

Генеральний суд розбирав цивільні та кримінальні справи генеральної старшини, полковників і «бунчукових товаришів», а також ашеляції на рішення нижчих судових інстанцій. У 1667 р. він скасував постанову Полтавського міського суду в справі місцевих жителів М. Гончара, Н. Коваленка та І. Павленка. В наступному році генеральні судді Г. Білогруд і Г. Гапонович постановили відібрати за якісь провини у багатого старшини Г. Витязєнка дев'ять маж солі, вісім коней, упряж, підводи, два десятивідерні горілчані казани і шість волів вартістю 120 золотих. Після скарги полтавського міщанина Г. Крамаренка на порушення козаком М. Милашенком судового рішення Генеральний суд у 1669 р. заборонив обом піднімати знову вирішене ним питання під загрозою сплати великого штрафу — тисячі золотих у Військову скарбницю і 100 талярів у міський суд⁷¹.

До компетенції Генерального суду перейшли й справи про земельні непорозуміння між монастирями, козаками та міщанами. Зокрема, він займався уточненням меж монастирських угідь та громадських випасів для худоби під Києвом. Духовні феодали часто користувалися його заступництвом і в інших випадках. Монахи Пустинно-Микільського монастиря на початку 70-х рр. скаржилися в Генеральний суд на небажання жителів Кацівської сотні платити їм податок за користування землями і перевозом через Дніпро в районі Капева. На підставі поданих ігуменом грамоти польського короля Сигізмунда II Августа і універсала гетьмана І. Виговського суд підтвердив право монастиря на стягнення з селян земельної ренти і мита за переправу через Дніпро. Порушникам вироку загрожував великий штраф — у 200 талярів, одна половина якого призначала-

ся на «уряд гетманський», а друга — на «уряд судейський»⁷².

Все помітнішу роль у зміцненні політичних позицій старшини почали відігравати полкові суди, до складу яких входили полковники, полкові судді, міські отамани, війти і бурмистри. Під час походів полковий суд виконував функції військово-польового.

Протягом другої половини XVII ст. посилювався вплив старшини на міські суди. Тільки окремі з них (у Києві, Ніжині, Переяславі, Чернігові), де переважала багата промислово-торгова верхівка, зберегли відносну незалежність. У більшість же інших міських судів гетьманська адміністрація призначала своїх представників. Головну роль у них почала грати полкова старшина — полковник, полковий суддя, осавул, писар, отаман⁷³. Вона очолювала судові засідання, справляла вирішальний вплив на винесення вироків. Показово, що в судових актах, які дійшли до нас, представники старшини завжди згадуються першими. В 1664 р. наказний полковник Полтавського полку О. Ковінька керував судовим засіданням про поранення козака І. Лебозинського. На основі 17-го артикулу 11-го розділу Литовського статуту суд засудив винуватця до смертної кари. В наступному році полковий суд на чолі з полковником Г. Витязенком розбирав справу про крадіжку худоби у К. Козловського. В присутності генерального писаря М. Харитоновича полковий суддя Р. Сороковий з старшиною і міськими урядовцями розглядали скаргу багатого козака С. Колія на якогось Павла, а суд на чолі з полковником Ф. Жученком — справи про крадіжки, вбивства тощо⁷⁴.

Наприкінці XVII ст. старшина Стародубського полку прибирає до рук розгляд навіть спірних справ. У 1686 р. «за ведомостью и розказанням» стародубського полковника міський суд вів справу про розмежування земель сіл Мишківці та Тарасівка. В судовому засіданні брали участь райця С. Тимофіївч і «товариш сотни Стародубовской» С. Улезкович⁷⁵. У 1693 р. місцевий суд розбирав справу священника Н. Бакланського про несплату «роківщини», грошей за пошиття чобіт і обмолот снопів міщанинові В. Швецю. Судове засідання очолювали наказний полковник Т. Олексієвич і полковий обозний Д. Зурман. А полковник М. Миклашевський і осавул Я. Завадовський розглядали справу про порушення правил тютюнової оренди жителем Солунівки М. Ковалем. За самовільний збут тютюну судді постановили відібрати в М. Ковалю 148 непроданих папуш. 7 березня 1693 р. суд Стародубського полку в складі полковника М. Миклашевського, дозорця І. Бистрицько-

го, обозного Д. Зурмана, судді С. Іваповича, осавула Я. Завадовського, сотника П. Силовича вели справу про крадіжку великої суми грошей у «значного військового товариша» Т. Ляуценка.

Наприкінці XVII ст. у віданні Стародубського магістратського суду залишилися переважно справи про купівлю та продаж рухомого і нерухомого майна⁷⁶. Вони розбиралися членами магістрату приблизно у такому складі: вїйт, бурмистр, райці та лавники.

На території сотні діяли сотенні суди. На відміну від полкової адміністрації у складі сотенної не було посади судді і його функції виконували сотник або інший представник сотенної старшини. Після визвольної війни 1648—1654 рр. сотенна адміністрація фактично підпорядкувала собі міські ратушні суди. Якщо раніше до їх складу входили міський отаман, вїйт, бурмистри, то з 1655 р.— і сотник, причому серед членів суду прізвище сотника завжди ставилося на перше місце. Суд лохвицької сотні засідав у складі сотника М. Гамалії, міського отамана Ф. Кретченка, вїйта, бурмистра та інших осіб⁷⁸. Вирішальне слово в усіх випадках залишалося за козацькою старшиною.

З розвитком торгівлі почали функціонувати ярмаркові суди, які також опинилися в залежності від старшини. Є дані про існування у Стародубі такого суду на чолі з полковим осавулом Я. Завадовським. У 1693 р. він розглядав скаргу стародубського бурмистра Т. Кункевича на порушення монополії різницького цеху Н. Москалем і його сипами. В компетенцію ярмаркових судів входили справи про крадіжки на ярмарках, непорозуміння між продавцями і покупцями тощо⁷⁹.

Зміцнення феодальної судової системи проявлялося і у відновленні домініальних судів, ліквідованих повсталими селянами на початку визвольної війни. Юрисдикцію над залежними селянами одержали окремі лівобережні монастирі. Із зміцненням позицій духовенства їх судові права розширювалися. Гетьманським універсалом 1653 р. Межигірському монастиреві надавалося право карати залежних селян. Пожалувавши в 1656 р. кіївському Братському монастиреві кілька сіл, гетьман дозволив і йому судити підданих. Але винесення смертних вироків залишалося в компетенції місцевого полковника. В гетьманському універсалі 1670 р. лубенському Мгарському монастирю дозволялося жителів слободи Ковжижа, які б протестували проти введення послушенства, карати «яко своїх власних подданих»⁸⁰.

В універсалі від 2 травня 1657 р. Б. Хмельницький, заохочуючи грецьких купців до торгівлі на Україні, звільнив

їх від юрисдикції старшини і дозволив мати свій суд, розглядати спірні справи, судити «челядь викрочную». Своє рішення гетьман пояснював тим, що такий звичай існував у багатьох зарубіжних країнах. Полковникам, осавулам, отаманам, війтам і бурмістрам під загрозою покарання заборонялося втручатися в судові справи грецьких купців⁸¹.

Київський колегіум також користувався правом власного суду, який розглядав справи викладачів і студентів. Останні давали відсіч спробам світської адміністрації підкорити собі цей навчальний заклад. Іноді справа доходила до відкритих виступів студентів, які не бажали визнавати рішення старшинської та воеводської адміністрацій. Зважаючи на традиції та вплив професорів на громадське життя України, царський уряд визнав право колегіуму на самостійний суд.

На півночі Лівобережжя збереглися копії суди (суди сільської громади.— *Авт.*), відомі ще за часів Київської Русі. В 1667 р. житель с. Собичевого Стародубського полку К. Зик скаржився стародубському війтові на те, що його односельчанин Я. Андрієвич украв у нього два пуди меду, п'ять колод бджіл і полотна на 30 кін грошей. Війт повідомив про це воеводу, і той наказав скликати «мужов и купу учинити». На суді злочинець признався в злочині, і тоді «Корней взявши оного злочинца с купы с лицом и привели его до паца воеводы и его пац воевода спослал с лицом до суду нашего», тобто міського. Судді встановили, що раніше Я. Андрієвич уже був засуджений до страти, але полковник Т. Олексієвич помилував його. Спочатку суд виніс підсудному смертний вирок, але на прохання сусідів скасував своє рішення і постановив вигнати злодія з волості: «Абы сего часу з волости спел и з грунту своего». Судді зробили застереження, що коли батько переховуватиме сина-злодія, то і він поділить його долю⁸². Остракізм як покарання злочинця своїм корінням сягав первіснообщинного ладу.

Місьцеве судочинство базувалося на старих юридичних кодексах законів, насамперед на третьому Литовському статуті. На його законодавчі норми судді найчастіше посилалися у судовій практиці. Так, при винесенні вироку за вбивство людей «простого стану» полтавські судді керувалися положенням 2-го артикулу 12-го розділу, крадіжку майна вартістю понад чотири копн — 7-го артикулу 14-го розділу, при розподілі спадщини — 21-го артикулу 5-го розділу. Зустрічаються також посилання на положення магдебурзького права⁸³. В своєму первісному вигляді ці закони захищали інтереси феодалів, посилювали їх владу над

трудящими масами. Зрозуміло, що і в другій половині XVII ст., у нових умовах, ці закони мали те ж саме призначення.

Соціально-економічний та політичний розвиток Лівобережної України приводив до ситуацій, коли судді не завжди могли знайти відповідний закон у старих законодавчих актах. У цьому випадку вони мусили керуватися тими правовими звичаями, які склалися протягом попередніх років. Привілейовані верстви населення визнавали ті правові звичаї, що відповідали їх інтересам, а фактично суперечили сиравжньому праву і були, як відзначав К. Маркс, «звичайним безправ'ям»⁸⁴.

Судочинство захищало права і привілеї заможних верств населення, які використовували його для зміцнення своїх позицій та збагачення. В 1667 р. ніжинський писар П. Костянтинович, бурмистр Я. Бутенко, райця Г. Підкуний, посварившись з багатим міщанином П. Сасимовичем, обмовили його перед воєводою, нібито він непоштиво говорив про царські грамоти, на підставі чого його кинули у в'язницю. Тривалий час міські урядовці не давали П. Сасимовичу їжі, вимагаючи тисячі карбованців і визнання себе боржником писаря⁸⁵. В 1702 р., коли козаки Крохмальні з Копотопа не погодилися з рішенням суду про відібрання в них лісу і передачу його багатому міщанинові Х. Рябусі, полкова адміністрація на підставі відповідних пунктів «книг правних» наказала конотопському сотнику А. Кандибі арештувати Крохмальних і тримати їх під вартою поки вони не визнають рішення суду⁸⁶. На користь суддів, насамперед полковників, йшов штраф, що накладався на особу, яка вчинила кримінальний злочин. У 1690 р. суд м. Біликів Полтавського полку за крадіжку коней і вуликів засудив до смертної кари козака К. Хведорченка. Але на прохання його матері полковник Ф. Жученко скасував рішення суду, наказав звільнити злочинця з-під варті і відпустити на «покаяння». За це полковник привласнив млини на р. Ворсклі та ліс, що належали К. Хведорченку.

Загалом структура гетьмансько-старшинського адміністративного апарату мала яскраво виражений класовий характер і спрямовувалася на зміцнення панівного становища феодалів. Наприкінці XVII ст. старшина фактично усунула рядових козаків від участі у формуванні вищих органів влади, замінила принцип виборності вищих урядовців призначенням. Стабілізація полково-сотенного адміністративно-територіального устрою Лівобережної України супроводжувалася посиленням влади старшини над селянами, козаками і міщанами. З захопленням адміністративних

посад у магістратах і ратушах лівобережних міст перед міською верхівкою відкрилися нові можливості для наступу на соціально-економічні здобутки міських низів у визвольній війні 1648—1654 рр. Завершилося формування судової системи, органу придушення опору народних мас.

* * *

Протягом другої половини XVII ст. Лівобережна Україна користувалася у складі Росії правом самоуправління, зберігала певні особливості адміністративно-територіального і військового устрою. З поширенням влади на Лівобережжя царський уряд поступово обмежував діяльність місцевої адміністрації так само, як і в інших козацьких районах країни, зводив адміністративний апарат краю до становища підвідомчого йому органу управління. Збільшення кількості воявод у лівобережних містах супроводжувалося посиленням впливу царського уряду на внутрішнє життя Лівобережної України. Воєнно-адміністративна і судова влада генеральної старшини, полковників і сотників все більше централізовувалася.

Спільність класових інтересів царського уряду і гетьмансько-старшинського управління зумовлювала і єдність їх дій проти народних мас Лівобережної України. Діяльність Малоросійського приказу і місцевих органів влади спрямовувалася на забезпечення привілейованого становища експлуататорів, розгортання наступу на соціально-економічні завоювання народних мас у визвольній війні 1648—1654 рр. і придушення класових виступів селян, козаків і міщан.

Зміцнення адміністративної влади експлуататорів гальмувалися стихійним опором трудящих і частими воєнними діями на території Лівобережної України. Ціною величезних втрат українській і російській народи відстояли історичні рішення Земського собору 1653 р. і Переяславської ради 1654 р. про воз'єднання України з Росією. Спустошення лівобережних земель загарбниками завдало їм великої шкоди. Але перебування у складі Росії відкривало перед Лівобережною Україною, незважаючи на антинародну спрямованість все міцніючого апарату насильства над народними масами, сприятливі перспективи для дальшого соціально-економічного розвитку.

РОЗДІЛ II

Міграційний рух і сільське господарство. Зміни у земельній власності та землеволодінні

---

1. Активізація міграційного руху на Лівобережну Україну

Возз'єднання України з Росією зумовило активізацію на лівобережних землях міграційних процесів, які значною мірою впливали на розвиток продуктивних сил краю та зміцнення зв'язків між українським і російським народами. В. І. Ленін вказував у своїх працях на необхідність «досліджувати закон пародонаселення кожної історичної системи господарства окремо і вивчати його зв'язок та співвідношення з даною системою»¹. Даліше заселення лівобережних земель у другій половині XVII ст. залежало від соціально-економічних і політичних умов у місцях виходу й нового мешкання переселенців.

В економічному розвитку Лівобережної України головну роль відіграло місцеве населення. Але важливе значення мала і господарська діяльність переселенців з інших українських земель, Білорусії, Молдавії, а також утікачів з Росії. В основі міграційного руху на Лівобережну Україну лежало прагнення трудящих мас уникнути феодално-кріпосницького гніту, що посилювався. Жителі Правобережної України таким чином намагалися позбутися ще й національно-релігійних переслідувань, знайти в межах Російської держави захист від спустошливих нападів польсько-шляхетських, татарських і турецьких військ. Важливу роль при цьому відігравали й традиції, що склалися в період існування Давньоруської держави. У свідомості українського народу зберігалася пам'ять про спільність походження з російським народом, і, переселяючись на українські землі, що перебували у складі Росії, жителі правобережних і західноукраїнських земель об'єднувалися з своїми братами на Лівобережжі в єдиній сім'ї, як і їхні далекі предки. Переселенці та втікачі мали свої традиції у виготовленні

сільськогосподарських знарядь, веденні господарства, побути тощо. В ході виробничого і культурного спілкування відбувався об'єктивний процес взаємовпливу і взаємозбагачення матеріальної культури населення. Кращі надбання переносилися в нові умови, приживалися і розвивалися далі, сприяючи прогресу сільського господарства і промисловості. Тому господарство Лівобережної України, інших українських земель, Південної Білорусії і південно-західних районів Росії мало багато спільних рис.

У 50-х рр. XVII ст. вихідцями з Правобережної України активно заселялася північна частина Лівобережжя (Ніжинський, Стародубський і Чернігівський полки), що лежала в стороні від головного театру воєнних дій. На північні землі переселялися також люди з південних полків, територія яких стала ареною міжусобної боротьби старшини за владу і зазнавала спустошливих нападів іноземних загарбників. У заселенні цих земель були зацікавлені, насамперед, українська шляхта, козацька старшина і духовенство. Всі вони домагалися універсалів на села і слободи переселенців, звільняючи їх на певний час від сплати податків і виконання повинностей. У ці роки навколо Глухова, Копотопу, Стародуба з'явився цілий ряд нових поселень, переважно більшість жителів яких становили вихідці з Володимирського, Кременецького та інших повітів Волинського воєводства².

Територія Ніжинського, Стародубського і Чернігівського полків продовжувала залюднюватися переселенцями з інших українських земель і в наступні роки. Влітку 1666 р. полковник К. Мигалевський привів з Південної Київщини на Лівобережжя 5 тис. «задніпровських» козаків і волохів. Переселенці зупинилися спочатку в Полтавському, а потім перейшли в Ніжинський і Чернігівський полки, де і осіли на вільних землях³. У 70-х рр. у Стародубському полку кілька правобережних бондарів заснували слободу поблизу с. Стечні Погарської сотні, козак Глухівської сотні К. Апдрущенко — с. Оміаной, а Я. Журахович — слободу Велика. У 1679 р. стародубський полковник дозволив вихідцям з Правобережжя селитися поблизу с. Дешки, обробляти вільні землі й господарювати на них. Переселенцям давалися пільги на 10 років, після чого вони мали відбувати феодалні повинності на користь полковника⁴. Село Міклашевку, як згадували на початку XVIII ст. старожили з того полку, заселили «тогочасні і сегочасні» люди. В останній чверті XVII — на початку XVIII ст. на Стародубщині виникло чимало нових поселень, серед них Лобанівка, Ропська Буда, Солов'їв, Хотіївка тощо⁵. Після

закінчення пільгових років всі вони ввійшли до складу рангових маєтностей гетьмана.

Дещо повільніше заселялася південна частина Лівобережної України, яка зазнавала частих руйнівних нападів військ кримських і польських феодалів. У 60-х рр. XVII ст. у результаті вторгнень військ Речі посполитої і Кримського ханства більшість населених пунктів Переяславщини, Південної Ніжинщини, Київщини та інших районів лежала в руїнах. Незважаючи на це, Лівобережжя з Києвом залишалося важливим притягуючим центром для населення тих українських земель, які перебували під владою іноземних держав. У 1663 р. багато козаків Паволоцького полку з сім'ями переправилося через Дніпро в районі Димера і поселилося в Бобровиці, Гоголеві, Козельці й Острі. Незважаючи на умовляння наказного гетьмана Д. Єрмоленка повернутися на Правобережжя, всі вони залишилися на облюбованих місцях і зайнялися господарською діяльністю⁶. В тому ж році на лівий берег Дніпра перейшли жителі Корсуня, Лисянки та інших придніпровських сіл і міст. Особливо жвавий переселенський рух спостерігався на переправі в Каневі, біля якої скупчилася велика кількість біженців. Розповідаючи про становище на Правобережжі, очевидці підкреслювали непереборне бажання правобережних селян, козаків і міщан поселитися на Лівобережній Україні під захистом російських військ і лівобережних козаків⁷. Подібні переселення мали місце і в наступні роки. Про с. Рудівку Прилуцького полку старожили розповідали в 1729 р.: «...А когда орды на Украинну выходили, того часу была теми ордами опустошена, а потом... из иных сел по-сходилоь малое число людей»⁸. У 1667 р. до київського воеводи І. Тробкурова прибули представники однієї з сотень правобережного полку Т. Барабаша, які просили дозволу поселитися на Лівобережній Україні. Незабаром з таким же проханням звернулися до воеводи ще 40 жителів Правобережжя. Крім них, на Лівобережжя, покинувши польського ставленика гетьмана М. Ханенка, перейшло багато інших правобережних козаків⁹.

Масовий переселенський рух на південні землі Лівобережжя почався в 1672—1674 рр., коли польсько-пляхетські та турецькі війська знову спустошили Правобережжя. «Останок народа, в городах и поветах тамошних,— відзначав літописець С. Величко,— чрез турчина незачепаних бившаго, разсуждаючи свою недолю, а ни от кого згола жадной милости и оборони себе не надеючися, турецких зась даней людми и детми, по учиненому того лета ображцу, що рок от себе сподаваючися, многими кушами и табо-

рами зо всех поветов собирався, и болесними серцами, а слезоточительными очима вечне з своїми красними тамошними селеніями и угодіями пожегнавшись, що живо на сюю Днепра сторону переберался и где улюбя, по розных сегобочных полках украинно-малороссийских для житія своего избирал и заседал месца; а особливе в полку полтавском засел по реце Орели новими городами... и вся сегобочная Украина, пред тим малолюдствовавшая, от того времени тогочными людьми украинскими наполнилася и умножилася»¹⁰. Втікачі з Правобережжя оселялися також у Переяславському, Лубенському та Миргородському полках.

У вересні 1675 р. жителі Звенигородки і Ольхівки на тисячі підвод переправилися через Дніпро на Лівобережжя. Разом з ними прибув козак Брацлавського полку з відомостями про становище на Побужжі і з проханням жителів полку дозволити переселитися на лівобережні землі. Такий дозвіл було одержано і в жовтні козаки та селяни Брацлавського і Торговицького полків, а також запорожці об'єдналися під Бершаддю й рушили «в сії краї». На переправі через Південний Буг орда кримського хана і козаки П. Дорошенка оточили переселенців і багатьох з них, у тому числі й керівників Ф. Булюбаша і Квашу, вбили. Тільки незначна частина втікачів на чолі з брацлавським війтом змогла пробитися до Канева, де тоді стояв російський гарнізон¹¹. Застосовуючи військову силу, адміністрація правобережного гетьмана і надалі перешкоджала відходу селян, міщан і козаків з Правобережжя. Дізнавшись про намір міщан Богуслава залишити свої домівки і пукати притулку на Лівобережжі, П. Дорошенко наказав місцевій старшині затримати переселенців і погрожував непокірним: «Ті ж які нас не послухають і не захочуть повернутися, не врятуються... і там, де врятуватися думають»¹². В іншому випадку брат правобережного гетьмана А. Дорошенко з своїми прибічниками не дозволив трьом тисячам жителів Корсуня і його околиць переправитися через Дніпро. Зрадивши український народ, правобережна адміністрація стала на перешкоді прагненню населення різних земель України до об'єднання в єдиній сім'ї.

Навіть за допомогою репресій правобережній адміністрації не вдалося зупинити потік переселенців з Правобережжя на Лівобережжя. Протягом 1675—1676 рр. на лівобережні землі перейшли 500, а потім 200 сердюків з родинами з полку Ф. Мовчана, а також значна частина жителів Уманщини. Переселенці тимчасово зупинилися в Київському полку, а потім були розселені й в інших полках. Дозволивши втікачам жити в лівобережних містах і селах,

царський уряд запропонував їм закликати своїх родичів і знайомих на Правобережжі переселитися на Лівобережжя. Про масове переселення на лівобережні землі повідомляв І. Самоїловича полковник К. Мигалевський. Він писав, що влітку 1676 р. під Каневом і Черкасами зібралися в чекапні свої черги на переправу тисячі правобережних селян, козаків і міщан з домашнім скарбом і худобою. Опустіли Крилів, Лисянка, місцевість навколо Канева, Черкас та інші райони Правобережного Подніпров'я.

Значно посилювалося прагнення правобережного населення до об'єднання з лівобережним під час турецько-татарської агресії в 1677 р. У грудні того ж року сотник Богуненко з полку О. Гоголя привів свою сотню кінних козаків на лівий берег Дніпра. Через київського полковника К. Солонину він передав лівобережному гетьману листа полковника піхотного полку В. Іваненка з проханням прийняти його з більш ніж тисячею козаків на Лівобережжі і виділити місце для поселення. Діставши відповідний дозвіл, козаки піхотного і кінного полків перейшли на Лівобережжя й включилися в боротьбу російського та українського народів проти турецьких військ, за що дістали подяку від царського уряду.

До 1680 р. на Лівобережній Україні зібралися до 20 тис. сімей з Правобережжя, ще не розселених по полках¹³. Між гетьманською адміністрацією і урядом зав'язалося жваве листування про переселенців. І. Самоїлович пропонував виділити їм землі на Слобожанщині, а зайняту ними територію підпорядкувати лівобережному гетьманові. Проте Малоросійський приказ відхилив цю пропозицію і наказав гетьману тимчасово поселити біженців на Лівобережній Україні до остаточного вирішення їх долі. Російський уряд мав намір заселити переселенцями південні райони Слобожанщини і створити з них Полтавський полк, який би прикрив південні російські землі від вторгнень орд кримського хана. Переселитися на Слобожанщину дали згоду 10 тис. родин на чолі з протопопом Я. Мировицьким, отаманами М. Григор'євим, Г. Гуляєвим, П. Івановим та іншими. Своє бажання вони пояснювали тим, що на Лівобережжі більшість земель зайнята і їм не виділяють орних земель, угідь, не дозволяють займатися промислами. У березні 1680 р. воевода П. Хованський одержав від царського уряду наказ «призывать черкас (українців.— Авт.) и строить у новопостроенного Полтавского вала на реке Волуе усть Малого Волуйца и по реке Осколу и по Северному Донцу выше государева Борисова города». Далі визначався устрій майбутніх слобожан, умови їх життя на нових землях: «А воеводам у

них до указу не быть, а ведати их полковнику и сотнику кого они меж себя выберут и торговать в тех городах всякими товарами беспоплибно, и суд черкасам держать по своим прежним обычностям безоброчно и полковые службы не служить и полатовского дела не делать, и податей и оброков никаких не платить, кроме того, что строить свои города»¹⁴. З невідомих причин план переселення на Слобожанщину 10 тис. сімей з Правобережжя не був реалізований, і вони залишилися на Лівобережжі.

Тим часом адміністрація молдавського господаря І. Дуки, під владу якої султан передав Південне Правобережжя, будь-що намагалася повернути біженців. На Лівобережжі таємно попірювалися універсали І. Дуки та правобережного гетьмана І. Драгинича з закликом до лівобережного населення переселитися на Правобережжя і обіцянками про надання їм на нових місцях пільг у сільському господарстві, ремеслах і промислах. Щоб змусити втікачів повернутися до своїх колишніх осель, на Лівобережжя засилалися і спеціальні агенти, які залякували переселенців, палили їх будинки. Подібні методи застосовували і польські урядовці. На початку 80-х рр. староста м. Полопного направив у Лубецький полк 12 підпалювачів, які спалили ряд будинків у Пирятині та навколишніх селах¹⁵. У Чернігівському полку власті арештували дев'ятеро злочинців з Правобережної України, які під виглядом косарів переходили від одного села до іншого і палили двори селян, козаків і міщан. На допиті вони призналися, що командування польсько-шляхетських військ наказало їм «іжечь, где мочно, села и города, также и высматривать и проведывать о казацких и московских войсках»¹⁶. Такі випадки мали місце і в інших полках.

Під впливом залякувань і обіцянок до 4 тис. переселенців у 1682 р. залишили Лівобережжя, переправилися через Дніпро і оселилися під Немировим. З перших же днів свого перебування на Правобережжі вони відчували на собі свавілля властей. Татарські феодали грабували їх майно і худобу, забирали в неволю дітей, працездатних жінок і чоловіків, а місцева старшина примушувала працювати на себе. Все це викликало хвилю народного обурення. Спалахнуло повстання проти тих старшин, які утримували переселенців на Правобережжі. Знищивши їх, козаки і селяни знову повернулися на Лівобережжя.

Переселення з Правобережжя на Лівобережну Україну продовжувалося і в 90-х рр. XVII ст. У 1696 р. гетьманська капцелярія повідомляла Малоросійській приказ «о казаках, которые с той стороны Днепра и разных охотных

полков приходять для служби в Малую Росію на сю сторону Дняпра»¹⁷. Мова йшла про козаків Фастівського полку С. Палія, що брали участь у боротьбі правобережного населення проти польських магнатів і шляхти, за возз'єднання Правобережної України з Росією. У відповідь на це повідомлення Малоросійський приказ наказав лівобережному гетьманові приймати переселенців на Лівобережжі, виділяти їм для поселення вільні землі і поповнювати ними лівобережні охотницькі полки. Масово переходили на Лівобережжя і жителі Запоріжжя¹⁸. В останній чверті XVII ст. на південні землі Лівобережжя тікали селяни й північних районів, де помітно посилювався феодальний гніт. Але і на нових землях утікачі попадали в залежність до козацької старшини і монастирів.

Возз'єднання України з Росією відкрило широкі можливості для дальшого зближення українських і російських трудящих, одним з шляхів якого стали втечі російських селян на Лівобережну Україну. Важливими причинами обрання втікачами Лівобережжя місцем свого поселення стали: відсутність тут юридично оформленого кріпосного права; дещо слабший, ніж у центральних повітах Росії, феодальний гніт; нездатність адміністративного апарату царського уряду ефективно боротися з втікачами; територіальне сусідство, мовна близькість з українським населенням, а також спільна релігія; всіляка підтримка їх лівобережними селянами, рядовими козаками і міською біднотою.

У роки визвольної війни 1648—1654 рр. на Україні, подібно до козацьких районів Росії — Дону та Яїку, склався звичай не видавати царським властям утікачів від поміщиків. Це було важливим завоюванням трудящих мас України, з яким мусила рахуватися і гетьманська адміністрація. Б. Хмельницький у розмові з російським посланцем А. Сухановим у 1650 р. підкреслював: «Того у него не повелось, да и у вас ... на Дону тот же чип — никаких беглых людей не выдают»¹⁹. Царський уряд поступово посилював тиск на старшину, вимагаючи скасування цього звичаєвого права, яке не відповідало інтересам російських кріпосників. Уже наприкінці визвольної війни старшина в окремих випадках почала видавати поміщикам утікачів, долаючи при цьому сильний опір українських селян, рядових козаків і міщан. Зокрема, у червні 1653 р. полковник Я. Коробка розпорядився розшукати на території Новгород-Сіверської сотні кріпаків брянських поміщиків і віддати їх власникам. Коли ж власті спробували арештувати втікачів, то на їх захист виступило трудяще населення Новгорода-Сіверсько-

го. Тільки застосувавши військову силу, старшинська адміністрація змогла ув'язнити селян-утікачів²⁰.

Після возз'єднання України з Росією уряд всіляко намагався припинити втечі російських селян на українські землі. 30 січня 1654 р. київським воєводам наказувалося слідкувати за тим, щоб лівобережна адміністрація не дозволяла місцевому населенню приймати втікачів з Росії. Правда, враховуючи обстановку на Україні, правлячі кола країни мусили піти на певні поступки у цьому питанні, дозволивши не віддавати «челобитчикам» тих біглих, які прибули на українські землі до Переяславської ради 1654 р. Під час переговорів у Москві в березні 1654 р. царський уряд наполегливо добивався від старшинської адміністрації зобов'язання повертати втікачів їх поміщикам. У остаточному вигляді ця вимога була сформульована так: «...Боярских людей и крестьян, которые из-за помещиков и из-за вотчинников учнут бегать в черкасские (українські.— Авт.) города, велел отдавать назад тем людям, от кого кто выбежит»²¹.

Вона і стала визначальною у відносинах царського уряду з старшинською адміністрацією щодо втікачів-росіян у найближчі роки. У 1655 р. він надіслав наказному гетьману над козацькими військами у Білорусії І. Золотаренку грамоту, в якій, зокрема, повідомлялося про те, що московським «садівникам» І. Істоміну та О. Степанову дано п'ять будних «станів» для видобування поташу в Трубчевському повіті і з тих «станів» втекли в Стародубську, Почепську й Погарську сотні 15 будників з жінками і дітьми. І. Золотаренкові наказувалося розшукати втікачів і повернути їх у Трубчевськ²². У тому ж році один російський поміщик сповіщав Посольський приказ про втечу від нього кріпаків І. Петрова й О. Зінов'єва, які взяли з собою рушниці, лати, одяг, завдавши поміщику збитків майже на 100 крб. Через деякий час від нього «скрилися» ще кілька чоловік. Кріпосник просив чиновників дати йому дозвіл на поїздку в українські міста для розшуку своїх селян²³.

На прохання землевласників царський уряд у 1655 р. наказав боярину В. Бутурліну відправити в північні райони Лівобережжя військовий загін, виловити втікачів, десятьох стратити в Путивлі на острах іншим, а решту, після покарання капчуками, відправити в Москву. Крім того, воєвода мав заборонити місцевій адміністрації надалі приймати втікачів з Росії і виділяти їм землі для ведення власного господарства. Відряджений загін не зміг виявити російських селян-кріпаків, яких переховувало місцеве населення, і воєвода мусив повідомити в Москву, що їх у

«черкаських городах нет». Одночасно він писав про те, що тільки старшина, вийти та отамани допомагали загонові, а прості люди всіляко перешкождали його діям²⁴.

Незважаючи на протидію властей, втечі російських кріпаків на Лівобережжя не припинялися. У 1656—1657 рр. у Новгород-Сіверську, Почепську і Стародубську сотні перейшло багато селян з Брянського, Путивльського і Рильського повітів. У жовтні 1657 р. воеводи російських прикордонних міст писали в гетьманську канцелярію, що втікачі таємно поверталися у свої села, розправлялися з поміщиками і закликали односельчан тікати на Лівобережжя. У другій половині 50-х рр. втечі російських селян набрали такого широкого розмаху, що боротьба з ними стала предметом спеціального обговорення при укладенні Переяславських статей 1659 р. Шістнадцятий пункт цих статей констатував, що втікачі, «приходя к помещикам своим и вотчинникам, всякие злости и разоренье нестерпимые делают, и гетман бы и все войско Запорожское тех воров беглецов велели, сыскав, отдать помещикам их и вотчинникам, и впредь заказ учинить кренкой: которые боярские люди и крестьяне впредь учнут бегать в черкаские города, и тех бы никто в черкаских землях не принимал, чтобы в том в тех порубежных городах ссоры, а служилым людям разоренья не было; а о которых о беглых о чьих людях или о крестьянах учнут из городов воеводы писать, и тех бы отдавать назад; а если будет кто принимать тех беглых людей и крестьян, и тех карать смертию; так же будет кто и в войску Запорожском, учиня над кем смертное убийство, или в людях какую смуту, или иное какое зло, прибежит в государевы крайные города, а гетман и полковники учнут об них писать... и тех беглецов, по тому ж сыскивая, отдавать в войску Запорожское»²⁵.

У 1661 р. від брянського поміщика М. Зіпов'єва втекли кілька селян і оселилися в Глухові та Почені. 21 травня наступного року поміщик звернувся в Посольський приказ з проханням зажадати від ніжинського полковника В. Золотаренка знайти і повернути йому втікачів²⁶. У 1662 р. севський поміщик Сафонов скаржився царському урядові на чернігівського єпископа Л. Барановича, який поселив на монастирських землях його кріпаків і відмовився видати їх власникові. Перебуваючи на Лівобережжі, втікачі займалися не тільки господарською діяльністю. Зокрема, Варваров, таємно відвідуючи своїх родичів, закликав колишніх односельчан розправлятися з гнобителями і переходити на Лівобережжя. Під впливом його агітації 19 селянських сімей, взявши з собою худобу, переселилися на Чернігів-

щину²⁷. У цей же час у Новгороді-Сіверському, Стародубі й інших лівобережних містах переховувалися кріпаки поміщика А. Львова²⁸. У 1663 р. Малоросійський приказ розшукував на Лівобережжі селян-втікачів з Волочиська, Переяславля-Заліського, Солі Вичегодської та солдатів з російських гарнізонів, що перебували в українських містах. У 1662—1663 рр. на Лівобережжі проживало 475 збіглих стрільців і драгунів тільки з київського гарнізону²⁹. В березні 1665 р. поміщик С. Пальчиков повідомляв у Малоросійський приказ про те, що селяни Скавроній і Фенелій забрали його коней і втекли на Стародубщину³⁰. В тому ж році з маєтку одного з брянських поміщиків на Лівобережжя також перейшли четверо селян з сім'ями. Поселившись на Стародубщині, вони почали займатися сільським господарством і промислами. Одночасно з гарнізонів на Лівобережжі «скрылось» 76 стрільців і драгунів³¹.

Втечі російських кріпаків на українські землі, участь їх у антифеодальному русі продовжували викликати серйозне занепокоєння правлячих кіл країни. У Батурицьких статтях 1665 р. знову писалося про «перезбежиков Московского государства», використання їх на потанних будах і випокурних українських багатіїв. Статті зобов'язували старшинську адміністрацію виявити, переписати і відправити російських селян у Росію й надалі не приймати їх на Україні³².

Під впливом скарг кріпосників на втечі селян царський уряд у 1667 р. знову наказав київському воєводі виловити всіх названих поміщиками кріпаків і направити їх у Москву. Проте тільки у Ніжині власті змогли затримати чотирьох холопів князя Ю. Бутурліпа і одного — О. Салтикова³³, а переважна більшість утікачів з допомогою місцевих селян і міщан уникла арешту і залишилася на Лівобережній Україні. Масові виступи українських трудящих на захист російських утікачів мусила визнати і козацька старшина. В Глухівських статтях з цього приводу було записано: «...На Украине смута была великая, что с Украины выбрали драгунов и беглых людей по многу лета...»³⁴.

Але і шляхом каральних акцій царський уряд не зміг зупинити потік утікачів з Росії на українські землі. У 1669 р. поміщик Ю. Засєкін писав царю, що з його вотчини «сошли Мишка да Сенька да Андрюшка Максимовы с матерью своею и женами своими и свели у меня холопа твоего шесть лошадей два коня да три мерина да кобылу да платья спесли да всякой рухляди на пятьдесят рублей»³⁵. Тривалий час утікачі жили в Глухові, а після арешту С. Максимова переселилися в приміські села. У цей же час

на Лівобережжі розшукувалися кріпаки брянського поміщика П. Зінов'єва та інших феодалів³⁶.

Активізація втеч російських селян на Україну була зв'язана і з поглибленням у 60-х рр. церковного розколу. Найбільшу кількість прибічників «старої віри» складали посадські люди і селяни, які посилення феодального гніту зв'язували з нововведеннями у церковних обрядах. Своїми діями на підтримку «старої віри» вони висловлювали протест і проти феодального гноблення, освячуваного церквою. Масового характеру рух розкольників набрав після церковного собору 1666—1667 рр., за рішенням якого було страчено або відправлено на заслання ідеологів розколу. Під впливом проповідей розкольників багато посадських людей і селян тікало в глухі місця Росії і заснувало там свої общини. Так трудящі намагалися уникнути не тільки нововведених церковних обрядів, але і відбуття феодальних повинностей. Одним із районів поселення російських розкольників стали лісисті місця Стародубського полку. З цього приводу очевидець тих подій записав: «И многие (розкольники. — Авт.) выходили на Украину на мешканя и у Сивер, позоставивши набитки свої, а инних и у силку позасилано»³⁷. У 1669 р. на територію Стародубщини перейшла велика група розкольників і заснувала села Білий Колодязь, Замішеве, Понурівка, Синій Колодязь і Шеломи, кілька їх сімей осіли в Дем'янівці³⁸. Переселенці займалися землеробством і тваринництвом, працювали на промислах духовних і світських феодалів або торгували. З активізацією розшукової діяльності царського уряду і посиленням переслідувань частина розкольників відійшла на В'ятку.

Експлуатація втікачів з Росії давала українським феодалам значні прибутки. Тому, незважаючи на офіційні заборони, козацька старшина і духовенство продовжували не тільки приймати у своїх маєтностях російських селян, а й з другої половини 60-х рр. намагалися узаконити свої дії. У 1669 р. старшина запропонувала затвердити у Глухівських статтях пункт про невидачу втікачів з Росії, які давно поселилися на Україні. Але царський уряд не погодився на це, і, як і в попередніх статтях, зобов'язав лівобережню адміністрацію віддавати їх «безо всякого задержания»³⁹.

Така ж вимога ставилася перед старшиною і в статтях 1672 р. Причому в них відзначалося, що лівобережна адміністрація так і не змогла подолати опір трудящих і забезпечити видачу російських кріпаків їх власникам. Така приписка була зроблена під впливом колективної скарги поміщиків, стольників, стряпчих і вотчинників на масовий характер втеч селян на Україну і нездатність місцевих

властей виконати покладені на них обов'язки. Крім того, кріпосники писали про напади втікачів на їх маєтки, повідомляли, що тільки в околицях Новгород-Сіверського і Чернігова у цей час проживало понад 5 тис. російських селян і посадських людей. Звичайно, мова йшла лише про виявлених утікачів. У дійсності ж їх було значно більше⁴⁰.

Ряди втікачів на Лівобережжі поповнювали і ратні люди з російських гарнізонів. Протягом лютого 1673 — вересня 1674 р. у район Глухова, Новгород-Сіверського і Почепи втекли 244 стрільців, драгунів і солдатів⁴¹. Не припинялися втечі і з російських повітів. У 1674 р. куплені поміщиком С. Рум'янцевим п'ять братів Григор'євих, а також Р. Васильєв не витримали феодалного гніту, залишили оселі й разом з сім'ями перейшли на Лівобережжя, де вже проживали їх земляки. При цьому вони взяли 15 панських коней і майно, нажите поміщиком їхнім трудом. У тому ж році у Брянському повіті зникли кріпаки — брати Василь, Кир'ян і Олексій Федорови. Їх власник писав у Малоросійський приказ, що вони живуть на Лівобережжі, переходячи з одного міста в інше в пошуках роботи. З сіл Вигоничі і Полова Клипка того ж повіту в 1674 р. перейшли в Глухівську сотню кріпаки І. Федоров, А. і О. Медведєви, А. і Ф. Рухлядінови, С. Шем'якін і Л. Сергєєв разом з жінками, дітьми і «своими крест'янськими животами». У наступному році кріпаки напали на маєток свого колишнього поміщика, спалили дві стодоли з хлібом і дві папські хати. На Лівобережжя месники поверталися разом з К. Войновим, Г. Губановим, Ф. Клягіним, І. Блоховим, С. і Д. Шем'якіними та їх найближчими родичами, які висловили бажання залишити свого феодала⁴².

Чотири кріпаки поміщика М. Патріксєва з Карачєвського повіту влітку 1674 р. спалили поміщицьке майно на тисячу карбованців і втекли на територію Стародубського полку. В чолобитній до Малоросійського приказу останній повідомляв, що його колишні кріпаки, які жили в Глухівській, Погарській, Почепській і Стародубській сотнях, періодично приходили в його вотчину, забирали худобу і підмовляли односельчан розправитися з ним. З с. Ворониці Брянського повіту, що належало В. Патріксєву, в 1674 р. втекли кілька селян і поселилися в Погарі, Почепі та Стародубі. Таємно відвідуючи село, вони закликали родичів наслідувати їх приклад, а потім «и последних людей увели, и побрали лошадей, и коров». З маєтку Л. Васильєва «сбегли» п'ять кріпаків і кілька кабальних людей, захопивши зброю і майно поміщика на суму 250 крб. Місцем свого

проживання селяни обрали Глухівську і Новгород-Сіверську сотні⁴³.

У січні 1675 р. селяни с. Бредихінова Дедилівського повіту повстали проти поміщика і спалили його майно. 25 учасників повстання, серед них С. Марков, Т. Отимерянов, М. Петров і Я. Смеляков, «з товаришами своїми, и з женами, и з детьми» захопили 15 панських коней і пробралися на територію Новгород-Сіверської сотні Сародубського полку. В наступному році гетьманська адміністрація відпустила селян у селах Мазове і Олтарі, але, це подолавши опору місцевих жителів, що виступили на захист утікачів, повернула поміщику тільки забрані у них коні та зброю. Через деякий час з допомогою військового загону старшина арештувала вісьмох утікачів і відіслала їх у Москву, решті вдалося уникнути арешту і переселитися в інші місця⁴⁴.

У першій половині 80-х рр. з Росії на Лівобережжя перейшла велика група розкольників і заснувала кілька сіл у Стародубському полку -- Воропок, Єленка, Злібка, Злинка, Лужок, Мітьківка і Стара Тростань. У 1686 р. поміщик П. Яковлев писав у Малоросійський приказ: «В прошлый год збежали от меня холопа вашего крепостные мои крестьяне люди дворовые... Мишка да со Ромка да Антипка Селивестровы дети, Стенка та Ромка да Микушка Петровы дети... и живут в Почене на посаде...»⁴⁵ й просив наказати гетьманській адміністрації терміново повернути його селян. Поміщик Є. Рябов у 1688 р. звернувся в Малоросійський приказ з проханням дозволити йому поїхати на Україну для розшуку своїх кріпаків і дати грамоту до гетьмана про сприяння під час поїздки⁴⁶.

Такі клопотання були викликані тим, що трудящі маси Лівобережної України продовжували чинити опір властям при арешті втікачів. Масові виступи такого характеру українських селян, рядових козаків і міщан старшина зафіксувала і в Коломацьких статтях 1687 р. Це стало однією з причин її прохання до царського уряду не забирати з України російських селян, які жили тут по кілька років. Але і на цей раз царський уряд відмовився задовольнити прохання старшини і затвердив пункт про заборону лівобережній адміністрації приймати втікачів на Лівобережжі і обов'язкову їх видачу російським поміщикам.

Проте козацька старшина і духовенство, проводячи в цілому феодальну політику щодо втікачів, продовжували приймати їх на своїх землях. У 1689 р. путивльський воевода М. Голенищев повідомляв Малоросійський приказ про те, що кілька жителів Тернової Слободи Путивльського по-

віту відмовилися нести сторожову службу і переселилися в сусіднє українське село Хоружівка, що належало Г. Гамалії. Воевода встановив, що Г. Гамалія давно закликав до себе селян російських повітів, обіцяючи звільнити їх від викопання феодальних повинностей протягом 15 років. І решта чоловічого населення Тернової Слободи «полковые и городовые службы,— продовжував воевода,— все хотят идти за него ж Григория службу»⁴⁷. Щоб не допустити цього, воевода направив у слободу загін драгунів, але і він виявився неспроможним зупинити переселенців. Протягом року ще понад 40 селянських сімей відійшли на Лівобережну Україну і заснували слободу на р. Тернівці. Переселенці займалися сільським господарством, працювали на млинах Г. Гамалії. Воевода запропонував урядові відібрати у Г. Гамалії прикордонні з Росією землі й прислати їх до Путивльського повіту. Проте, не бажаючи загострювати відносини з старшиною, царський уряд не погодився на це⁴⁸. Втечі російських селян на Україну не припинялися. У 1695 р. з Москви втєкло кілька посадських жителів, у зв'язку з чим Малоросійський приказ розіслав усім воеводам лівобережних міст наказ про їх розшук і арешт⁴⁹.

Крім російських селян-утікачів, на Лівобережжі проживали ратні люди. Зокрема, наприкінці 90-х рр. у Києві стояло 32 хати для командного складу, 8 — для піддячих, 82 — для рейтар, 122 — для стрільців і 86 — для солдатів⁵⁰. Пізніше з цих поселень утворилися Рейтарська і Стрілецька слободи, згадки про які дійшли до нас у назвах одніменних вулиць. Були такі поселення і в інших лівобережних містах. Чимало стрільців, драгунів і рейтарів одружувалося з українками, а дочки і вдови росіян виходили заміж за українців⁵¹.

Перебування на Лівобережній Україні російських ратних людей і селян-утікачів мало важливе значення. У ході господарської діяльності й спільної боротьби проти інтервентів зміцнювалася дружба між росіянами і українцями, відбувалося їх дальнє зближення. У цьому були зацікавлені насамперед народні маси і Росії, і України. В 1659 р. жителі містечка Грунь писали у Малоросійський приказ про свою вірність заповітам Б. Хмельницького, запевняли, що і далі боротимуться за перебування у складі Росії. Того ж року міщани Зінькова повідомляли у Москву про спробу ворогів захопити місто, своє непохитне бажання дотриматися присяги, даної Російській державі у Переяславі, і готовність навіть загинути за «свое первое обещание»⁵². Ніжинські міщани у 1661 р. звернулися в Посольський приказ з проханням допомогти у боротьбі проти загонів крим-

ського хана, які палили лівобережні села і міста, забирали жителів у полон. При цьому міщани наголошували на своїй вірності рішенням Переяславської ради 1654 р. про возз'єднання України з Росією⁵³. У 1669 р. вони просили царський уряд не виводити з лівобережних міст російських ратних людей. Висловлюючи глибоку вдячність російському народові за допомогу, міщани і селяни Канева у 1675 р. звернулися до царського уряду з проханням, щоб він «умилосердилася, пожалував их, не велел голову московских стрельцов Александра Караидеева с приказом (полком.— Авт.) из Канева выводить, для того, что от него де Александр и его приказу от стрельцов им каневским жителям никаких обид и палогов не бывало, и их де черкасские нравы ему Александру за обычай»⁵⁴. Такі ж думки висловлювали жителі й інших українських міст.

На Лівобережній Україні проживали представники й інших народностей. У Києві, Ніжині та Переяславі існували колонії міщан-греків. У 1665 р. на територію Переяславського полку перейшло 500 волохів, кілька десятків сімей їх осіло в Києві. Уряд дозволив поселити переселенців на Лівобережжі і одночасно наказав восводи «поляков или иных народов, которые присудт без жоп, в Кивеве не примать и на сю сторону не пропускать»⁵⁵. Під час походу козацьких полків під Очаків у 1688 р. волохи, що пасли худобу татарського мурзи, пристали до козаків і пригнали на Україну 500 волів⁵⁶. Крім Києва і його околиць, волохи проживали в Ніжинському, Чернігівському та інших лівобережних полках⁵⁷. На Лівобережжі мешкали також поляки, вірмени, серби, караїми тощо. В цілому іноземці відігравали незначну роль у промислово-торговельному житті лівобережних міст.

Друга половина XVII ст. характеризувалася посиленням феодального гніту і загостренням соціальних суперечностей на Лівобережній Україні, одним з проявів чого стало масове переселення лівобережних селян, міщан і козаків на Слобожанщину, де переселенці одержували від уряду, зацікавленого у зміцненні південних рубежів країни, землі для поселення, жалування, а також статус козаків з відповідними правами і пільгами, сприятливіші умови для господарської діяльності. Зважаючи на дослідженість цієї проблеми у праці А. Г. Слюсарського, обмежимося лише наведенням окремих типових фактів переселенського руху з Лівобережжя на Слобожанщину. В 1659 р. 670 селян і козаків з Подніпров'я перейшли на слобідські землі й збудували укріплення на Салтівському городищі. В 1663 р. велика група переселенців з Чернігівщини на чолі з Я. Черні-

говцем оселилася на берегах Сіверського Дінця і заснувала м. Балаклію. Про географію переселень з Лівобережжя свідчить склад населення м. Миропилля. В 1671 р. серед його жителів було 147 вихідців з Ромнів, 140 — з Сум, 65 — з Ковотопа, 59 — з Срібного, 49 — з Борзни, 39 — з Глинського, 38 — з Хотмижська, по 28 — з Гадяча і Лютецьки, 26 — з Недригайлова, по 14 — з Глухова, Зінькова і Нових Млинів, а також уроженці інших міст і містечок Лівобережної України, Правобережжя, Білорусії та центральних районів Росії.

Переселення з Лівобережжя на Слобожанщину набуло великого розмаху в останній чверті XVII ст., коли феодалний гніт на лівобережних землях значно посилювався і збільшився приплив утікачів з Правобережжя. У цей час вихідці з Лівобережжя активно заселяють незайняті землі в басейнах рік Богучар, Жеребець, Калитва і Красна. Приплив українського населення продовжувався і в інші райони краю. Спільно з росіянами українці освоювали степи, засновували міста і села. У 1657 р. на Слобожанщині нараховувалося 64 населених пункти, а в 1687 р. — 232, тобто в 3,6 раза більше. У них проживало приблизно 250 тис. чоловік, більшість яких становили українці, у тому числі переселенці та втікачі з Лівобережної України⁵⁸. Значно меншим був переселенський рух з Лівобережжя на Правобережжя, що перебувало під гнітом Речі Посполитої, і де точилася завекла боротьба місцевого населення проти загарбників, за об'єднання з братнім російським народом.

Незважаючи на безперервну міграцію, кількість населення Лівобережної України наприкінці XVII ст. збільшилася. За приблизними підрахунками М. М. Ткаченка, на цей час у Стародубському полку виникло 128, Ніжинському — 114, Прилуцькому — 52 нових сіл. Всього ж на початку XVIII ст. у південних лівобережних полках нараховувалося 965 і в північних — 960 міських і сільських поселень, або близько двох тисяч, що значно більше, ніж у 1666 р. У них проживало приблизно 1,5 млн. чоловік⁵⁹.

Після воз'єднання України з Росією лівобережні землі перетворилися в притягуючий центр для тих українських селян, міщан і козаків, що опинилися під владою польських магнатів і шляхти та турецьких феодалів. Не маючи змоги визволити свої землі від іноземних загарбників, населення Правобережної і Західної України переселялося на територію Лівобережжя і таким чином об'єднувалося з своїми братами у складі Російської держави. Цей стихійний об'єднаний рух українських трудящих весь час наростав і досяг апогею в роки спільної боротьби російського і укра-

їнського народів проти агресії султанської Туреччини в 1677—1678 рр. На територію Лівобережної України спрямовувався також потік утікачів від російських поміщиків, переважно учасників антифеодальних виступів. Українські селяни, козаки і міщани прихильно ставилися до втікачів, переховували і захищали їх від переслідувань властей. Втечі російських трудящих на Лівобережну Україну, поряд з іншими факторами, сприяли зміцненню дружби і братерства російського й українського народів.

2. Стан землеробства і тваринництва

Лівобережна Україна другої половини XVII ст. займала територію сучасних Чернігівської, Полтавської, частини Сумської, Черкаської та Київської областей. На півночі вона межувала з Білорусією і Росією, сході — Слобожанщиною, півдні — Запоріжжям, на заході — Правобережжям. Кордон між Росією і Польщею на Правобережжі проходив по умовній лінії Стайки — Васильків — гирло Ірпеня. Територія краю становила собою рівнину з багатьма річками, болотами й ярами. В степовій і лісостеповій зонах переважав чорнозем, лісовій — пісок і суглинок. Зустрічалися також глина і суглинок. Значні площі, особливо на півночі, займали ліси з великою кількістю дикорослих фруктових дерев. У окремих місцях вони утворювали природні фруктові сади. Край мав досить густу річкову мережу, основу якої становили Дніпро і Десна. Річки дніпровського басейну Сула, Псьол, Ворскла перетинали Лівобережну Україну з півночі на південь, створюючи рівномірний запас води на всій її території.

Природні та кліматичні умови, багаті ґрунти, рослинний і тваринний світ сприяли розвитку сільського господарства, що мало, як і раніше, натуральний характер. При цьому, відзначав В. І. Лепін, «суспільство складалося з маси однорідних господарських одиниць (патріархальних селянських сімей, примітивних сільських общин, феодальних помість), і кожна така одиниця виконувала всі види господарських робіт, починаючи від добування різних видів сировини і кіпчаючи остаточною підготовкою їх до споживання»⁶⁰. Проте в його надрах зароджувалися і елементи нових відносин, які зумовлювалися поглибленням суспільного поділу праці.

Економічною основою розвитку Лівобережжя залишалося землеробство. В лісостеповій і лісовій зонах переважала

трипільна система землеробства, при якій орна земля ділилася на три рівні частини — для ярових і озимих культур та під пар. У документах часто згадуються землі «в три зміни», «в три руки» тощо. В 80-х рр. стародубські селяни мали землі під Стародубом у «три загони»⁶¹. В 1693 р. жупан Стародуба О. Стефанович продав Дорошенку «цляц целый в три измены пахотные», позбувся ґрунту «во все три измены» також козак Стародубського полку У. Ригун⁶². За трипільною системою обробляли поля селяни Снітина, Нехаївки,⁶³ Тарандинців та інших сіл Лубенського полку⁶⁴.

У степовій зоні, де збереглися відносно великі площі орних земель, поряд з трипільям, застосовувалася і перелогова система землеробства. Перелогові землі згадуються в Лубенському, Полтавському, Ніжинському та інших полках⁶⁵. У лісистих районах Полісся практикувалася підсічна система землеробства. Очищені від лісу ділянки землі оброблялися до того часу, поки давали добрі врожаї. Потім їх залишали, і вони швидко заростали чагарником.

Найбільш прогресивною системою землеробства було трипільля, при якому продуктивність праці значно підвищувалася. Якщо на обробіток однієї десятини землі при підсічному землеробстві витрачалася до 70, то на обробіток відповідної площі при трипільлі — до 10 робочих днів на рік⁶⁶. Однак і ця система мала свої недоліки. Відсутність культурного травосіяння не дозволяла створювати високопоживну кормову базу для тваринництва. Взимку домашній худобі давали ячміну, вівсяну, гречану солому, а також сіно з боліт і лук, які мали значно нижчі поживні якості, ніж культурні трави. Угноєння ґрунтів було відоме східним слов'янам ще з часів Київської Русі. Хоча в документах і не згадується удобрення землі в другій половині XVII ст., але, напевне, воно застосовувалося і на Лівобережній Україні.

Землеробство на території Лівобережжя розвивалося не шляхом інтенсифікації, а переважно за рахунок обробітку все нових площ. У перші десятиріччя після визвольної війни швидко освоювалися землі на півночі Лівобережжя, куди прибували втікачі з інших районів України та прикордонних повітів Росії й Білорусії. Засновуючи села, переселенці розорювали навколишні землі, використовували у господарських цілях різні угіддя. Навіть наприкінці XVII ст. на півночі ще залишалися вільні землі. Про це свідчать поява нових населених пунктів, а також гетьманські і полковницькі універсали козацькій старшині на захоплені нею «пустоши».

Південні лівобережні полки після визвольної війни протягом ряду років зазнавали спустошливих нападів іноземних загарбників і були ареною міжусобної боротьби козацької старшини за владу. В ході бойових дій загинуло або залишило свої домівки багато місцевих жителів. Різко скоротилися посівні площі. Тільки з 60-х рр. південні землі почали інтенсивно освоюватися місцевим населенням і вихідцями з Правобережної України. З цього часу активно вирубувалися ліси, готувалися ділянки під посіви, розорювалася цілина. В Полтавському полку «січі» (очищені від лісу ділянки землі.— *Авт.*) згадуються в 1664 р. під с. Петрівцями, в 1665 р.— по обидва боки р. Говтви, в 1667 р.— р. Орелі і Орлику, 1671 р.— під Будищами, в 1672 р.— під Перещепиним, в 1674 р.— Диканькою, між річками Орель і Багата, в 1674 р.— по річках Берестова, Коломак, під с. Рибцями, в 1678 р.— знову по р. Орлику та ін. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. жителі с. Козлова і м. Яготина Переяславського полку піднімали цілину поблизу доріг Яготин — Козлів, Яготин — Басань та в інших місцях⁶⁷. Загалом протягом другої половини XVII ст. площа орних земель на Лівобережній Україні помітно збільшилась. Відповідно зросла і кількість зернової продукції.

Зерновим землеробством займалася більшість населення. Важливі позиції в ньому захопила козацька старшина. Одержуване в її господарствах зерно частково йшло на задоволення внутрішніх потреб, частково — на ринок. У 1659 р. київський полковник В. Дворецький продав казні 218 четвертей жита, а в наступному — тисячу кіп жита і пшениці, 345 осьмачок жита і 15 осьмачок пшениці. В 1659 р. йому сплачено 300 крб., у наступному — «за жито 208 рублей 3 алтына, по 20 алтын за осьмачку, а за пшеницу 15 рублей, по рублю за осьмачку, а всего 122 рубля 10 алтын»⁶⁸. На початку XVIII ст. І. Забіла тільки під Обтовим Ніжинського полку мав землі «на 112 днів»⁶⁹. У даному випадку, як і в усіх інших, розміри земельних угідь визначалися за кількістю днів, необхідних для їх оранки. Можна перевести ці дані в міри земельної площі. Вирібок орача протягом робочого дня дорівнював у середньому 3/4 десятини. Тогочасна казенна десятина становила 2400 кв. сажнів (1,0925 га). Отже, землероб виорював за день до 1800 кв. сажнів, а І. Забілі належало тут відповідно 84 десятини землі.

Землеробством активно займалися монастирі, більшість орних земель яких відводилася під озиме і яре жито, невибагливе до ґрунту і стійке до несприятливих кліматичних умов. Ним платили, в основному, і натуральні податки.

Пшениця займала невеликі площі посівів. Висівалися також овес, ячмінь, гречка, просо, горох.

Орні землі належали також сільському духовенству. У користуванні священика с. Синявки Сосницької сотні Чернігівського полку наприкінці XVII — на початку XVIII ст., крім шинку (здавався в оренду), крамових лавок, перебувало «поле нахотное — в первой руке две нивы на 8 дней, еще нива на 4 дни, за ровом на менській шлях, още нива на 5 дней, нива шовнуковская на 5 дней, нива у лозах на 4 уруга, обложек на 4 косаря; в другой руке, под Александровкою, нива дия на 3; смежная полю Рубановскому, нива холимская на 3 дни к воротам; нива петренковская на 3 дни; в третьей руке нива холимская под Кучиновку на 9 дней, нива шовкуновская на 2 дни, нива шовнуковская у дегтярни на 2 дни, нива петренковская на 3 дни»⁷⁰. Вся орна земля оброблялася за 51 день роботи орача і становила, за нашими підрахунками, 38,2 десятини. Церковні землі збільшувалися шляхом купівлі селянських, міщанських і козацьких нив, одержання їх за заповітом. Наприклад, церква с. Величківки того ж полку в першій половині XVIII ст. мала «поля нахотные: в одной руке на 13 дней; из того на 5 дней куплено, а на 8 — надано; в другой руке наданного поля на 6 дней и куплено на церковные деньги на 2 дни; в третьей — купленное поле на 10 дней. Отдается обывателям с половины»⁷¹. Розмір цих полів дорівнював 23,2 десятини.

Зерновим землеробством продовжувала займатися значна частина міщан. Про подібні явища в феодальному суспільстві Ф. Енгельс писав, що ремісник середньовічного міста «сам ще до певної міри селянин, він має не тільки город, але дуже часто клапоть поля, одну-дві корови, свиней, свійську птицю і т. д.»⁷². Ця оцінка прийнятна і для характеристики лівобережних міщан другої половини XVII ст. У 1666 р. основним заняттям 72 сімей батурицьких міщан залишалося землеробство. Причому розміри орних земель були різними, про що свідчить кількість робочої худоби в господарствах. Багаті батурицькі міщани Г. Авдєєв, К. Лук'янов, І. Степаненко, І. Яковлев обробляли поля двома парами волів кожен, а бідні — П. Аяисимов, Д. Клемент'єв, А. Кришонка, Я. Монастирченко — одним волом або конем. Приблизно така ж картина спостерігалася в Києві, Конотопі, Ніжині, Переяславі та інших містах. При цьому значними площами орних земель володіли члени міських урядів — війти, бурмистри, райці, лавники. Маючи по кілька голів робочої худоби, вони могли обробити чималі орні ділянки землі. Конотопський війт І. Трофимов

орав землю трьома парами волів і конем, переяславський — І. Степанів — чотирма, посівський — І. Симонов — трьома парами волів і конем⁷³. Відповідно і запаси зерна були різними. В 1669 р. у ніжинських війта О. Цурковського і бурмістра Я. Іванова куплено для російських ратних людей по 100 четвертей зерна. Це тільки частина зернових запасів великих землевласників, одержаних з їх земель⁷⁴. У той же час житель с. Буди Стародубського полку І. Горілий у 1689 р. мав «полтредцять коп пшеницы девять коп ячменю шесть возов немолоченного гороху, осмачки три готового збожа»⁷⁵.

У господарствах багатих землевласників використовувалася праця наймитів. У 1667 р. багатий селянин с. Жуки Полтавського полку Леоптій для оранки своїх земель наймавав двох орачів з місцевих селян⁷⁶. На початку XVIII ст. селянин с. Савиців Лубенського полку М. Олекса наймався жати жито і пшеницю до заможних міщан м. Яблунова. Наймити бралися за роботу переважно в своїх або навколишніх селах і містечках, що вказує на певну обмеженість ринку робочої сили, поглинення її на місцях. На рубежі XVII—XVIII ст. плата найманних жемців на батьківщині К. Зіновієва (ймовірно, Чернігівщині. — *Дет.*) становила третину зібраного врожаю. Високо цінувалася також праця молотників, які молотили снопи, віяли і зсипали зерно в засіки. Відносини між наймитом і господарем регламентувалися звичайним правом. Якщо наймит порушував угоду і не бажав працювати до закінчення обумовленого терміну, то господар не платив йому за фактично відпрацьований час. Коли ж роботодавець розривав угоду з наймитом, то мав заплатити йому за весь договірний термін роботи⁷⁷. В більшості випадків багаті землевласники не дотримувалися цих звичаїв і розпоряджалися працею наймита на свій розсуд, знаходячи підтримку своїм діям у місцевих судових органах. У 1693 р. багатий стародубський міщанин Д. Ярохович скаржився в місцевий суд на свого челядника Г. Володкова за те, що той, не відбувши встановленого терміну, в язивну пору збирався залишити його. Розглянувши справу, суд став на бік землевласника і зобов'язав слугу відпрацювати увесь договірний строк⁷⁸.

Невеликі площі орних земель мали селяни. Наприклад, у першій чверті XVIII ст. 114 обтівських селян Ніжинського полку володіли землями «на 738 днів». Нескладні підрахунки показують, що в середньому на кожен двір припадало ґрунтів на 6,4 днів обробітку, або по 4,8 десятини. Площі орних земель коливалися від 0,4 до 18 десятин, а сіножатей — від 2 до 20 возів сіна, що свідчить про перів-

номірність забезпечення селянства землею⁷⁹. З козацьких полів у селах Атюша, Пальчики, Тростянка Ніжинського полку збиралося приблизно по 20 кіп жита. В другій половині XVIII ст. жителі с. Богодухівки Кропивнянської сотні Переяславського полку засівали: М. Калачник — проса на 65, жита на 30, маку на 12, пшениці на 5 кіп; Ф. Булюк — жита на 40; Л. Положай — жита на 45, проса на 20, Г. Булюк — проса на 15; С. Галушка — жита на 20 кіп⁸⁰.

Головним знаряддям обробітку ґрунту був дерев'яний плуг із залізними лемешами і череслами. Судячи із зображення в «Учительном евангелии», а також у творі Л. Барановича «Меч духовный», він складався з двоколісного передка, дшила, прямого гряділя з двома ручками, лемеша і чересла⁸¹. Існували різні конструкції цього плуга — малі і великі. Перші з них використовувалися в лісостеповій зоні, особливо на півдні Полісся, другі — у степових районах. Дерев'яні частини плуга виготовлялися самими селянами, а залізні замовлялися в кузні. Залізні лемеші й чересла коштували досить дорого. В документах часто згадуються факти привласнення «плуговых залез» разом з робочою худобою. В універсалі за 1663 р. власті наказували жителям «не ваикать в полях людських займовати волов, брати залез плуговых»⁸². Плуг використовувався переважно в господарствах козацької старшини, багатих селян, козаків і міщан, які мали достатню кількість худоби. В плуги впрягали по одній, дві і навіть по три пари волів, що було під силу лише заможним господарствам.

Поряд з плугом вживалося і рало. На відміну від плуга, воно при оранці не перевертало ґрунт, а розривало і розсовувало його по боках, роблячи таким чином борозпу. Побутували два основних види рала — безполозове і з полозом. В обох випадках на дерев'яний ральник набивали залізний наральник. У своєму розвитку він пройшов складну еволюцію від простої оковки до більш розвинутих форм з втулкою і ширшою лопастю. Рала робилися як однозубі, так і багатозубі. Найбільшого поширення рало набуло в Південному Поліссі і в зоні Лісостепу. Ним орали, як правило, м'який ґрунт, впрягаючи одного-двох волів або копей. У пезаможних господарствах рало застосовувалося для першого обробітку ґрунту, а в багатих — для повторного.

Найпоширенішим орним знаряддям на Лівобережному Поліссі залишалася соха, яка мала багато спільного з сохою сусідніх районів Росії і Білорусії. Вона побутувала поряд з плугом і ралом також у лісостеповій зоні. Типовою для цих районів була двозуба соха. Її сошники встановлю-

валися так, що правий підрізав ґрунт знизу горизонтально, а лівий — вертикально⁸³. Під час оранки така соха не перевертала відрізаний пласт землі, а тільки відсовувала його, утворюючи жолобоподібну борозну. У середньому на десятині землі висівалося 1,49 четвєрти жита і 1,54 четвєрти пшениці (в другій половині XVII ст. четвєрть жита становила вісім пудів).

В документах немає даних про врожаї зернових культур на Лівобережній Україні досліджуваного періоду. Лише в одному з них записано, що в Київському полку в 1659 р. намолочували з «всякої копны по четвєрти Киевской меры»⁸⁴. Через відсутність інших відомостей про врожаї на Лівобережжі розглянемо врожайність на російських землях, які за природно-кліматичними умовами і технікою обробітку ґрунту наближалися до лівобережних земель. Середній врожай в 1650—1690 рр. у центрально-чорноземному районі Росії становив: жита — 3,8, вівса — 3,9, ячменю — 3,9, пшениці — 3,7 «сама»⁸⁵. Відповідно і на досліджуваній території врожаї зернових культур досягали чотирьох «самів».

Хоч у другій половині XVII ст. урожайність підвищилась, але була порівняно низькою для лівобережних земель. Така врожайність зернових культур зумовлювалася пасамперед низьким рівнем землеробської техніки та технології обробітку ґрунту, в основі яких лежали соціально-економічні причини, «бо, — як писав про подібні явища В. І. Ленін, — ведення господарства було в руках дрібних селян, задавлених пуждою, пригноблених особистою залежністю і розумовою темнотою»⁸⁶.

Поряд з зерновими культивувалися технічні культури, які давали сировину для виготовлення полотняного одягу. Серед них найпоширенішими були коноплі, які вирощувалися в усіх полках, але найбільше в Стародубському і Чернігівському. В зв'язку із збільшенням попиту на полотняні тканини, викликаного кількісним ростом населення, розширювалися площі під коноплі. Така господарська спеціалізація, що намітилася, зумовлювалася сприятливими природними та кліматичними умовами, близькістю російського ринку з його потребою значної кількості прядива. Спеціалізація вела до появи в фєодальному господарстві нових елементів: розвитку товарно-грошових відносин, зміцнення економічних зв'язків українських і російських земель, збільшення числа купців і торгових агентів, підвищення їх ролі в господарському житті краю, прискореного формування українського купецтва.

Тісно пов'язувалося з землеробством городництво. В городях садили буряки, капусту, моркву, салат, редьку, ріпу,

гарбузи, огірки, цибулю, часник, пастернак, петрушку, хрін, боби. Частина урожаю городніх культур призначалася для ринку. Поряд з городництвом населення займалося садівництвом. У садах вирощували яблуні, груші, вишні, горіхи, сливи, агрус, порічки, малину. Сади оточували садиби селян і міщан. У Переяславі, відзначав у 1654 р. сірійський мандрівник П. Алеппський, «сады безчисленны, потому что при каждом доме есть сад, а также колодец пресной воды, которую поднимають при помощи колеса»⁸⁷. Особливо великі сади мали світські і духовні феодали. «Мы ехали,— згадував П. Алеппський,— среди безчисленных садов, где были иесчетные тысячи ореховых и шелковичных деревьев и множество виноградных лоз. В каждом саду находится жилище его владельца; всего около 4—5 тысяч домов с 4—5 тысячами садов, и все они составляют владения упомянутого (Киево-Печерського.— Авт.) монастыря»⁸⁸. Своїми садами славилися також Кропивне, Піжин, Ольшане, Полтава та інші міста лісостенової і степової зон Лівобережної України. В 1666 р. царськими переписувачами зафіксовано на Переяславщині поряд з «пустыми землями» багато садів, які ніхто не обробляв. Місцевим властям наказувалося фрукти з цих садів продавати, а гроші віддавати в казну. Велику кількість садів мав Київ, що завжди вражало подорожніх. Російський священник І. Лук'япов у своїх нотатках писав у 1701 р., що у Києві «езде сады, винограды». Зібрані фрукти використовувалися у домашньому господарстві та продавалися на ринку. Зокрема, виноград з України вивозився у Москву для потреб царського двору.

В садівництві другої половини XVII ст. відбувалися важливі зрушення. Вони проявлялися в поліпшенні сортів фруктових дерев, підвищенні їх урожайності, поширенні садівництва на нові землі. Досить часто застосовувалося щеплення дерев. За кражу щеп у Полтавському полку був встановлений штраф у розмірі трьох карбованців за одну штуку⁸⁹. В господарствах старшини, монастирів, багатих міщан, козаків і селян, які мали сади, з великою кількістю фруктових дерев, використовувалася праця найманих садівників. У їх функції входило: садити дерева, робити щеплення, обрізувати гілки, навесні угноювати землю навколо дерев, косити траву, щоб вона не заважала при збиранні фруктів, слідкувати за дозріванням плодів, охороняти сад, збирати врожай і при потребі сушити фрукти⁹⁰.

Дальшого поширення дістало виноградарство. Плянтації виноградних лоз були в Києві, Лубнах, Миргороді, Полтаві та в інших лівобережних містах. З часом виноград

почало вирощувати населення Слобожанщини. Існували спеціалісти по розведенню винограду, вміння яких високо цінувалося на Україні. Однак масового поширення виноградарство на Лівобережжі в несприятливих для нього кліматичних умовах не набуло.

Досвід українських садівників переносився і на російські землі. Нерідко російський уряд запрошував на роботу українських майстрів по вирощуванню фруктових дерев. У 1670 р. путивльський воевода М. Волконський одержав розпорядження Малоросійського приказу відрядити в Москву пушкаря Ф. Батоврі для «строения» царських садів, а також прислати саджанці фруктових дерев. 14 травня цього ж року воевода відправив у Москву садівника Софронія з черепками груш, яблунь та інших плодових дерев. Посланець Малоросійського приказу І. Савін у 1670 р. спеціально приїздив на Лівобережжя для запрошення бажаючих розводити сади на російських землях. З допомогою архімандрита Києво-Печерського монастиря І. Гізеля він мав підшукати в Києві «или где сыщется, виноградного строения мастера и который сажает дули и груши и сливы и орехи киевские и пасечника самого доброго, ...призвать их волею и говорить им, чтоб они для того строения поехали к Москве из найму...»⁹¹. Через деякий час у супроводі І. Савіна з Лівобережжя до Москви виїхали два виноградарі і один садівник. Крім того, монахи лубенського Мгарського монастиря Геннадій і Онуфрій погодилися працювати в Ізмайловому під Москвою. Обидва монахи вміли «виноград и сады садити и вцеплювати груши и ябллка и дули, и иные плоды садовые...»⁹². В 1673 р. у Москву для розведення анісових яблунь їздив полтавський козак О. Раткевич⁹³.

Важливе місце в сільському господарстві Лівобережної України посідало тваринництво, яке давало населенню висококалорійні продукти харчування, сировину для виготовлення взуття і одягу, тяглову силу, а також основне органічне добриво — гній, без якого було неможливе підвищення врожайності зернових культур. Порівняно з довоєнними роками в тваринництві сталися певні зміни. Головну роль у його розвитку почали відігравати козацька старшина, монастирі, багаті козаки, міщани і селяни. З кількісним ростом населення, активізацією господарського освоєння земель збільшувалася кількість волів, коней, корів, свиней, овець і кіз. У бідняцьких і середняцьких господарствах тваринництво носило переважно натуральний характер. Звичайно, частина продукції і від них постунала на ринок, але це не змінювало натурального в цілому їх характеру.

Елементи товарного виробництва виразніше проявлялися

в господарствах багатих козаків, міщан і селян. У 60-і рр. XVII ст. багаті козаки з Полтави Н. Коваленко і Я. Деркаченко, крім волів, коней і корів, мали відповідно по 20 і 26, міщанин Ф. Дядечко — 20, два козаки з с. Колоптасва Полтавського полку — майже 200 овець. Міщанин з м. Полтави С. Хрибтиченко відгодовував для продажу на ринку 30, а Д. Максимович з містечка Вороньків — 80 свиней. У господарствах селян Овдія з с. Каплинців і Кириюші з м. Пирятина Лубенського полку в 1683 р. випасалося відповідно 48 і 20, а козака (прізвище якого невідоме) з Полтавського полку — до 200 овець⁹⁴. Усі з названих власників худоби тримали найнятих пастухів, а також брали сезонних робітників для заготівлі сіна тваринам на зиму. В 1665 р. овеці отари жителів Полтави К. Марченка пасли два, Деинсенка — один і Демченка — один наймит⁹⁵. У 1688 р. багатий козак з Полтавського полку мав 200 кіз, шерсть і м'ясо яких призначалися для продажу. Доглядали тварин, заготовляли для них корми чотири челядники. В цьому випадку ми маємо справу з товарним господарством, у якому використовувалася вільнонаймана праця⁹⁶.

«Славетний пан» з Лубенського полку Г. Грек у 1688 р. доручив якомусь Л. Котурженку продати на ярмарку в Глинському кілька десятків волів на тисячу золотих. У багатого селянина того ж полку В. Оленюка в 1690 р. було 8 коней, лошак, 78 волів, 4 корови, 2 назимки, 10 овець, 5 штук сукна, багато кримської солі. Відгодовували в господарстві волів планувалося продати в Гданську. Тваринництво становило головну статтю прибутку господарства В. Оленюка, хоч останній займався торгівлею й іншими товарами, маючи найтісніший зв'язок з ринком. Для догляду за такою кількістю худоби В. Оленюк мусив тримати наймитів, а то й торгових агентів⁹⁷.

Товарним тваринництвом займалися переважно козацька старшина і монастирі. Захопивши значні земельні угіддя, вони використовували їх для випасу власної худоби і заготівлі сіна. На початок XVIII ст. вже склалися великі старшинські господарства зі значною кількістю худоби. В лубенського полковника М. Маркевича в цей час нараховувалася тисяча овець, яких доглядали наймити. Одержана шерсть продавалася на сукопні мануфактури, що давало полковнику значні прибутки. Чимало худоби мали й інші старшини. Зокрема, на землях І. Забіли під Коропом челядники доглядали велике «стадо неученое» коней. У переяславського полковника С. Томари в 1715 р. випасалося не менш як 140 коней, 350 голів великої рогатої худоби, 2100 овець, 280 свиней, а у вдови генерального хорунжого

І. Сулими — 52 коня, 96 корів, 44 волів, 340 овець і кіз⁹⁸. В окремих старшинських господарствах розводили породисту худобу та коней. Зокрема, на хуторі В. Кочубея під Полтавою на початку XVIII ст. існував кінний завод, звідки в 1720 р. викрадено 60 кращих коней⁹⁹. Дешевизна робочих рук, володіння значними насовищами і луками сприяли перетворенню тваринництва в одну з прибуткових галузей старшинських господарств.

Власниками значної кількості худоби були також монастирі, зокрема Густинський. У XVIII ст. йому належали 91 кінь, 21 віл, 41 корова, 521 вівця. Для них на зиму заготовлялося до 100 стокопицевих скирт сіна. Накосити, висушити і скласти таку масу трави можна було тільки при наявності багатьох робочих рук з числа залежних або найпятих селян. Про використання наймитів при заготівлі сіна писали й сучасники. Зокрема, К. Зіновійв з цього приводу зазначав, що власники сіножатей часто мусили «косаров затягати». Установився і розмір плати за робочий день. На батьківщині К. Зіновійва вона дорівнювала п'яти чехам і трьом грошам¹⁰⁰. Згрібали сіно, складали його в кониці та скирти «гребці», як правило, чоловіки. Застосування найманої робочої сили сприяло поглибленню товарно-грошових відносин у сільському господарстві.

У тваринництві намітилася певна спеціалізація. В лісовій і лісостеповій зонах розводили переважно коней, у степовій — волів. Спеціалісти по догляду за худобою цінувалися досить високо. Про це свідчить, зокрема, царський указ від 1664 р., в якому російським воєводам на Україні наказувалося найняти на службу і відправити в Росію «черкас которые бы умели водить животину и дворовые всякие птицы и к ним держать береженье»¹⁰¹. Про доглядачів худоби К. Зіновійв писав, що вони:

же стад конских у полях дозорах мают.

І у полях при конях завше и почуют:

и жеб не згннув котрий, з пилністю патрують¹⁰².

Такі спеціалісти використовувалися в господарствах, де розводили породисту худобу, — І. Забіли, В. Кочубея, І. Мазепи, І. Самойловича, П. Рославця та інших старшин. На хуторі сотника Піковця поблизу с. Лукім'я Лубенського полку худобу доглядали найняті «стадник, ричич (спеціаліст по догляду і розведенню корів. — Авт.), скотар і два овчара»¹⁰³. Спеціалістам-тваринникам давали, як правило, натуральну плату. Селекційна робота тваринників, яка активізувалася в другій половині XVII ст., сприяла поліпшенню молочно-м'ясної продуктивності тварин, повнішому забезпеченню на-

селення продуктами харчування, а промисловості — сировиною.

Загальна кількість худоби на Лівобережній Україні була порівняно значною. Взимку 1677 р. кожен з 10 козацьких полків вислав для перевезення припасів з Севська до Києва по 3 тис. підвід, запряжених 6 тис. коней¹⁰⁴. Тобто в усіх міщанських і селянських господарствах нараховувалося не менш як 60 тис. коней. У другому Кримському поході брало участь 50, а в поході 1704 р. — 150 тис. переважно кінних козаків. Крім того, в обозі рухалося кілька десятків тисяч підвід, запряжених кіньми. І. Мазепа, перейшовши на бік шведського короля Карла XII, наказав зібрати для потреб шведської армії тільки з одного Лубенського полку 240 тис. волів і 40 тис. свиней¹⁰⁵.

Тісно зв'язаними з сільським господарством були бджільництво, рибальство і полювання. В бджільництві поряд з пасічництвом існувало і бортництво, перше з них переважало в лісостеповій, друге — в лісовій зонах. Бджільництвом займалися всі стани суспільства — селяни, міщани, козаки, феодала, одержуючи від нього значні прибутки. Пасіками володіли жителі Батурина, Березані, Гоголева, Переяслава та інших міст і сіл краю. В 1666 р. у Полтаві, крім офіційно зафіксованих переписувачами 185, власті виявили ще 600, а в Батурині, Конотопі, Нових Млинах — 509 вуликів¹⁰⁶. Крім того, в навколишніх лісах селяни, міщани і козаки мали багато «бортних вотчин». Зустрічалися цілі села, населення яких займалося переважно бортництвом. Це — Вахромєвичі, Верхуша, Тихановичі, Туря тощо. В жодного з бортників цих сіл переписувачі в 1666 р. не виявили робочої худоби, що свідчить про те, що головним засобом їх існування було бджільництво. Всі вони платили медовий оброк. У тому ж році царські восводи зібрали в Бобровиці, Козельці, Острі — приблизно 27, Лубнах — 10, Миргороді — 6, Чернігові — 5, Новгороді-Сіверському — 47, Стародубі «за книгами» — 4 і «за сказками» — 164 пуди меду. Всього в Москву тоді вивезено понад 276 пудів меду¹⁰⁷.

Великі пасіки заводили старшина і духовенство. У 1682 р. І. Самойлович купив «ще дерева на полтараста бортного... на которых бджол садили пасекою»¹⁰⁸. Тобто в цьому випадку відбувалося типове для бджільництва другої половини XVII ст. явище — заміна бортництва пасічництвом, що вело до збільшення збору меду, а відповідно і товаризації старшинських господарств. З його пасік під Глуховом у 1687 р. одержано 59 діжок меду¹⁰⁹. На першу чверть XVIII ст. у І. Забіли склалися величезні пасіки: під с. Обмачів у нього стояли 238, а під с. Цогорілівка Ніжинського полку —

186 вуликів. Дозволяючи селянам і козакам влаштовувати пасіки в своїх лісах на території Батуринської сотні, Новгород-Сіверський монастир змушував їх платити податок медом і воском. Крім того, монастир мав і власні пасіки, з яких одержував багато меду¹¹⁰. Після смерті ніжинського протопопа М. Филімоновича серед його майна в 1669 р. виявилось 43 кадки меду вагою 132 пуди¹¹¹.

Для ведення бджільництва старшина і монастирі використовували залежних або найнятих пасічників. Так, у самарського сотника Полтавського полку протягом ряду років працював один, а в полтавського попа І. Святайла — два найняті пасічники. Запровадження пасічництва вело до застосування нових прийомів у догляді за бджолами. Все частіше застосовувалася підгодівля бджіл і схованка їх на зиму в льохи або спеціально викопані ями.

Певну роль в економічному житті краю продовжувало відігравати рибальство. Цьому сприяла густа мережа великих і малих річок, а також озер, заплав та інших природних водоймищ. Рибальством займалося багато жителів міст і сіл. Для частини з них воно стало головним заняттям. За рибні угіддя велася невщухаюча боротьба, переможцями з якої виходили, як правило, представники панівних верств суспільства, що користувалися підтримкою місцевих і центральних властей. Зокрема, в 1659 р. прилуцький полковник відібрав у Демка з села Підвисоке «із» на р. Удаї і передав його монахам Густинського монастиря. Значну кількість багатих рибних угідь захопили інші монастирі (Кисво-Печерський, Братський, Пустинно-Микільський) й міські магістрати. Царський уряд у 1671 і 1680 рр. заборонив стрільцям і рейтарам київського гарнізону, а також міщанам ловити в Дніпрі рибу на ділянках, що належали Кисво-Печерському монастирю. Киянам дозволялося вести лов риби в семиверстовій зоні в районі Кисва. Але і в цьому випадку десята частина улову йшла київському митрополиту, решта продавалася на подільському ринку, берегах Дніпра і Почайни, де велася жвава торгівля й іншими товарами. Чернігівські міщани мали право риболовлі лише за межами двоверстової зони на Десні в районі Чернігова. На Остерській замку у 1652 р. з кожного «ізу» давалося по десятому осетру, а також кожна білуга, біла ж риба поступала власнику знярядь лову. Крім того, остерському старості місцеві міщани мали раз у рік ловити рибу в Містському, а волохи — в Крехаєвому, Черниному, Ялмуциному озерах¹¹².

У багатьох випадках рибальство мало товарний характер. У 1670 р. лубенський міщанин віз на продаж у Лубни із Запоріжжя 78 осетрів, сім білуг, дві стерляді, п'ять «спи-

пок», три пари балків, двох коропів, «крошейі полтренадцять голів»¹¹³. Міщанин мав помічників, які служили в нього за відповідну плату. Жителі Полтавського полку систематично ловили рибу в лівих притоках Дніпра, для чого на кілька тижнів залишали домівки. Восени 1706 р. М. Курелеха, Ю. Коляда, П. Гриненко і запорожець Х. Денисенко виловили в Орелі багато риби і, доставивши її в Полтаву, продали оптовому перекупнику Л. Хилобокову. Створювалися рибальські артілі на чолі з власниками зпарядь лову або найдосвідченішими рибалками. Власник великого неводу з м. Диканьки Полтавського полку зібрав артіль з 10 чоловік і протягом кількох років наприкінці XVII — на початку XVIII ст. ловив рибу в Орелі. Добута риба продавалася на ярмарках в Полтаві, Кременчуці, Диканьці, а виручені кошти ділилися між членами артілі. Неводничий одержував пай більший, ніж інші рибалки.

Неводничому, як й іншим організаторам промислу, навіть необов'язково було самому брати участь у рибальстві. Зокрема, сотник Самарської сотні того ж полку давав харчі і віз для перевезення риби, а за це одержував частину улову. Житель Полтави К. Денисенко на початку XVIII ст. віддавав обозному Полтавського полку половину грошей, виручених за продану рибу. Козацька старшина все частіше займалася розведенням риб у власних водоймах¹¹⁴. Великі ставки, риба з яких використовувалася в старшинських господарствах, мали у Переяславському полку Д. Райча, Л. Полуботок та інші старшини¹¹⁵.

Допоміжну роль у господарстві більшості населення Лівобережної України відігравало полювання, досить поширене на всій її території. На Лівобережному Поліссі прибутковим було полювання на бобрів. Мисливці с. Боденковичів під Остром брали за зиму до 20 цих цінних хутрових звірів. Боброві голи зберігалися також у другій половині XVII ст. під Виповзовом, Крехаєвом та іншими населеними пунктами Чернігівщини¹¹⁶. Полюванням на бобрів займалися переважно мисливці-бобровики. В 1666 р. у Острі існував 24 двір бобровників, які віддавали в казну половину впольованої здобичі. В окремих випадках вони діставали монопольне право на полювання. В 1723 р. отаман «бобровників» Г. Іванович одержав гетьманський універсал, який дозволяв йому і його товаришам «вольное ловлене водних зверков бобров» у річках Бессада, Івот, Іпуть, Сож, Убедь, незалежно від того, по чій землях вони протікали — духовних чи світських феодалів. Ще в 1731 р. у Верховіссі та Олександрівці під Сосницею жили «бобровники», названі представниками влади бідними людьми¹¹⁷.

У другій половині XVII ст. сільське господарство Лівобережної України продовжувало розвиватися екстенсивним шляхом. Під впливом все зростаючих потреб населення у хлібі підвищувалась і роль зернового землеробства в економічному житті краю. Розширювалися площі орних земель, у результаті чого збільшувалася кількість вирощеного зерна. Все виразнішого товарного характеру набувало тваринництво в господарствах козацької старшини, шляхти, багатих козаків і селян. Зернове землеробство і тваринництво все повніше задовольняли потреби промислів у сільськогосподарській сировині. Садівництво, рибальство, полювання і бджільництво, як і раніше, мали допоміжне значення у господарській діяльності людей і серйозно не впливали на стан економіки Лівобережної України.

3. Зміцнення основних форм феодалної земельної власності

У ході визвольної війни 1648—1654 рр. трудящі маси України ліквідували земельну власність польських магнатів і шляхти, а також ополячених українських феодалів. У той же час православні монастирі не тільки зберегли, а й розширили свої маєтності, головними джерелами збільшення яких стали гетьманські та полковницькі надання, а також масове скуповування ними угідь селян, козаків і міщан. Намагаючись заручитися підтримкою церкви як ідеологічної опори політичної влади експлуататорів, старшинська адміністрація підтверджувала монастирям право на володіння їх колишніми землями і падала нові. В середині XVII ст. на Лівобережній Україні збереглося понад 30 православних монастирів, які володіли значною кількістю різних угідь. За далеко неповними даними, тільки 17 з них у роки війни і безпосередньо після неї було підтверджено право на володіння 34 і надано 48 нових сіл разом з селянами¹¹⁸.

Крім монастирів залишилися й інші землевласники, яким, незважаючи на гостроту визвольної боротьби, вдалося зберегти свої позиції. До них відносилися ті шляхтичі та старшини, що приєдналися до повсталого народу. В той час як селяни, козаків і міщан із зброєю в руках виступали проти експлуататорів, незалежно від їхньої національності, гетьманська адміністрація намагалася залучити на свій бік шляхту і старшину, підтверджуючи їх привілеї. За приблизними підрахунками, в Стародубському полку у приватній власності залишилося понад 30, у Чернігівському — 50 маєт-

ностей, власники яких взяли участь у визвольній війні 1648—1654 рр. проти польсько-шляхетського панування¹¹⁹. Залишки феодальних володінь були також, правда в менших розмірах, у Ніжинському, Переяславському, Полтавському та інших полках Лівобережної України. Але в умовах сильних антифеодальних настроїв селянства, рядового козацтва і міських низів й одночасно відносної слабкості молодій феодальній державності, ще не здатній силою зброї захистити їх власницькі права, українські феодали не могли користуватися своїми землями, змушувати селян відбувати феодальні повинності у розмірах і формах, що існували до війни.

Після визвольної війни козацька старшина одержала широкі можливості для розширення маєтностей за рахунок відновлення прав на володіння своїми колишніми землями, а також одержання нових угідь. Головною умовою феодальної власності на землю було зміцнення політичних позицій старшини і шляхти. «...Найвища влада у військовій справі і в суді,— підкреслював К. Маркс,— була атрибутом земельної власності»¹²⁰. Адміністративно-військовий апарат підтримував владу землевласника над селянином, змушував його віддавати майже задарма частину своєї праці або виробленої продукції.

Феодальна земельна власність старшини юридично існувала в двох основних формах: ранговій (тимчасовій) і приватній (спадковій). Рангова — складалася з царських і гетьманських пожалувань «на ранг», «на уряд» як винагорода за службу на старшинських посадах у козацькому війську. Перші рангові маєтності з'явилися на Лівобережній Україні в роки визвольної війни. Юридичне оформлення вони дістали в Березневих статтях 1654 р. Згідно з пунктами статей, тільки гетьман Б. Хмельницький одержував «на ранг» Чигиринське староство, а також м. Гадяч «со всеми к нему принадлежностями»¹²¹. Рента козацької старшини дістала водяні млини, одні з найприбутковіших тогочасних підприємств. Але в найближчі роки старшина домоглася значних надань «на ранг» і земель. Приватновласницькі землі не залежали від службового становища і формувалися з пожалувань «до ласки войскової», «на вепартя дому», «на подиору дому» або на «зупольное» володіння. Із зміцненням феодальних відносин поглиблювалася тенденція до перетворення тимчасових надань у спадкові.

Право розпоряджатися землею належало козацькій старшині і царському урядові. Вони роздавали земельні угіддя, давали дозвіл на будівництво різних підприємств і пільги при користуванні ними, дозволяли засновувати слободи,

селити переселенців і експлуатувати їх. Головним розпорядником усіх земель вважався гетьман. Він міг скасувати розпорядження полковників чи сотників про пожалування «військових добр», відібрати їх і передати іншому власнику. Тому старшина, як правило, зверталася до гетьмана з проханням про затвердження за нею земельних угідь, одержаних від полковників або сотників. Верховним власником і розпорядником земель виступав царський уряд. Затвержені або надані ним землі не могли бути відібрані місцевою адміністрацією.

Українська шляхта поступово займає старшинські посади у Війську запорізькому і зливається з козацькою старшиною. Частина її переходить у розряд багатих козаків, які своєю заможністю мало чим поступалися перед старшиною. Між шляхетською і старшинською земельною власністю не існувало істотної відмінності ні у формі, ні у шляхах розвитку. Тому далі ми будемо розглядати їх під загальною назвою «старшинська земельна власність».

У перші роки після визвольної війни гетьманське управління і царський уряд мусили зважати на сильні антифеодальні настрої селянства і тому проводили обачливу політику в земельному питанні. Та й сама козацька старшина боялася афішувати свої загарбницькі наміри. Показовим у цьому плані є посольство П. Тетері до царського уряду в 1657 р. Це посольство привезло царю «чолобитні», в яких родина Виговських просила собі великі маєтності в Білорусії. На зауваження бояр, що Виговським уже дано великі міста і маєтності, з яких їм «мочно жити без нужды», П. Тетеря відповів, що тільки вони ними не володіють, боючись розправи з боку селян, міщан і козаків¹²². Той же П. Тетеря благав зберігати у таємниці ці пожалування, тому що як «только де в войске про то сведають, что он писарь с товарищи упросил себе у царского величества такие великие маєтности, и их де всех тотчас побьют...»¹²³. З свого боку П. Тетеря просив дати йому нову «жаловану» грамоту на м. Смілу, а козакам про це не повідомляти. Одержуючи подібні документи на міста і села, жителі яких і не підозрювали про це, старшина поки що не наважувалася користуватися ними.

Обстановка різко змінилася після смерті Б. Хмельницького, коли до влади прийшла група козацької старшини на чолі з І. Виговським, яка виступала за негайне відновлення феодально-кріпосницьких порядків, що існували до війни. Користуючись своїм панівним становищем, старшина почала масово загарбувати населені пункти, орні землі, різні угіддя, промисли. Процес формування старшинської земельної

власності в різних місцевостях Лівобережжя мав свої особливості, зокрема, швидше проходив у його північних районах, більш віддалених від головного театру воєнних дій і заселених густіше, ніж південні.

Швидко зростала земельна власність старшини в Чернігівському полку. Зокрема, в 1657 р. І. Войцехович дістав від полковника дозвіл на заснування слободи з прийшлих селян і козаків. Через деякий час гетьман Д. Многогрішний підтвердив право його сина Богдана на с. Дібрівку «по отцу зашлим, слушным правом, яко синове, належачое»¹²⁴. Подібні дозволи одержували й інші старшини. На території полку найбільшим світським феодалом став місцевий полковник, який, крім рангових земель, мав багато інших маєтностей. Зокрема, Я. Лизогуб наприкінці XVII ст. володів дев'ятьма селами, великою кількістю земель, лісних угідь, а також млинами. Більшість з них була насильно скуплена у селян і козаків, а частина надана гетьманом. Кількість сіл, які переходили у власність феодалів, збільшувалася з кожним роком. За приблизними підрахунками, в Чернігівському полку протягом 1657—1672 рр. у феодалну залежність потрапили 62, 1673—1708 рр.— 153 населених пункти з великою кількістю посполитих¹²⁵.

Невпинно зміцнювалася земельна власність старшини і в Стародубському полку. До 1672 р. близько 80 «вільних» військових сіл стали власністю представників групи населення, яка захопила владу на Лівобережжі¹²⁶. Зосередження земельних багатств у руках козацької старшини продовжувалося і в наступні роки, коли Стародубщина перетворилася в центр гетьманських володінь. Тільки в І. Самойловича перебувало у «диспозиции гетманской» 12 «вільних» військових сіл. Він же відібрав у інших старшин, багатьох селян та козаків величезні угіддя. І. Самойлович в 1680 р. передав на «венартя і подпоможеніс» своєму синові Семену села Борців, Грем'яч, Перегін, а також млини на р. Ворі¹²⁷. Після арешту І. Самойловича його маєтності перейшли до І. Мазепи, який активно скуповував земельні угіддя і різні підприємства — гуті, рудні, млини тощо. На початку XVIII ст. йому належали сотні сіл і міст в різних полках Лівобережної України (в тому числі й на Стародубщині), а також у сусідніх районах Росії майже з 120 тис. залежних селян.

Поряд з гетьманськими розширювалися маєтності стародубських полковників. Зокрема, П. Рославець почував себе господарем всього Стародубського полку — відбирав у старшини і шляхти села, забирав безкоштовно або скуповував за безцінь у селян і козаків різні угіддя, самовільно організовував виналювання поташу і добування селітри. Пізніше

його мастності захопив І. Самойлович¹²⁸. За 15 років перебування на старшинських посадах М. Миклашевський нажив багатства, залишками яких володіли його спадкоємці і в ХІХ ст. Деяко менші володіння мала інша полкова старшина. Їй, як правило, належали одне-трьох сіл, орна земля, угіддя тощо¹²⁹. За період з 1673 по 1709 р. феодалі Стародубського полку отримали 43 села разом з селянськими землями. Зменшення кількості розданих за цей час сіл свідчить про те, що більша частина населених пунктів цього полку вже перейшла у власність старшини. Тобто феодальне землеволодіння тут сформувалося швидше, ніж у Чернігівському полку.

Такі ж явища мали місце і на Ніжинщині. В 1660 р. ніжинський полковник В. Золотаренко звернувся до царя з проханням «дати вновь Леонтию Буту» села Адамівка і Киселівка, а Р. Ракушці-Романовському — Грем'яч у Новгород-Сіверській сотні. У березні того ж року ніжинський сотник В. Хвай з двома синами клопотався перед царем про надання їм сіл Новосілки, Обруб, Творки і Хвовське, млина на р. Молотечій, лісу з бортними деревами. Кралевецькому сотнику І. Маковському було надано с. Подолове «с людьми нсполитыми (криме козаков), п со всеми к тому селу належащими угодиями»¹³⁰. Царський уряд і гетьманська адміністрація роздали у Ніжинському полку з 1657 по 1672 р. 51 населений пункт і з 1673 по 1709 р.— 35¹³¹. Землі старшини збільшувалися і за рахунок відкритих загарбань нею угідь селян і козаків. Одержавши с. Плиску Ніжинського полку в 1685 р., генеральний хорунжий С. Забіла наказав місцевому отаманові забрати у селян і козаків лани, що межували з панськими землями, а їм дати малопродатні для землеробства «пустоні» та й ті були у них пізніше відібрані¹³². Подібним чином діяв С. Забіла і в інших селах, які йому належали. Крім того, козацька старшина активно скуповувала землі у дрібних виробників.

Деяко повільніше складалася старшинська земельна власність у південній частині Лівобережної України, яка зазнавала спустошливих нападів орд кримських феодалів і була рідше заселена. У Прилуцькому полку феодальна земельна власність почала швидко зростати тільки після 1672 р., коли його територію стали активно заселяти вихідці з Правобережжя. У 1674 р. прилуцький полковник Л. Горленко отримав царську грамоту на с. Ольшане, а потім і на с. Калюжинці. За гетьманства І. Самойловича полковому обозному Себастьяновичу віддано села Гурбинці та Ігнатовці, на які останній пізніше виклопотав у царя підтверджувальну грамоту.

Роздача земель старшині особливо почастишала наприкінці 80-х рр. Користуючись підтримкою гетьмана, полковник Д. Горленко одержав у своє володіння села Білошапки, Ковтуни, Мала Дівиця, Мамаївка, Сергіївка, Хаєнки, Яблунівка. За неповними даними, він, у свою чергу, роздав полковій старшині до 30 сіл і слобід¹³³. Використовуючи своє службове становище, Д. Горленко загарбував селянські та козацькі землі, не зупиняючись при цьому і перед прямим насильством. «Не мордовали так паны лядські своїх подданных и не забивали до смерти кіями, как полковник Дмитрій мучил мужиков и козаков»,— згадував очевидець тих езекуцій¹³⁴. За короткий час Д. Горленко став одним з найбагатших поміщиків Лівобережної України. На території Прилуцького полку знаходились також значні володіння Лизогубів, Стороженків, Галагаїв та інших представників генеральної старшини.

Активно скуповувала землі полкова та сотенна старшина. Багатий землевласник Т. Радич до кінця XVII ст. купив у селян, міщан і козаків «волок сто» землі. Якщо врахувати, що волока того часу дорівнювала приблизно 20 га, то загальна кількість придбаних земель становитиме 2000 га. Землевласник скуповував землю навіть у своїх підданих, звичайно, за ціну, значно нижчу від її справжньої вартості. В 1684 р. вїйт с. Гирявки Прилуцького полку Ф. Петренко в присутності односельців записав: «...Иж ставши очевисте цзраца трезвый, не подпилий, на имя Назар, сестронец небожчика Микиты Палчика, оповидался нам, иж продал хату с плецем и с полем небожчика Микиты Палчика, ему присуженую пред судом войск. енеральным, за суму певную коп 10, а особливе лес и сеножать Палчиковскую за 40 золотих и за ключ з лошам... Тимофею Радичу, державци Гирявскому...»¹³⁵.

У Переяславському полку феодална земельна власність також розширювалася. В 1689 р. гетьман пожалував басанському сотнику К. Ясковичу два села — Озеряни і Щаснівку¹³⁶. Якщо до 1672 р. у власності феодалів перебувало, за приблизними підрахунками, 25 населених пунктів, то лише в останній чверті XVII ст. було роздано ще 69 сіл, причому більшість з них (56) одержали місцеві сотники.

На території полку збільшувалися маєтності й генеральної старшини та полковників. Після визвольної війни 1648—1654 рр. частина земель Березанської і Яготинської сотень, а також Чеховська волость стали ранговими маєтностями лівобережних гетьманів. Поступово генеральна старшина захоплювала все більшу кількість населених пунктів, скуповувала або віднімала у селян і козаків поля, луки, сіножаті.

Таким же шляхом розширювали свої володіння й місцеві полковники. Тільки одному Д. Райчі у Переяславському полку належали містечко Березань, села Войтове, Крупольє, Лехнівка, Лисняки, Лукаші, Лук'янівка, Недра, Паришків, Семенівка, Ярешки. Загалом Д. Райча володів до 40 тис. десятин землі, багатьма ділянками лісів, річками та озерами¹³⁷. Про зростання феодальної земельної власності на території полку свідчить і той факт, що на 1729 р. тут залишилося тільки 50 «вільних» військових сіл, а решта перебувала в руках козацької старшини.

З 70-х рр. XVII ст. швидкими темпами почала зростати земельна власність старшини в Лубенському полку. До кінця століття кількість сіл, розданих старшині, збільшилася з 10 до 70¹³⁸. У 1695 р. чигириндубровський сотник Є. Ілляшенко одержав від гетьмана «до ласки войскової» с. Гусине з дозволом експлуатувати його жителів. Глинський сотник М. Прокоф'єв випросив у царя підтверджувальну грамоту на с. Волошине і млин під Глинськом на р. Сулі. В 1697 р. землевласнику М. Ілляшенку гетьман передав с. Коровинці та навколишні угіддя, млини на річках Ромні й Сулі, а також броварні і солодовні. Гетьманським універсалом 1698 р. за «знатним військовим товаришем» І. Лисипею, який раніше займав різні старшинські посади, закріплено с. Рогинці з усіма посполитими, а також с. Шахарі в Краснянській сотні Придубського полку. Крім того, йому передавалися усі до цих сіл «принадлежащие угодия» та млини в селі Локотків.

Великі мастиності в Лубенському полку мав компанійський полковник І. Новицький. У 1685 р. від гетьмана він одержав села Грибище, Ісачка, Литвяки, Окіп, Снітин, Хорошки, Шеки, в 1689 р. — Нехаївка, в 1692 р. — Кліщинці. І. Новицький придбав у місцевих жителів ґрунти, став, озеро, млин на сім кіл, «поля пахатніє, лани болшіє і разніє нивя во всех трох руках, около Снестина лежачіє», одну сіножать у долині Римівка, другу — під назвою Вовча, третю — Підстесна, четверту — Помірки Накуною, ліс, сад під с. Ломанка Селецької сотні, греблю на р. Сулі з двома млинами-вишняками, орні землі кліщинських селян, млин на 14 поставів, Березотоцький і Торський ліси, поля в «трох руках» і ліс під Нехаївкою. Загальна кількість залежних селян у І. Повпцького досягла приблизно 500 чоловік¹³⁹.

Багато різних угідь загарбав у Лубенському полку полковий осавул, а пізніше полковник Л. Свічка. Про розміри і шляхи формування його володінь свідчить заповіт, складений ним у 1699 р. Своїм рідним Л. Свічка заповідав «греблю Воробювську, власним коштом нашим занятую на реце

Удаи, и млини власніє, нашим коштом на той гребле построение, и все пожитки з млинов тоя гребле належніє, од монаршой и рейментарской ласки надании... До той же гребле лес, купленій у отца игумена лубенского... лес от козака Карпиловского из садом... купленный», а також ще вісім ділянок лісу і гаїв. Його спадкоємцям залишалися також хутір Городище «со всеми лесами, гаями... и лозами... Люди в Корнеевце и Городищи, з наших грунтов и лесов през нас новоосаженных, особливе село Антоновка...» Разом з млинами на Новій Греблі вони одержали ділянки лісів і сади, куплені у О. Сенченка, Кислого, Ю. Ткача з с. Харківців, а також у жителів Губського, Давидівки, Бнківців, Малютинців. Спадкоємцям заповідався також заселений пим хутір між селами Дейманівка і Короваї. Всього в заповіті нараховувалося понад 100 ділянок лісів, ґрунтів, гаїв, сіножатей, які, в більшості випадків, були куплені ним у селян і козаків. Користуючись владою, Л. Свічка силоміць обмінював свої гірші землі та ліси на кращі селянські й козацькі. Все це робилося під виглядом зведення до купи панських угідь. Крім того, звільняючи від феодальних повинностей своїх підданих, він за це забирав собі їх ниви, гаї, сіножаті¹⁴⁰. Подібний спосіб збагачення застосовували й інші феодалі.

З інтенсивним заселенням території Миргородського полку тут також зростала земельна власність старшини. Козацька старшина загарбувала і скуповувала землі, перетворювала селян у своїх підданих. Полковник Д. Аностал мав маєтності в Бакумівці, Кибницях, Попівці, Сорочинцях, Федорівці, Хомутці та інших селах, які були закріплені за ним царською грамотою в 1710 р. Крім того, йому належали села в інших полках, а також велика кількість млинів і різних угідь. Те ж саме відбувалося в Полтавському та Гадяцькому полках. Старшина, монастирі, багаті козаки і міщани активно скуповували земельні угіддя, не гребуючи при цьому і насильницькими діями. За рахунок пожалувань, скуповувань і загарбань швидко збільшувалися маєтності Ф. Жученка, П. Герцка, В. Кочубея, іншої полкової та сотенної старшини. Остання загарбалла земельні багатства не тільки на території своїх полків, а й у сусідніх російських повітах. Так, гадяцький полковник М. Васильєвич захопив у Лебединському повіті великі землі, заселив українськими селянами і козаками с. Михайлівку. В селі нараховувалося до 800 козаків, які не відбували військової служби, а тільки працювали на полковника¹⁴¹.

Земельна власність старшини мала умовний характер. Гетьманське управління або царський уряд могли відібрати пожалувані землі в одного землевласника й передати їх

іншому. Тому легко нажиті маєтності з такою ж легкістю втрачалися в ході політичної боротьби. Прихід до влади нового старшинського угруповання супроводжувався конфіскацією майна не тільки у гетьмана, а й у його найближчих прибічників, яким, як правило, належало найбільше земель. Так трапилося після скинення з посади гетьманів І. Виговського, Ю. Хмельницького, Я. Сомка, І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича. Відібрані землі роздавалися старшині, що прийшла їм на заміну і вже мала свої маєтності.

Стабільнішою була земельна власність монастирів. Вбачаючи в церкві свою політичну та ідеологічну опору, гетьманська адміністрація пильно охороняла її інтереси. Монастирі мали землі в усіх полках Лівобережної України. В Київському полку значні маєтності захопили київські православні монастирі. Безпосередньо після визвольної війни представники київського духовенства звернулися до царського уряду з проханням підтвердити права київських монастирів на володіння старими маєтностями і пожалувати нові землі. Зокрема, монахи київського Братського монастиря просили царя дати їм м. Ржищів, яке раніше належало шляхтичу Воропичу. Наприкінці XVII ст. цей монастир крім маєтностей у Ніжинському та інших лівобережних полках володів селом Позняки, луками між озером Плоске і р. Дарниця, орними землями, що примикали до Хрещатої долини і Оринінського провалу в Києві, с. Борцагівкою й урочищем Овлукове. Йому ж належали чотири озера: Василівське, Вузьке, Довге і Три тоні, 15 будинків на Подолі, в тому числі поблизу Житнього торгу, Добромильської богадільні, церкви Бориса і Гліба, богадільні й школи Соборної церкви та ін. Київський Пустинно-Микільський монастир клопотався перед царем про підтвердження його прав на володіння землями, що перебували у віданні Військового скарбу. Причому в проханнях замовчувався той факт, що на цих землях осіли нові селяни і козаки, які не вважали себе підданими монастиря. Царський уряд підтвердив монастирям право на володіння їх колишніми маєтностями і подарував нові. В 1687 р. монахи Межитирського монастиря просили царський уряд затвердити за ними Вишгород і Петрівці під Києвом¹⁴².

Подібні прохання зустрічаються в документах часто. На кінець XVII ст. київські монастирі тримали в своїх руках уже 88 сіл у Київському полку¹⁴³. Як правило, села надавалися феодалам разом з землями, сіножатями, лісами, озерами, ріками, млинами, руднями, будами, гутами, що стояли на них. Усі ці маєтності давали монастирям величезні прибут-

ки, які йшли не лише на споживання, а й на купівлю нових земель.

Крім того, київські монастирі дістали значні володіння і в інших лівобережних полках, зокрема у Стародубському й Переяславському. Тільки в першому з них один Києво-Печерський монастир володів трьома волостями, до складу яких входили 4 села і 11 слобід, заселених вихідцями з Правобережної України¹⁴⁴. В околицях Почена монастир купив у 1678 р. «лап Орловський», 1682 р.— «пиву Браховську», 1683 р.— «гай Гребешковский», 1686 р.— «ниви Шерететовские» й гай «Аталовщина», 1687 р.— «лес Дахновский», 1694 р.— «грунт Перетарковщина», 1697 р.— другу частину «грунту Перетарковщина» і «гай Ритковский», 1698 р.— «грунт Силянщина», «гай Салойдовский и Коробчинский» та ін.¹⁴⁵ «В местечку Кропивной, в селах Панском, Денгах, Черпобаях, в Богушковой слободе Печерского монастыря законники,— згадується в тогочасному документі,— населили немалое число людей на войсковой земле и владеют оными людьми»¹⁴⁶. Протягом тривалого часу монастир намагався загарбати сіножаті і рибні місця, якими користувалися селяни с. Катича Переяславського полку. Тільки рішучість і наполегливість селян допомогли їм відстояти громадські угіддя. В тому ж полку київський Пустинно-Микільський монастир у 1683 р. одержав від царя села Бортничі, Дівичі, Ковалин, Кучаків, Сальне, Тростянка.

Володіння київських монастирів були також і в Чернігівському полку. Гетьман у 1665 р. передав Києво-Печерському монастирю «вотчини і маєтності» вдови шляхтича Соломії — Вишеньки, Іванків, Мезин, Радичів з людьми, землями, озерами, ріками, млинами й руднями. Йому передавалися не тільки землі, а й посполиті, зобов'язані відбувати феодальні повинності. Посилаючись на попередні гетьманські універсали й власні грамоти, царський уряд у 1694 р. підтвердив монастирю право на всі його землі і заборонив старшині та міським магістратам претендувати на них¹⁴⁷. Великими маєтностями володіли київські монастирі і на Правобережжі до його загарбання Річчю Посполитою¹⁴⁸.

В Ніжинському полку одним з найбагатших феодалів став батуринський Круницький монастир, який, як й інші, користувався протекцією і захистом властей. У 1658 р. гетьманським універсалом суворо заборонялися самовільні порубки в монастирських пущах: «Не тилко дуба зрубати, але і прута вирубати не позволяєм под зарукою тисячи коп, а хто бы был в том спречним бунти своєволнії подіймати, на церкву Божію... похвалки на забойство, такового приказуем горлом карати, иначей не чинячи»¹⁴⁹. Монастир володів

селом Обмачів і хутором на річці Сейм, лісами біля озера Усороч та між селами Сміле і Хмелів. Крім того, він мав багато ділянок орших земель, бортні дерева, сіножаті, кілька озер і млинів, побудованих на річках і озерах, а також рудню на р. Уші¹⁵⁰. Зрозуміло, що для ведення господарства на цих землях потрібно було чимало робочої сили. Тому монастирські служителі всіляко намагалися заселити їх приїшлими людьми, тимчасово звільняючи переселенців від виконання окремих феодалських повинностей.

Значні маєтності мав і піжинський монастир Різдва Богородиці. Він не тільки зберіг за собою падапі Б. Хмельницьким містечко Салтикова Дівиця, села Блестова, Волосківці, Стенанівка і Стольпе, а й дістав гетьманську грамоту на містечко Мрин з волостю, яким раніше володіли домініканські монахи¹⁵¹. Разом з селами йому належали землі, оброблювані селянами, «пустоші», луки, ліси, озера, рибні місця тощо. Глухівський Петропавлівський монастир, розбагатівши на експлуатації залежних селян, розпродував придбані маєтності козацькій старшині і багатим міщанам. Так, гетьману І. Самойловичу продано «греблю на р. Івотъ і будню со всем построенною там... стоячую нижей Буд... У Будах теж дворец, і к тоту дворцу... млинов 3... на реци Будах», загальною вартістю «тистчу золотих»¹⁵². Серед документів зустрічаються акти продажу й інших монастирських «добр».

У другій половині XVII ст. зросла земельна власність монастирів і в Чернігівському полку. Тільки Максаківський монастир відразу ж після визвольної війни відновив права на села Адамівка, Високе, Красний став, Прачі, Сидорівка, Ховми і Ядути¹⁵³. В наступні роки він значно збільшив свої володіння за рахунок пожалуванних гетьманом кількох сіл, скуповування у селян і козаків різних угідь. У 1661 р. монахи чернігівського Іллінського монастиря одержали підтверджувальну царську грамоту на володіння озером Кривилів, перевозом на Десні, селами Білоус, Кийнка, луками, «пустовими полями», островом Кидичі, слобідкою Кучинівка, млином на р. Білоусі¹⁵⁴. П'ятницький монастир, крім скуповувань угідь, відбрав землі у селян Мохнатина, на що останні безрезультатно скаржилися гетьману. Одним з найбагатших духовних феодалів на Чернігівщині став чернігівський єпископ Л. Баранович. За короткий час він загарбав або отримав від гетьманів і царського уряду Воловицю, Івот, Кладьківку, Ушню, Чернецьке, Шатрище та інші села і слободи. Йому належали також кілька млинів-вишняків і винокурень, які давали великі прибутки¹⁵⁵. Монастирську власність у Чернігівському полку становили і села Березівка, Богородівка, Кішеньки, Козел, Колчев, Рижики, Старий

Білоус, Юр'ївка тощо. Загалом у 70-х рр. монастирям належало до 40 сіл і слобідок на території полку. Монастирська земельна власність тут продовжувала зростати і в наступні десятиріччя, в основному, за рахунок загарбання і скуповування селянських і козацьких наділів, а також земель, що належали містам.

В Прилуцькому полку протягом другої половини XVII ст. на найбільшого землевласника перетворився Густинський монастир. У різні роки він дістав гетьманські універсали на Боршну, Валки, Васківці, Дейманівку, Дідівці, Левки, Полову, Сокирипці, Харитонівку та інші села, а також «великі ґрунти», які раніше вважалися вільними або належали міським ратушам¹⁵⁶. Поступово монастир скупив у селян майже всі землі навколо с. Перевід. Вже на 1700 р. йому належали «земли купленої пахатной и сенокосной с владеемою и подданными того села... в длину... на 6 верст и 275 сажень, а в ширину... на 1 версту и 460 сажень. Роца при самом хуторе дубовая к строецию хоромному годная» і величезні луки для винасу худоби та заготоввлі сіна¹⁵⁷. На початку XVIII ст. значну частину земель, на які претендував монастир, привласнила козацька старшина. Але, незважаючи на це, монастир продовжував володіти значними маєтностями.

На території Переяславського полку знаходилися, в основному, маєтності київських монастирів, які постійно зростали за рахунок новозахоплених земель і різноманітних угідь. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. місцеві монастирі активізують захоплення «пустошів» разом з селами¹⁵⁸. Активну допомогу духовним феодалам у розширенні маєтностей, посиленні їх влади над залежними селянами подавала козацька старшина.

Зміцнювалася земельна власність лівобережних монастирів і в Лубенському полку. Ще Б. Хмельницький підтвердив право Мгарського монастиря на володіння маєтностями і передав йому землі лубенського католицького Бернардинського монастиря. Цікаво прослідкувати динаміку зростання його маєтностей по роках. У 1655 р. він одержав від гетьманів с. Ольшане, в 1656 р. — Луку і Хитці, в 1658 р. — В'язівку, до 1687 р. — Мгар, Піски і Терпи з 460 залежними селянами, а також з навколишніми землями. Кількість монастирських «добр», а відповідно і залежних селян збільшувалася і в наступні роки¹⁵⁹. В 1689 р. монастир дістав царську підтверджувальну грамоту на свої придбання. У володінні інших монастирів перебували м. Сміла, села Лялинці, Хрулі та інші населені пункти.

Монастирська земельна власність існувала також у Миргородському, Гадяцькому і Полтавському полках¹⁶⁰. Відродившись ще у ході визвольної війни, вона, проте, не набрала таких розмірів, як у північних полках Лівобережної України. Це пояснюється близькістю Слобожанщини та Запоріжжя, що давало лівобережним селянам змогу тікати на їх територію. Стримуючу роль у формуванні феодальної земельної власності відіграло і рядове запорізьке козацтво, більшість якого злилася в лівобережних містах і селах й підтримувала антифеодальні настрої народних мас Лівобережної України. Зокрема, в 1667 р. монахи полтавського Воздвиженського монастиря просили в царського уряду грамоту на «деревню Дикашанку, да деревню Стасовцы, да деревню Мачехи, да Решетилровку с мельницами и сениными покосами, а чтоб к тому (монастирю.— Авт.) местечко Петровцы и мельницы»¹⁶¹. Але, одержавши через 10 років лише Петрівці, монахи тривалий час не могли змусити місцевих селян коритися їм і неодноразово зверталися за допомогою до старшинської адміністрації¹⁶².

Поряд з старшинською та монастирською зростала земельна власність міського патриціату. Зокрема, піжинський війт О. Цурковський після визвольної війни дістав царську грамоту на свої колишні села Колесникове, Кукшин, Мельники, а член піжинського магістрату Г. Романовський — на с. Курилівку¹⁶³. В 1660 р. писар того ж магістрату П. Васютинський заявив старшинській адміністрації, що він ще до визвольної війни володів селами Красилівка і Хибалівка й ніби одержав на них від царя підтверджувальну грамоту¹⁶⁴. Менші маєтності мали представники патриціату інших лівобережних міст, Переяславський війт Андреев, наприклад, володів лише хутором Липиця, який був закріплений за ним царською грамотою 1687 р.: «И волю ему владеть тем хутором Липицею по прежним правам... и доходы с того хутора наперед сего имати»¹⁶⁵. Звичайно, земельна власність міського патриціату не могла конкурувати з землею власністю козацької старшини і монастирів. Враховуючи складність експлуатації залежних селян в умовах сильних антифеодальних настроїв народних мас, міський патриціат обрав інший шлях збагачення, а саме — торгівлю.

Отже, внаслідок гетьманських і царських пожалувань, захопленнь і скупувань угідь дрібних виробників маєтності козацької старшини, шляхти, монастирів і частково міського патриціату в другій половині XVII ст. значно розширилися. Феодальна земельна власність становила економічну основу дальшого відособлення феодалів від залежних класів-станів феодального суспільства та зміцнення їх влади над на-

родними масами. Захопивши в свої руки земельні багатства й адміністративний апарат, козацька старшина, шляхта, духовенство і міський патриціат неминуче мали посилити експлуатацію селянства.

4. Зміни у землеволодінні селян, земельній власності козаків і міщан. Сільські общини й сябринні союзи

У ході визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. проти польсько-шляхетського панування на Україні сталися значні зміни в селянському землеволодінні та козацькій і міщанській земельній власності. Селяни, козаки і міщани шляхом займанщини заволоділи землями магнатів Вишневецьких, Любомирських, Потоцьких і багатьох інших феодалів на Київщині, Полтавщині та Чернігівщині. При цьому збільшилося землеволодіння насамперед заможних господарів, які, маючи необхідний сільськогосподарський реманент і робочу худобу, інтенсивно освоювали нові землі. Тобто в процесі займанщини відбувалося даліше поглиблення майнової нерівності населення, економічної основи і його соціального розшарування.

Подвірне землеволодіння і дрібна подвірна земельна власність продовжували зростати й після визвольної війни. Селяни, козаки і міщани самовільно користувалися полями, лісами, луками, сіножатями, річками та озерами, які раніше належали магнатам і шляхті. Вони відмовлялися визнавати також права і православних монастирів на землі, давали рішучу відсіч намаганням останніх захистити їх силою. Жителі Вигурівщини під Києвом, наприклад, навесні 1654 р. захопили ниви й сіножаті Михайлівського Золотоверхого монастиря і довгий час користувалися ними. У відповідь на скаргу монахів Б. Хмельницький наказав київському полковнику повернути землі монастирю. Але в умовах сильних антифеодальних настроїв народних мас зробити це полковник не міг, і тому 1 червня 1654 р. надійшов новий гетьманський універсал з категоричним наказом припинити подібні «загарбання» й падалі не допускати їх.

Влітку того ж року селяни Лісників і Ходосівки самовільно ловили рибу в прилеглих озерах, які належали Видубицькому монастирю. Спроби ігумена вигнати «свавільників» з допомогою монастирських прислужників зі до чого не привели, і він звернувся за допомогою до гетьманської адміністрації¹⁶⁶. В наступні роки захопленням піддавались землі Києво-Печерського, Софійського, Братського чоловічих, Фролівського жіночого й інших київських монастирів, внаслідок

чого останні систематично просили у властей підтверджувальні грамоти і універсали на свої володіння. В Менській сотні Чернігівського полку козаки і селяни в 1656 р. самовільно користувалися «панськими землями». З цього приводу полковник Г. Гуляницький писав місцевому сотнику: «Допшла нам ведомость, и ж там некоторые товариство и посполитіе люди недавними часи поля пахают *панськіє завоеваніє* во всех трех руках. Теды мы з влады полковництва нашего приказуем абы ся жаден неважил того заживати поля»¹⁶⁷. Наслідки цього наказу невідомі.

Наприкінці 50 — на початку 60-х рр. жителі Козельця й навколишніх сіл не визнавали права козелецького Георгієвського монастиря на володіння землями, ставками і сіножатями «зо всеми принадлежностями». Навіть одержавши від гетьмана підтверджувальний універсал на свої маєтності, монастир не зміг заборонити селянам, козакам і міщанам користуватися ними. Протягом тривалого часу селяни і козаки Будиської слободи, Михайлівки, Наумівки, Турівки та Ченеліва Чернігівського полку відмовлялися припинити оранку земель, які чернігівський Троїцький монастир вважав своїми. І тільки в 1691 р. останній з допомогою старшинської адміністрації заборонив їм користуватися цими угіддями¹⁶⁸. В 1698 р. монахи переяславського Ігорівського монастиря скаржилися в гетьманську канцелярію на місцевих жителів і ратних людей, які ловили рибу в монастирських озерах поблизу Дніпра, і просили припинити самовільні дії селян, козаків, міщан й ратних людей¹⁶⁹.

Феодална державність від початку свого існування поширила владу на всі сторони громадського життя, в тому числі й на аграрні відпосили. Йдеться переважно про ступінь її впливу на формування дрібного і середнього землеволодіння. Вже в ході визвольної війни козацько-старшинська адміністрація взяла під свій контроль, хоча ще й не дуже пильний, процес займанщини, про що є прямі свідчення сучасників. У січні 1649 р. російський посланець Г. Кунаков, повідомляючи царя про перемоги українського народу, писав, що «бедным де людям православные християнскіє веры и наделок давали». Якщо під терміном «наделок» розуміти земельну ділянку, а таке розуміння найбільш вірогідне, то стане зрозумілим, що освоєння вільних земель відбувалося з дозволу і під контролем властей. Той же Г. Кунаков писав пізніше, що Б. Хмельницький дозволив роздавати селянам, козакам і міщанам землі, які раніше належали І. Вишневецькому¹⁷⁰.

В наступні роки цей контроль посилюється. Здійснювали його на місцях полкова і сотенна адміністрація. Батурин-

ському козаку І. Стягайлу, воронізькому «обивателю» Л. Матвієвичу та іншим адміністрація дала дозвіл на освоєння земель і заснування на них слобід. У 1676 р. батуринський сотник Я. Андрієвич дозволив козаку с. Митченків П. Переці зайняти сіножаті, а короцький сотник Ф. Яковлевич — козакові с. Пехаївки О. Мельнику — володіти зайнятим лісом над р. Крушкою. У 1731 р. переяславський полковник відзначав, що в другій половині XVII ст. з дозволу його попередників у переяславському степу з'явилося чимало хуторів¹⁷¹. Козацька старшина в інтересах великих землевласників забороняла трудящим займати землі, що межували з маєтками старшини і духовенства. Так, у листі вольновському протопопу на «фундоване и уживане» млина під с. Погреби на р. Івоті було зроблено приписку про те, «абы там жадных до млына займищ и закопов не было», тобто охоронялася земельна власність протопопа¹⁷². Не мирячись з існуванням селянських і козацьких займищ навколо своїх угідь, колишній полковник Полтавського полку Ф. Жученко намагався захопити їх, проклав через них дорогу, ставив свої пасіки¹⁷³.

Після вигнання польських магнатів і шляхти змінилося ставлення трудящих до відвойованих земельних угідь. Коли селяни проганяють свого феодала, писав про подібні випадки Ф. Енгельс, то вони самі стають власниками¹⁷⁴. Такими ж повновправними власниками займищ вважали себе українські селяни, козаки і міщани. «Когда... молоросіяне з гетманом Богданом Зиповием Хмельницким кровію своєю освободили Малую Россію от ярма лядского и от держави польских королей, а пришли в подданство всероссійского монарха,— згадували покопицькі селяни Прилуцького полку в XVIII ст.— сталися все добра малоросіянам быть властными чрез займы... В тех займах строили, гаи возвращали и сади заводили, футоры, слободы, деревни, села на свое имя селили, к себе в корысть приводили, на болотах, где видели к устроению мельниц места, там оіе строили»¹⁷⁵. В середині XVIII ст. селяни з Стародубщини розповідали козацькій старшині, що їх діди і батьки розчистили собі орні та «сінокісні ляди», хто скільки міг, і володіли ними багато років. Подібні згадки старожилів трапляються досить часто в документах XVIII ст. і свідчать про широкий розмах займання трудящими вільних земельних ділянок. Своє право на володіння луками селяни і козаки с. Киселівки Чернігівського полку в 1734 р. пояснювали тим, що почали обробляти їх у другій половині XVII ст., коли вони нікому не належали.

Зайняті землі селяни вважали своєю власністю з повним правом розпоряджатися ними: продавати, купувати, дару-

вати, передавати в спадок. Житель с. Красного Колядина Прилуцького полку Ю. Іванович у присутності отамана і свідків у 1654 р. оформив продаж ставка з «берегами и вершиною синожатки, аж до старої дорожки, ... которая ... на Моклякову сеножать идет». Тоді ж міщанин з с. Галиці Л. Снітивський заповідав свій хутір ктитору галицької церкви. В 1656 р. мельник з с. Липового Прилуцького полку подарував Круницькому монастиреві млин-вешняк на р. Ромні та острів. На основі цього заповіту адміністрація підтвердила право монастиря користуватися ними. Відчуження угідь селяни часто пояснювали тим, що, зайнявши з дозволу адміністрації землю, тривалий час обробляли її і «на чом працу свою рошили тоє продавали»¹⁷⁶.

У 1668 р. селянин І. Первенчен з Переяславського полку продав свої «займища» багатому козакові П. Вельковичу. А один з жителів с. Циблі, крім батьківських і дідівських ґрунтів, збув і «братную часть» місцевому багатієві¹⁷⁷. Те ж саме зробили ще сім селян того ж полку. В наступному році міщанин Баршівки С. Вільканський у присутності баршівського сотника О. Максимовича, міського отамана та іншого «значного товариства» підписав документ про продаж свого поля за п'ять кін грошей. Тоді ж інший міщанин К. Сидоренко збув свій хутір з прилеглими до нього полями, гаями і «рибними ловлями» на річці. В купчій окремо підкреслювалося, що землі здавна зайняв його батько. Цим же обґрунтовував своє право на продаж земель і міщанин з Переяслава В. Тимофійович¹⁷⁸. У 1677 р. селянин з Пижинського полку І. Штатович продав піжинському Благовіщенському монастиреві свої «займища» — «иляц»; орні землі, сіножаті, сади, гаї тощо¹⁷⁹. Своєю частиною батьківського займища поступився братові в 1693 р. козак В. Кориченко з Баршівки Переяславського полку. А житель Сосниці В. Донець обміняв своє «займище» на двір і пиво, що належали піжинському Макошицькому монастиреві¹⁸⁰. На початку XVIII ст. міщанин Березного Чернігівського полку Т. Ігнатенко віддав у заставу за борги зайняті в попередні роки угіддя своєму знайомому за три таляри¹⁸¹.

Навіть потрапляючи у феодалну залежність, селяни не хотіли визнавати виключного права власності феодалів на оброблювані ними землі. Відстоюючи свої «займища», селяни посилалися на давні традиції й звичаї, які в їхньому розумінні мали силу закону. Ці їх уявлення базувалися тільки на давньому звичаєвому праві та силі селянства, яке здобуло визначну перемогу у визвольній війні. В таких умовах старі правові уявлення трудящих не могли бути пов-

ністю ігноровані властями. Більше того, вони неминуче проникали у феодальні правові кодекси і зберігалися в них у дещо зміщеному вигляді.

Зважаючи на усталені в свідомості народних мас поземельні звичаї й традиції, судово-адміністративні органи Лівобережної України мусили дозволяти селянам, козакам і міщанам розпоряджатися землями. Генеральний військовий суд у 1702 р. визнав правомочною купівлю багатим козаком Г. Стягайлом земель навіть у підданих Новгород-Сіверського монастиря і ухвалив рішення про те, що «же суть (эти земли), чрез него, Гапуса, купленные, то, яко право научает, же купленные грунта даром ни у кого отнимованы быти не мают, так грунта тиі Гапусовы у вольном владенію и спокойном заживанію наші Стягайловой и сынов оной мають быти без перешкоды вечными часы»¹⁸².

У 1676 р. ратушний суд м. Сосниці на основі поземельного звичаю визнав право місцевого козака М. Федоровича на сіножаті, якими він користувався і на які претендував Макошинський монастир¹⁸³. На початку XVIII ст. у гетьманській канцелярії розглядалася спірна справа між старшиною і жителями с. Вовчковця на Чернігівщині про луки і сіножаті над Десною. На підставі свідчень очевидців гетьман у 1703 р. підтвердив право селян і козаків цього села на спірні угіддя¹⁸⁴. Подібні акти зустрічаються досить часто в юридичних документах другої половини XVII ст. Однак вони закріплювали не право повної власності селян на землі, а лише на умовне володіння ними.

Внаслідок погіршення матеріального становища частина селян, козаків і міщан мусила продавати орні землі, ліси, сіножаті та городи. В Полтавському полку обезземелення народних мас мало тенденцію до прискорення. Якщо за 1664—1671 рр. у Полтавському міському суді зафіксовано понад 60 випадків продажу землі, то за 1672—1680 рр.—більше 110, тобто майже в 2 рази більше. Тільки за 1693 р. у стародубський міський суд звернулося понад 70 осіб з приводу відчуження земель¹⁸⁵. У 1699 р. у ратуші м. Лубен підписано 36 актів продажу селянами, міщанами і козаками орних земель і лук тільки одному «панові» В. Мохову. Продавали угіддя жителі Калайдинців, Конопівки, Лубнів, Нижнього Булатця, Плютів і Хорошків. Крім того, в ратушні книги записано ще 46 актів продажу дворів селян, а також ремісників (швець, римар), «чередника і вівчара» з В'язівки, Гудковця, Пулинців та названих раніше населених пунктів¹⁸⁶.

Чимало проданих земель опинилося в руках багатих козаків і міщан. Один з козаків містечка Вороніж Ніжинського

полку тільки в 1683 р. купив 28 сіножатей у місцевих міщан, а також селян Локотьків і Обрадівки. Багатій продовжував купувати угіддя і в наступні роки, зокрема, у 1696 р.— 4 сіножаті в жителів названих вище населених пунктів¹⁸⁷. Багатий конотопський міщанин Ю. Харевич у 1684 р. за 40 золотих купив у К. Ілляшевича луку і «облог на три неділі орать». В наступному році він заволодів «облогами» корибутівського міщанина Д. Кушніренка, а через рік — сіножаттю його брата Семена. Розбагатівши на купівлі землі й торгівлі сільськогосподарською продукцією, Ю. Харевич зайняв посаду конотопського дозорця і продовжував скупувати «облоги», ліси та інші угіддя.

Селянське землеволодіння стало економічною основою функціонування господарств феодалів, що змушувало останніх рахуватися і з володільськими правами селян на землі. Козацька старшина, шляхта і духовенство були зацікавлені в існуванні дворів, спроможних виконувати повинності. Тому землевласники не могли повністю обезземелювати селян, не завдаючи шкоди і власним корисливим інтересам. К. Маркс неодноразово писав про роботу селянина «на полі виробництва, яке фактично йому самому належить...»¹⁸⁸ А В. І. Ленін називав грабницьку реформу 1861 р. звільненням селян від землі, якою вони володіли протягом віків. Викупна операція, за його словами, перетворилася в замаскований грабунок, тому що селяни змусили «платити «викуп» за залишену їм землю, що завжди була в їхньому володінні...»¹⁸⁹. Характеризуючи поземельні відносини в царській Росії, В. І. Ленін наголошував, що селянський наділ завжди був «умовою поміщицького господарства»¹⁹⁰.

Продовжувало зберігатися общинне землеволодіння. Сільська община об'єднувала всіх жителів села — козаків і селян. Саме змішана община була найхарактернішою для Лівобережної України другої половини XVII ст. Селян очолював війт, козаків — отаман, яких населення обирало на загальних сходках. Поступово, із зміцненням політичної влади феодалів посилювався і їх вплив на внутрішнє життя громад. В окремих випадках козацька старшина призначала або ж рекомендувала на посади війтів чи отаманів своїх ставлеників.

Збираючись на сходи, селяни і козаки спільно вирішували найважливіші питання внутрішнього життя общини. Але головну роль при цьому відігравали сільські багатії. Користуючись своїм становищем, вони добивалися прийняття общиною вигідних їм рішень. Незмінно посилювався і вплив церкви на громадські справи. Освячуючи феодальні порядки, відволікаючи увагу трудящих від наболілих соціально-

економічних і політичних питань, церква використовувала найменшу можливість для власного збагачення. Фактично вона домоглася права на безкоштовне володіння частиною громадських земель у вигляді пожалувань і особистих дарувань. У 1751 р. священник с. Зноби Стародубського полку згадував, що ще з часів заснування села (друга половина XVII ст.— *Авт.*) громада виділила його попереднику двір, два городи, сіножать на 20 возів сіна, а замість щорічної «роковщини» (грошового чинну.— *Авт.*) поле «во всякой измене четвертей на пять». При заселенні сіл Вільшана і Волинка Чернігівського полку в другій половині XVII ст. священники місцевих церков також одержали з громадського масиву різні угіддя для ведення власного господарства. Таким же шляхом дістали землі й священники сіл Ковтуни, Котове і Пархимів Київського полку.

На користь церкви йшло також майно померлих общинників, які не мали спадкоємців. Прибутки з них призначалися для покриття витрат на утримання церковного причту, ремонт церкви чи придбання церковного начиння. В окремих випадках ці прибутки були досить значними, і більшість з них осідала в кишенях сільських священників. У 1672 р. община с. Будиць продала Пустинно-Рихлівському монастиреві землі, які заповідав їй покійний І. Бризна. Виручені гроші призначалися для церкви. На церковні витрати пішли й кошти від продажу в 1675 р. «пляцу і будинку» в Глухові, заповіданих церкві. Щоб одержати гроші на відбудову зруйнованої під час пожежі церкви, селяни і козаки с. Калити Київського полку в 1698 р. вирішили продати поля і луки покійного общинника. Церковнослужителі й козацька старшина, намагаючись захопити землі умерлих, діяли спільно.

Общинне землеволодіння існувало в усіх полках Лівобережної України. Під впливом соціально-економічних (зокрема, товарно-грошових відносин) і політичних факторів общинне землеволодіння зазнавало помітних змін. «У Західній Європі, включаючи сюди Польщу і Малоросію,— підкреслював Ф. Енгельс,— ця общинна власність перетворилась, на певному ступені суспільного розвитку, в окови, в гальмо сільськогосподарського виробництва і була мало-помалу усунена»¹⁹¹. В досліджуваній період у спільному користуванні общини залишилися переважно різні угіддя, а орні землі перейшли в індивідуальне користування. В Переяславському полку громаді с. Борщева належали два вигопи відповідно по 810 і 800 триаршинних сажнів, а також острів на р. Трубайловій, чотири ділянки степу: перша від перехрестя дороги Яготин — Козлів до дороги Переяслав — Козлів —

на 2700, друга — по обидва боки дороги Переяслав — Яготин — на 930, третя — від неї до дороги Тимончиха — на 1050, четверта — від дороги наліво — на 750 триаршинних сажнів. Громадам сіл Положаї належали орні та сінокісні землі, Дениси і Соснова — гаї, Черевки — «общевладемое козацкое поле» в радіусі п'яти верст від села, Панфіли — орні землі, сіножаті й діброва, містечка Березань — вісім вигонів, три ділянки лісу на 6000, 5000 і 1500 триаршинних сажнів і степ, сіл Семенівка — два вигони, дві ділянки степу і болото, Лехпівка — степ на 3200 триаршинних сажнів, Лесяки — вигін, дві діброви і степа ділянка, Чопилки — три вигони, Каленики — ставок і вигін ¹⁹².

У спільному користуванні селян і козаків Канівської та Іркліївської сотень Переяславського полку перебували орні землі й луки над Дніпром, а жителів Богункова, Кропивного, Слобідки, ряду інших населених пунктів Кропивнянської сотні того ж полку — навколишні ліси та луки. Селяни, козаки й міщани Переяслава вписали громадську худобу в записах рік ¹⁹³. Протягом усієї другої половини XVII ст. власністю усіх жителів Вереміївки і Кліщинців Лубенського полку вважалися близькі землі, луки й ліси. Общинне землеволодіння існувало і в інших населених пунктах полку ¹⁹⁴.

Разом користувалися сіножатями селяни слободи Ількуча, а міщани Козляничів, Мени, Сосниці, Чернігівського полку — лісами. Після визвольної війни жителі сіл Кириївщина і Лави спільно володіли сіножатями на заливних луках. Тільки в 1684 р. місцеві сотник, війти й отамани розділили їх між громадами обох сіл ¹⁹⁵. Громадські ліси та луки мали селяни і козаки с. Перелюба та двох ближніх слобід — Болошицька і Прибишка. У 90-х рр. багатий старшина Ф. Топольницький з дозволу полковника заснував поблизу слободу з переселенців, які почали також користуватися ними. За скаргою громади с. Перелюба гетьманська канцелярія у 1702 р. провела межування общинних угідь, внаслідок чого одна їх частина залишилася у перелюбчан, а інша — відійшла громадам новозаселених слобід ¹⁹⁶. Мешканці Турівки та інших сіл того ж полку не визнавали права чернігівського Троїцького монастиря на угіддя, а вважали їх громадськими. Тільки з допомогою старшинської адміністрації монастир зміг закріпити їх за собою ¹⁹⁷. Общинне землеволодіння існувало ще й у Лубенському, Полтавському, Стародубському та інших полках Лівобережної України.

Община зберігала звичаєве право розпоряджатися землею — розподіляти її, продавати общинникам або стороннім особам, давати дозвіл на будівництво гребель, млинів, буд, рудень, добування залізної руди, цоташу, селітри та ін.

На випадок самовільного захоплення громадських угідь, вона сама повертала їх собі, зносячи будівлі та межові знаки. Заможна верхівка селян і козаків, а також старшина і монастирі загарбували і скуповували общинні землі, використовували їх для землеробства або винасу худоби. У 1689 р. громада Тополинської сотні Стародубського полку скаржилася місцевому полковнику на те, що вихідець з шляхти — багатий землевласник І. Рубець не визнавав її права на користування громадськими сіножатями і наказував своїм підданним косити на них траву та заготовляти сіно. Селяни і козаки просили полковника заборонити І. Рубцеві користуватися угіддями «от речки Снови до речки Пруски, а з Пруски у болото, прозываемое пуженка, а з пужепков у Мохначи, а из Мохначов через Каменный ручей, до урочища покажеды, поки рудняне его пана Рубца подданные копавали по старой меже»¹⁹⁸.

У Ніжинському полку полковник М. Миклашевський у 1678 р. захопив великі ділянки лісу і сіножатей громади с. Литвиновців. Страх селян і козаків перед полковником змушував їх тривалий час мовчати про це. Тільки в 1725 р. отаман і віїт села від імені громади подали в Генеральну військову канцелярію на сина М. Миклашевського «челобитную, что прошлых годов, покойный отец ваш завладел, без вины отцов и дедов их, дубраву с сеножатми, два леса Хлудную и Занулскую, и пасеку с садом, и теми всеми их угодьями владеете вы по сию пору, за которіе они, а именно за бортевія 160 дерева, оплачивали оклад более 20-ти лет»¹⁹⁹. Як видно з наведеної скарги, М. Миклашевський не тільки захопив громадські угіддя, а й змусив трудящих платити податок за бортні дерева, якими вони не користувалися.

Наприкінці 80-х рр. багатий міщанин м. Вороніжк Ніжинського полку Л. Матвієвич самовільно зайняв поблизу с. Чарторії землі й побудував там свій хутір. У 1691 р. він домігся визнання полковою канцелярією його права на захоплені землі між дігтярнею і гутою, а також навколо ставків. Але общинники не погодилися віддати йому щуц і вирішили користуватися нею, як і раніше. У 1694 р. 16 селян з с. Рижків скаржилися в Генеральний військовий суд на загарбницькі дії багатого козака Н. Тропченка. Останній, за словами селян, купивши греблю з млином, почав самовільно привласнювати ближні від неї громадські землі. Провівши дізнання, Генеральний військовий суд мусив визнати претензії селян справедливими. Подібні дії багатих землевласників не були поодинокими. В 1698 р. «військовий товариш» А. Кандиба купив у конотопської

громади «займище» на р. Копотопі й заспував там хутір. Користуючись підтримкою місцевої старшини, А. Кандиба захоплював прилеглі до хутора землі й поселяв там своїх підсусідків. Одержавши від гетьмана в 1702 р. універсал на володіння гаси, А. Кандиба привласнив близько 800 десятин лісу на лівому березі р. Сейму²⁰⁰.

Общинне землеволодіння руйнувалося і в південних полках. Лубенський полковник М. Свічка при сприянні сотенної старшини змусив громади ряду сіл Пирятинської сотні продати йому кращі громадські угіддя. В Миргородському полку старшина оголосила громадські землі містечка Говтва вільними і заволоділа ними.

Громада містечка Піщана Переяславського полку в 1679 р. продала багатому козакові Х. Северипепкові частину громадських угідь за 10 золотих і відмовилася надалі претендувати на них²⁰¹. Активно скуповував громадські землі С. Томара. Будучи сотником, він у 1689 р. купив у громади містечка Домонтів двір разом з «шлецом и изо всем к нему належным» за 80 злотих. Ставши полковим обозним, С. Томара фактично змушував сотенну старшину продавати йому за безцінь громадські поля, ліси і луки. В 1700 р. отаман с. Бубнової Слобідки Я. Сердюк у присутності «людей зацных» продав С. Томарі гай, який селянин М. М'якомелін віддав у користування місцевої церкви. В купчій заборонялося родичам М. М'якомеліна оскаржувати цю купівлю, а новому власнику та його спадкоємцям дозволялося гай продавати, міняти, дарувати, «п на якій хочячи пожиток обернути»²⁰².

У 1735 р. житель с. Черевки Яготинської сотні Переяславського полку К. Хвепик так розповідав про захоплення громадських земель старшиною: «Покойный прадед бунчукового товариша, Андрея Думитрашка и братков его, Родион Думитрашко, також дед их Марко Думитрашко, в сотне Березанской свободного степену, як козакам, так и мужикам, косить не забороняли и на себя никогда не оттикали, особливо и сенов, на оном степену козаками кошенних, не забирали; а отец их покойный, Димитрій Думитрашко, як устроил был хутор для содержания скоту всякого в Ветовом селе, чему может быть лет з сорок, к оному хутору отмежевал свободного степену под траву, от урочища Жидовского Колодязя дуктом прямо до могилы, прозываемой Плоской, а от тоей могилы до урочища прозываемого Перекоци, от того же урочища до могилы, лежащей на том же степену свободном против села Шлинич»²⁰³. Спочатку селянам, а потім і козакам було заборонено користуватися цими землями. Внаслідок наступу старшини, багатих козаків, міщан і ду-

ховенства общинне землеволодіння невпинно скорочувалося.

В північній частині Лівобережної і частково Слобідської України поряд з общинним зберігалося сяринне землеволодіння, коли земля перебувала у спільному володінні сяринних об'єднань кількох осіб або сімей. Про один із шляхів їх утворення свідчить такий запис селянина Л. Дмитренка з с. Козлове у 1706 р.: «Ведомо чиню, иж усмотревши по себе человека, а злща сродка своего, а бывши одиноким человеком в господарству, пріймую до третей части во всяком в грунте, в поле, в сеножатах, в горожах, во дворе, в товаре и во всяком набытку, на имя Никиту Головенка, обивателя козловского, а потом во всем нашом пабитку, в товаре рогатом, яко тож в конях и дробине, а в хлеби совокупно жити... не токмо нам..., але и детем нашим»²⁰⁴. Потребуючи помічника для ведення господарства, Л. Дмитренко підшукав собі компаньйона і уклав з ним відповідний договір про виділення пайки з свого майна. Штучно створені сяринні асоціації розвивалися тим же шляхом, що і природні. Члени цих об'єднань вважалися власниками земельних паїв, на основі яких одержували земельні наділи і розпоряджалися ними.

У другій половині XVII ст. поглибилася невідповідність сяринної форми землеволодіння рівню розвитку продуктивних сил і суспільних відносин. Значна частина сярів розорявалася і була змушена збувати свої паї багатим общинникам або козацькій старшині й монастирям. У 1662 р. сяр К. Савенко з Чернігівського полку продав полковому обозному С. Унучці четверту частину «грунту» під назвою Мишуковщина²⁰⁵. У наступному році вже кілька сярів з того ж полку підписали купчу про те, що вони збули «власне добра свои дедушчыє отчистие... у грунте величковском, а в части Песторовича и Евсенча, а часть свою власную отчизную... с полями, ролями, борами... лесами, з речками, озерами, ставом, бобровыми гонами, сеножатми и зо всеми... пожитками, як отцы наши уживали»²⁰⁶. Один із сярів з с. Петрушица у 1677 р. продав іншому власний пай «на грунт» за селом Велика Вісь разом з бортними деревами, дібровами, гаями, лісами, займищами і сіножатами. Протягом кількох років сім'ї Гоготепків і Носенків склали сяринну общину і спільно володіли заплавою ріки, а в 1684 р. збули свої паї сосницькому сотнику.

Одним сяринним двором жила тривалий час і велика сім'я Купрієнків з Любецької сотні Чернігівського полку. Вона мала орні землі, сіножаті, а також присадибну ділянку. Але у зв'язку з потребою грошей для сплати податків її

члени почали розпродувати свої паї. В 1688 р. Ф. Купрієнко підписав документ такого змісту: «...Я, имея в оной деревни (Осняках.— *Лет.*) в двору и грунту отческому братов моих меньших Гаврилы и Михаила Купреевков третью часть во всем. Мои браты мои те две части двора и грунту уже в прежних годах продали... Федору Посудевскому сотнику полковому Черниговскому... все свое належитое кроме одной нивы... продал у вечную посессию» (тому ж таки сотнику)²⁰⁷. Члени сябринного союзу дозволили у 1698 р. В. Орловській продати свою частину острова Нова Зимниця Троцькому монастиреві у Чернігівському полку. Чимало сябринних угідь опинилося в руках і місцевих полковників. Так, М. Полуботок у 1693 р. купив у жителя с. Семаків П. Єфімовича «три частини» сябринної землі за 100 золотих, його син Павло в 1701 р.— «дванадцяті частину» сябринної землі селян с. Вертіївки, в 1710 р.— «частку» в тому ж селі і «часть Федковскую в грунті Величковском», у 1713 р.— «частку» Я. Бовди з братами під с. Антоновичами і т. д. Ставши таким чином співвласниками паїв у кількох сябринних союзах, Полуботки продовжували скуповувати їх і надачі.

Зменшувалося сябринне володіння і в Київському полку. Зокрема, міщанин М. Васков з Любеча у 1679 р. продав половину свого поля і сіножать, які недавно придбав разом з братом у Г. Зубаненка. Продавець залишив собі лише дві бортині сосни, а його брат став сябром покунця. Продавали сябринні паї в 1698 і 1700 рр. також сябри з Любецької та Остерської сотень того ж полку.

У Ніжинському полку сябр з с. Алтинівки (прізвище невідоме.— *Лет.*) у 1694 р. збув частину свого поля багатому односельчанину. Те ж саме зробив у 1699 р. Н. Пузик з с. Величків²⁰⁸. Тобто, внаслідок переходу сябринних паїв до рук старшини, багатих козаків, селян і міщан сябринне землеволодіння невпинно скорочувалося. Сябринні землі дробилися також у результаті сімейних розподілів і передач їх за борги у заставу. В 1700 р., наприклад, розбираючи спір брата і сестри за землі, сябри з Козелецької сотні вирішили залишити їм по три паї. На середину XVIII ст. п'ять озер поблизу Любеча були розділені на 16 ділянок, з них понад 14 скупив якийсь місцевий багатій²⁰⁹. Подібне відбувалося і в Переяславському полку. Зокрема, сябри В. і Т. Суховелі з с. Лешляви за взяті в заможного селянина П. Мадзяра позику мусили у 1700 р. віддати йому в заставу свої ділянки лісу, які тої пізніше привласнив²¹⁰.

Загалом у результаті захоплення шляхом займанщини земель вигнаних або знищених у роки визвольної війни

1648—1654 рр. польських і українських феодалів землеводіння селян, дрібна земельна власність козаків та міщан у другій половині XVII ст. збільшилися. Поліпшилося матеріальне становище народних мас Лівобережної України, підвищився їх виробничий потенціал. Розміри селянських займищ могли забезпечити не тільки прожитковий мінімум селянських сімей, а й розвиток господарств феодалів на основі використання праці залежних виробників з власним реманентом. Загарбання і скуповування старшиною, шляхтою, монастирями, а також розбагатілими козаками і міщанами земель дрібних виробників хоч і послабляли виробничі можливості останніх, але в тодішніх умовах не могли повністю підірвати їх. Під впливом внутрішніх соціально-економічних процесів общинне і сярбинне землеводіння поступалося місцем подвірному.

* * *

Після возз'єднання України з Росією Лівобережжя перетворилося у притягуючий центр для правобережного і західноукраїнського населення, поневоленого іпоземними феодалами. Активізація міграційного руху українців з Правобережної та Західної України на Лівобережжя активно впливала на консолідацію української народності, нівелювання локальних особливостей у культурі лівобережного субетносу українського народу.

Кількісне зростання населення Лівобережної України мало важливе значення для розвитку продуктивних сил лівобережних земель. Незважаючи на в цілому натуральний характер, сільське господарство краю продовжувало розвиватися екстенсивним шляхом. Але розширення площ орних земель, запровадження прогресивніших систем обробітку ґрунту та ширше використання плуга вели до збільшення виробництва зернової продукції, її дальньої товаризації. Під впливом товарно-грошових відносин все більша кількість продукції господарств старшини, шляхти і монастирів, а також заможних селян, козаків і міщан призначалася для ринку. Зрушення в сільському господарстві зумовлювали дальший розвиток ремесел і промислів, зв'язаних з переробкою сільськогосподарської продукції.

На економічний розвиток лівобережних земель і розстановку класових сил феодалного суспільства активно впливали зміни у поземельних відносинах. Розширення маєтностей козацької старшини, шляхти, монастирів і частково

міського патриціату виступало економічною передумовою зміцнення їх влади над народними масами, розвитку феодално-кріпосницьких відносин, все повнішого забезпечення господарств феодалів залежною робочою силою, внаслідок чого зменшувався контингент вільного селянства. Зростання феодалної земельної власності стимулювало розвиток у господарствах козацької старшини, шляхти і духовенства тваринництва та інших галузей сільського господарства. Разом з тим збільшення землеволодіння селян, земельної власності козаків і міщан сприяло зростанню виробничого потенціалу дрібних виробників, їх певній економічній самостійності. Дальшому розвитку цих процесів перешкодив наступ феодалів на землі трудящих. Поступове обезземелення дрібних виробників підривало відтворюючі можливості їх господарств.

РОЗДІЛ III

Розвиток ремесел і промислів. Економічне значення українсько-російських виробничих зв'язків

---

1. Переростання ремесел у дрібне товарне виробництво

Поглиблення суспільного поділу праці вело до дальшого розвитку міст — осередків промисловості та торгівлі. Саме містам належала важлива роль у руйнуванні замкнутості феодального натурального господарства, переростанні феодальної формації в капіталістичну. Промислово-торгівельне населення міст набирало все більшого значення в житті країни: з його середовища, в основному, мали сформуватися антагоністичні класи буржуазного суспільства — пролетаріат і буржуазія.

Воз'єднання України з Росією відкрило широкі перспективи для розвитку лівобережних міст, збільшення їх кількості. На підставі даних переписних книг 1666 р. радянський дослідник В. О. Романовський зробив припущення, що на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. нараховувалося 36 міських населених пунктів. Це — Баршівка, Басань, Батурин, Березпа, Бобровиця, Борзна, Борспіль, Варва, Вороньків, Глинське, Гоголів, Ягигимонтів, Золотоноша, Ічня, Київ, Кобижча, Козелець, Конотон, Кролевець, Лубни, Мена, Миргород, Ніжин, Нові Млини, Носівка, Останьє, Остер, Переяслав, Пирятин, Погар, Почен, Прилуки, Сосниця, Срібне, Стародуб, Чорнухи. За його даними, ремісники і торговці становили в Батурині — 45, Кисві — 43, Козельці — 29, Ніжині — 37,5, Нових Млинах — 40, Острі — 65, Переяславі — 73, Стародубі — 60 % всього міського населення¹. Вважаємо, що до цього списку можна додати ще й такі розвинуті промислові та торгові центри, як Полтава і Черніїв. Зокрема, в останньому з них у 1666 р. переписувачі населення зафіксували 252 двори ремісників і торговців².

Основою промислового розвитку країн періоду феодалізму залишалися ремесло, перша форма промисловості,

відірвана від патріархального землеробства, як зазначав В. І. Ленін³. Для нього була характерна цехова організація, появу якої, писали К. Маркс і Ф. Енгельс, викликала «конкуренція збіглих кріпаків, що постійно прибували в місто; невпинна війна села проти міста...; узи спільної власності на певну спеціальність; необхідність у спільних будинках для продажу своїх товарів — ремісники тоді були одночасно і торговцями — і зв'язане з цим педопущення у ці будинки сторонніх; протилежність інтересів окремих ремесел між собою; необхідність охороняти з таким трудом засвоєне ремесло; феодальна організація всієї країни...»⁴.

На цей час у Західній Європі проходив процес активного втручання держави у внутрішнє життя цехів, яке закінчилося повним підпорядкуванням останніх державній владі. Подібне відбувалося і на українських землях, що ввійшли до складу Російської держави. Російський уряд хоча і підтверджував цехові привілеї, але одночасно дозволяв усім ремісникам вільно займатися своїми ремеслами. Це вело до втрати цехами можливості ефективно регулювати виробництво, порушувало цехову замкнутість, сприяло активізації приватної ініціативи, дальшому розвитку ремесел поза цеховою організацією. Автономія цехів обмежувалася, і в наступному столітті їх було зведено до стану звичайних професійних об'єднань, залежних від державних органів.

Разом з тим і визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. внесла значні зміни в організаційну структуру цехів Лівобережної України. Українські ремісники завоювали право вступати в будь-який цех і займатися всіма видами ремесел без обмежень. Місцеві власті підтримували феодальну організацію ремісників, даючи дозвіл на відкриття нових і підтверджуючи права старих цехів. 12 вересня 1709 р. полтавський полковник І. Черняк своїм універсалом підтвердив шевцям м. Кобеляк право на організацію цеху, надав їм у 1667 р. попереднім полковником. У ньому, зокрема, писалося: «...Кто похощет цех еднати, два таляра до скринки (мусить дати.— *Авт.*), бочку пива, перепуст горелки, воску чотири фунта и ладану фунт, за постановлене хлопця столовой братии полосма шага, а за двенадцать шагов в напиток урону, а за вызволене тож дванадцать шагов и фунт воску, молодшим, хто позволится, як дванадцать недель выходит, повинен двадцать шагов положить, а цех ему уже волпій; хлопец як втечет от майстра, где его майстер пайдет, волно взяти и на чем шкодовати меть, тое должен отслужити, или на чом его, своего майстра, уеднает; а якій хлопец вислужит, на колко становилса, будет за млоденца у майстра своего недель дванадцать, майстер

повинен ему дати двадцять шагів при отклоні»⁵. На чолі цеху стояли цехмістр, старший «столовий брат» і ключник.

Зважаючи на досить високий вступний внесок, членами цехів ставали переважно заможні шевці, які всіляко намагалися закріпити своє привілейоване становище, позбутися конкуренції позацехових майстрів. Згідно з полковницьким універсалом 1667 р. останні мали платити цеху за виготовлення чобіт щорічно три талари, шість фунтів воску, «чвертку» ладану, дві діжки пива, два «перепусти» горілки — один простої, другий оковитої. Тобто ця плата була набагато вищою від вступного внеску до цеху. Крім того, всім приїжджаючим у Кобеляки шевцям під загрозою штрафу в 100 таларів заборонялося продавати «чорні чоботи» без згоди місцевого цеху і внесення в його касу певної суми грошей⁶.

У 1689 р. стародубський полковник Т. Олексієвич дозволив ткачам Стародуба об'єднатися в цех на чолі з цехмістром І. Жуком. Щоб стати членом цеху, ремісник мав дати в цехову скриньку три копи грошей, два фунти воску і ладану, два гарніці горілки, чотири шаги і півдіжки пива. Усім позацеховим майстрам заборонялося займатися ткацтвом, «криме челяди, которая незборонно через найми обиклие маєт мети выжевнение». Термін «найми обиклие» вказує на те, що в Стародубському полку ремісники давно і широко використовували працю наймитів. Ткачам сусідніх містечок і навколишніх сіл дозволялося продавати свої вироби в Стародубі тільки після сплати цеху визначеної його цехмістром суми грошей. Подібний статут мав і шевський цех в Острі, який у 80-х рр. спеціалізувався на виробництві ботів і чобіт. Більшість його продукції продавалася в торговій лавці, спеціально купленій для цього цехом⁷. Цехове ремесло ткачів і шевців цих міст мало тісний зв'язок з ринком і фактично перетворилося в товарне виробництво.

Типовим явищем у ремеслі другої половини XVII ст. стало об'єднання в одному цеху ремісників різних спеціальностей. У 1657 р. місцева адміністрація дозволила київським бондарям, теслям, стельмахам, столярам, сніцарям, тертичникам і токарям об'єднатися в бондарський цех. У місті існували й інші подібні об'єднання. Про це свідчить царська грамота 1660 р., згідно з якою всі київські ремісники входили в чотири цехи по 100 чоловік у кожному з підпорядкуванням їх магістрату⁸. В переписних книгах 1666 р. у Києві названі ремісники понад 30 спеціальностей. Найчисленнішу групу майстрів становили чоботарі (36), прасоли (23), кожум'яки (19), скорняки (14), пекарі (12 дворів) тощо. Поряд з ними згадуються також винокури, калачники, ко-

валі, колісники, коробочники, мельники, слюсарі, хлібники, ткачі, панчішники, шабельники. Переписувачі внесли в списки не всіх ремісників, а відповідно і не всі ремісничі спеціальності. В книги не записані ремісники-козаки, які становили значну частину населення міста. Але наявність майстрів понад 30 спеціальностей показує, що в чотирьох цехах зосереджувалися ремісники різних профілів.

Подібні явища мали місце і в інших містах і містечках. У 1671 р. в одному цеху м. Кролевця працювали слюсарі, ковалі, котляри й гончарі, в 1679 р. у Погарі — шевці й кожум'яки, в 1690 р. у Літках — кушніри і шевці⁹. Значно ширший контингент майстрів об'єднував один з цехів м. Чернігова другої половини XVII ст.: димарів, золотарів, ковалів, колодіїв, колісників, конвісарів, мечників, римарів, склярів, стельмахів, теслів, токарів, щитників та інших «молотом працюючих»¹⁰. Тобто ремісники групувалися за принципом спорідненості професії. З часом цей принцип все більше порушувався, і цехи об'єднували майстрів різних спеціальностей, у Літках, наприклад, у 1770 р. — бондарів, ковалів, мельників, римарів, теслів¹¹. При сприятливих умовах такі об'єднання могли перерости в просту капіталістичну кооперацію.

Цехові ремісники окремих міст Лівобережної України в другій половині XVII ст. об'єднувалися в братства — національно-релігійні й громадські організації українських міщан. Але якщо в XVI — першій половині XVII ст. братства відіграли важливу роль у суспільно-політичному житті краю, боротьбі українців проти польсько-шляхетського панування і національно-релігійних переслідувань, то після возз'єднання України з Росією їх функції на території Лівобережжя змінилися. Братства головною метою своєї діяльності ставили посилення впливу церкви на внутрішнє життя цехів, зміцнення політичних і економічних позицій міської верхівки. Ремісники м. Кролевця у 1671 р. звернулися до міського уряду з проханням дозволити їм об'єднатися в братство. Пославшись на Саксонське право, ратуша дала такий дозвіл, зазначивши, щоб особи, які не мали його, не збиралися на раду і сходки для вирішення своїх питань. Члени братства зобов'язувалися не виступати проти старшини, платити ратуші встановлені податки і відбувати повинності. Братству надавалося право карати цехових майстрів за різні провини.

У 1677 р. виникло братство і в Стародубі з числа ковалів З. Даниловича, І. Плакси, П. Чурика та «усього товариства». Старшим братчиком обрано багатого майстра Л. Апанасовича, якому члени братства мали «отдавать належитое

послушенство». За непослух винним загрожував штраф у розмірі таляра і 10 фунтів воску¹². Шевці й кожум'яки м. Погара також створили у 1679 р. братство, купили будинок для проведення сходок і почали збирати кошти для утримання місцевої церкви. Подібні організації цехових ремісників існували й у інших містах¹³.

Велика група ремісників українських міст займалася виготовленням продуктів харчування. Причому якщо до визвольної війни 1648—1654 рр. ремісники сполучали його з іншим ремеслом, то в другій половині XVII ст. виготовлення продуктів харчування виділилося в окрему галузь виробництва. Дальше поглиблення поділу праці вказує на істотні зрушення в різних галузях ремесла після возз'яднання України з Росією. З 341 двору ремісників м. Стародуба в 1666 р. параховувалося: м'ясників — 29, пиріжечників — 29, олійників — 17, винокурів — 16, солодовників — 7, тютюпників — 6, пивоварів, круп'яників, ситників, хлібників — по 2 двори. В Ніжині з 158 дворів ремісників було: калачників — 9, солодовників — 4, м'ясників — 3, медовиків, перепечаїв, пивоварів, сальпиків, ситників, круп'яників, хлібників — по одному двору. В Києві з 684 дворів відповідно — пекарів і м'ясників — по 8, перепечаїв — 5, гречаників і пивоварів — по 4, винокурів і хлібників — по 2, калачників, олійників — по одному двору. Паявність значної кількості майстрів по виготовленню продуктів харчування свідчить про переростання цього ремесла в дрібне товарне виробництво.

Подібним шляхом розвивалися також шевство і кравецтво. У Стародубі царські переписувачі в 1666 р. зафіксували 99, Ніжині — 52, Києві — 49, Переяславі — 26 дворів шевців і кравців. Така кількість ремісників, звичайно, працювала вже на широкий ринок і могла задовольнити попит на товари першої необхідності значної маси населення. Поряд з міськими ремеслами розвивалися і сільські. В селах навколо міст з розвинутим шевством і кравецтвом майстри по пошиттю одягу і взуття зустрічалися досить рідко. В ближніх від Києва селах Березань, Бобринь, Войтове, Корніївка, Крупольє, Лехнівка, Лукаші, Лук'янівка, Недра, Паришів проживали тільки два шевці і кравець. На таку ж кількість сіл поблизу Ніжина (Безуглівка, Британівка, Вересоч, Дрімайлівка, Євлашівка, Ілліщі, Комарівка, Курилівка, Пашків, Смоляж) припадало два майстри — кравець і швець. Відсутні ремісники цього профілю в селах навколо Переяслава (Безпальче, Богдани, Велика Каратуль, Войнівка, Гречани, Лецьки, Мала Каратуль, Старе, Стопне). У віддаленішій від основних центрів шевства і кравецтва сільській

місцевості шевці та кравці зустрічалися частіше. У п'яти селах Конотопського повіту працювали чотири майстри по пошиттю взуття: у Верьовці — два, Попівці та Семенівці — по одному шевцю. Всі з названих майстрів займалися виключно ремеслом і платили в казну тільки грошовий оброк¹⁴. У селі Велика Загорівка Ніжинського полку існували кравецький і різницький цехи, працювали кілька шевців і ткачів. У 1695 р. ремісники об'єдналися в один цех¹⁵. Село з таким високим рівнем розвитку ремесла становило випяток у масі населених пунктів Лівобережної України.

Важливою ознакою рівня розвитку кожного ремесла є відокремлення від нього нових спеціальностей. Мова йде про поділ праці всередині ремесла, який становив основу його дальшого розвитку. Досліджуючи переростання ремесел і промислів у вищі форми виробництва, В. І. Лепін підкреслював, що промисловість «поділяється на дрібні види її підвиди, що виробляють у формі товару окремі продукти та обмінюють їх з усіма іншими виробництвами»¹⁶. Цікаві дані про рівень розвитку шевства наводить К. Зіновійв у описі робочого дня сільського шевця:

...Як сядет робити на своєи верстаті:
почнет свое всякое начине роскладати...
А як поидет до шкур, дуб товчет, шкуры пересыпает:
а іные шкуры у золу хуру закладает.
І іные теж на кобилнць шерст оббирает:
а потом белехом мездру пудробляеть.
І похваговавши в бжи час, укладает в квас:
и чекает покул будет пересыпат впят час.
А потом покинувши все поидет беты збират,
бо потреба козлини из бетою вычыняют...
І ездит у дуг дубу и попелу палити готовати:
и муси бедный добре на зыму працювати.
І особже мусет по материнку и по листок ходити:
ще аж и в свято мало может когда зпочити.
І свши на работе, то до полночи не будет спати:
а часом до самого света будет перешивати¹⁷.

Отже, тут майстер сам виконував усі операції, починаючи від збирання рослин для дублення шкір і кінчаючи виготовленням взуття. Разом з тим К. Зіновійв пише і про випадки виділення чинбарства в окрему галузь, що мало місце переважно в міському ремеслі.

Більшість кравців і шевців працювала осіло, але поступово збільшувалася кількість і мандрівних майстрів. Як типове явище К. Зіновійв відзначав часті переходи кравців від міста до міста в пошуках роботи на замовлення. В 60-х рр. І. Петренко кілька років працював кравцем у Сокилках Полтавського полку, а потім шив одяг монахам нехворощанського монастиря. За плату працював у кравецькій майстер-

ні полтавського монастиря С. Проценко¹⁸. Враховуючи малочисельність причту цього монастиря, можемо припустити, що майстерня шила одяг і на ринок. Швець з Коропа К. Прокоф'єв протягом тривалого часу мандрував по навколишніх селах, де шив селянам і козакам взуття на замовлення. У 1688 р. він помандрував у російське місто Севськ «кормится сапожным ремеслом». Місцевий воєвода хотів силоміць зарахувати ремісника у солдатський полк, але той утік у Трубчевськ. Виконавши тут замовлення кількох жителів, К. Прокоф'єв повернувся до Коропа¹⁹. У свою чергу, російські ремісники працювали у лівобережних містах. Зокрема, дві сім'ї росіян у 1689 р. переселилися з Москви в Понурівку Стародубського полку. Чоловіки займалися торгівлею, а жінки рукоділлям і попиттям одягу для місцевого населення. Частина його продавалася на ринку в Стародубі. Дізнавшись про намір властей виселити їх у Росію, переселенці перейшли у с. Замишеве²⁰.

У другій половині XVII ст. у шевстві та кравецтві почала ширше використовуватися праця наймитів і боржників. Не маючи змоги повернути борг багатому шевцю Давидові, Г. Переверуха з Стародуба в 1689 р. зобов'язався «одслужовать своим шевским ремеслом з таким докладом..., мает ему отворочати на тии долги, пока з того долгу вислужится, але не мает жаден кредитор до уищене (виплати.— Авт.) ему Давидови чинити перенюкды хиба за отложеннем суммы коп трьох»²¹. У цьому випадку ми бачимо використання залежної праці для збагачення. Кравець М. Ничипорович внаслідок зубожіння мусив продати свій двір з городом і хатою якомусь «панові» Івану. Такі ремісники поповнювали ряди мандрівних майстрів або попадали у залежність до багатих цехових ремісників і експлуатовалися ними. Збіднілий кравець з того ж міста найнявся до «пана» Т. Кунка «за челядника як на работу кравецкую, так на всякую дворовую и подорожную за коп осем гропией личбы Литовской чехами». В спеціальному пункті обумовлювалися умови наймитування. Якщо наймит не добував до встановленого терміну, то господар мав право не платити йому за відпрацьований час і через суд зобов'язати останнього виконувати договірні умови²².

Посилення експлуатації приводило до втеч учнів, підмайстрів, наймитів. Зокрема, підручний кравця з с. Гірківців Прилуцького полку Д. Патики залишив свого майстра і на взяті в нього гроші відкрив у м. Варві свій цех²³. Учень шевця Я. Корнєєв з Стародуба у 1693 р. утік від майстра, взявши з собою 80 пар «волок ременных и лоз на подошвы». Втечі мали місце також у Миргородському, Ніжинському,

Чернігівському та інших полках Лівобережної України. На поширеність цього явища на території краю вказує і введення в статuti цехів спеціального пункту про відшукування збіглих та їх обов'язки щодо відшкодування завданих майстрам збитків²⁴. Порушувалися норми співіснування членів цехів. У 1689 р. О. Богданович, О. Михайлович та інші шевці з Стародуба скаржилися в міський суд на цехмістра, який привласнив цехові гроші і не бажав їх віддавати²⁵.

Близьким за характером до шевства і кравецтва було шаповальство. Як і попередні ремісники, шаповали разом з майстрами суміжних професій об'єднувалися в цехи. Поряд з цеховими існували і мапдрівні шаповали. Прийшовши в село, шаповал, писав К. Зіновіїв:

...Станет работи пытать:
жеб где колвек мел себе на роботу стат.
І як знайдег добрую роботу в добром месте,
аж зараз заробит золотих сто або двесте²⁶.

Шаповали робили рукавиці, панчохи, лямці, опанчу, коци, сіряки, шапки, сукно з овечої вовни. Разом з тим і у цій галузі промисловості памітилися певні зрушення. Вони проявлялися у відокремленні від шаповальства певних спеціальностей — коцпикарства, панчішництва і рукавичництва.

Поділ праці існував у ремеслах, зв'язаних з обробитком дерева і будівництвом. За даними О. С. Компан, на Лівобережній Україні досліджуваного періоду існувало 34 спеціальності деревообробників та 22 — будівельників. До перерахованих автором майстрів-будівельників можна додати ще склярів, столярів, столярів-покрівельників, спеціалістів по виготовленню алебастру тощо²⁷.

У результаті активного заселення краю, відбудови зруйнованих війною і зведення нових споруд збільшувалася кількість будівельників, поступово змінювався характер їхньої праці. Це проявлялося, насамперед, у спорадичному викорпстанні вільнонайманої робочої сили. «...Робоча сила, — відзначав К. Маркс, — може з'явитися на ринку як товар лише тоді і лише остільки, коли і оскільки вона виноситься на ринок або продається її власником, тобто тією самою особою, робочою силою якої вона є. Щоб її власник міг продавати її як товар, він повинен мати можливість розпоряджатися нею, отже, повинен бути вільним власником своєї здатності до праці, своєї особистості»²⁸. На зведенні Преображенської церкви Мгарського монастиря в 1684 р. працювали вільнонаймані майстри за грошову і натуральну плату. Майстер-муляр І. Бантист за тиждець роботи одержував по 8 золотих, а за всі літні місяці — 5 осьмачок житнього,

по 2 — пшепичного, гречаного борошна і пшона, осьмачку гороху, 700 «гусок» солі, 2 пуди сала і «полтій», 6 баранів, по 2 діжечки масла і сиру, 3 діжки пива, 100 кварт горілки, 30 кварт олії, яловицю і кабана. Такого ж характеру плату, але в меншому розмірі було встановлено для підмайстра М. Томашевського і рядових робітників. По 3 золотих одержували 3, по «полтретя» золотих — 4, по 2 золотих — 3, по півтора золотих — 1, по 15 шагів — 4, по цівталяра — 3, по копі — 5 робітників. Грошова і натуральна плата видавалася також будівельникам інших спеціальностей — вапнярам, бляхарам, склярам, столярам-покрівельщикам.

З усіх продуктів, що призначалися для найнятих майстрів, монастир купував лише рибу і сіль. Решта ж вироблялася в монастирському господарстві. Частипу грошей на будівельні видатки монастирю жертвували гетьман, старшина та інші багатії, решту — монастир одержував від власного господарства, продаючи на ринку лишки. Потреба в грошах сприяла порушенню феодальної замкнутості натурального господарства монастиря, все активніше втягуючи його в товарно-грошові відносини. І цей процес відбувався тим активніше, чим виразніше проявлялася тенденція до збільшення частки грошової оплати. Тертичникам, наприклад, поряд з грошима давалися ще один-два так звані харчових золотих. А цегельники і ковалі взагалі одержували лише грошову плату.

В Мгарському монастирі кілька років підряд працювали І. Баптист, В. Савицький, Роман, Андрій та інші муляри. Навіть у зимовий час, коли, фактично будівництво не велося, вони вважалися на службі в монастиря. Тобто ці робітники повністю, чи майже повністю, відірвалися від сільського господарства, і мулярство для них перетворилося на основне заняття.

Крім постійних майстрів, на будівництві Преображенської церкви Мгарського монастиря працювали сезонні та поденні робітники. Зокрема, у 1687 р. мулярам допомагали 19 найнятих селян і міщан. У тому ж році дах церкви зводили 30, а в наступному — 20 теслів-сезонників. Кілька років підряд допоміжні роботи тут виконували і поденні робітники, яким тільки у 1687 р. монастир заплатив 48 золотих і 8 шагів.

Будівельні матеріали використовувалися власні й покупні. Цегла доставлялася з цегельні, спеціально збудованої монахами, дерево — з монастирського лісу. Протягом 1685—1686 рр. найняті тертичники П. Лях, Ф. Бекга, Х. Великий, Х. Малій та якийсь Савга виголовили приблизно 10 тис. дощок, брусів тощо. З гути під Гадячем монастирські наймити

привезли сюди дві підводи скла, з Батурина — бляху, з Лубен — залізо, з Києва — 257 осьмачок вапна.

Багаті майстри використовували при виконанні договірних робіт своїх челядників (наймитів. — *Авт.*). Перебуваючи в економічній залежності від майстрів, челядники одержували від них плату і жорстоко визискувалися. При оздобленні Преображенської церкви Мгарського монастиря працю своїх челядників використовували сніцар А. Іванов та маляр Й. Іванович. Окремі майстри експлуатували значну кількість найнятих робітників. У 1692 р. М. Єфімович підписав угоду з магістратом Глухова про будівництво церкви «своим кирпичем, своєю вапною, своим железом, своим каменем, своим песком и водою... и з челядю своєю и всю тую мастерию своими подводами повинен до церкви возити»²⁹. За виконану роботу майстер мав одержати 110 крб., 30 осьмачок житнього борошна, п'ять пудів сала і шість — солі. Перед цим М. Єфімович, напевне на тих же умовах, будував церкву в Стародубі. Перед нами власник великого капіталу, спроможний найняти одночасно значну кількість робітників, купити готовими або виробити чимало будівельних матеріалів.

У будівництві оборонних споруд в українських містах, особливо в Києві, активну участь брали російські будівельники. У другій половині XVII ст. оборонна система міста зазнала суттєвих змін. Щоб захистити землі від загарбників царський уряд і гетьманська адміністрація вжили ряд заходів, спрямованих на перетворення Києва в першокласну фортецю. В 1654 р. російські ратні люди і місцеві жителі збудували у Верхньому місті фортецю. З зовнішнього боку рову будівельники поставили, як писав П. Алепський у 1654 р., «колоди у вигляді довгої осі водяного колеса, дуже великі, й переплели їх жердинами, загостреними як кинджали й списи, які стриміли з чотирьох боків осі у вигляді хреста, як корби наших криниць... Мости біля воріт цього міста й фортеці піднімаються на ланцюгах. Вся земля навколо них має підземні ходи, заповнені великою кількістю пороху... В цій фортеці багато гармат...»³⁰.

У другій половині 50-х рр. українські та російські майстри відремонтували дерев'яні огорожі навколо Софійського, Михайлівського Золотоверхого й Києво-Печерського монастирів, двору митрополита й Подолу. До середини 70-х рр. будівельники спорудили земляний вал, який прикривав територію Михайлівського Золотоверхого й Софійського монастирів від можливого артилерійського обстрілу з боку Хрещатицького яру. Найбільш важливі й уразливі ділянки фортечних мурів Верхнього міста Києва прикривали земляні

«городки», в яких перебували стрільці або рейтарі. Такі укріплення були зведені перед Золотими воротами, проти Всіхсвятського, Троїцького та інших виводів. Спільними силами ратні люди і місцеві будівельники збудували оборонні споруди навколо Подолу і Печерська. Завдяки допомозі російських ратних людей Київ у другій половині XVII ст. перетворився на сильну фортецю, яку вже не наважувалися штурмувати польсько-шляхетські війська.

Важливу роль відіграли російські ратні люди і у внутрішній забудові міста. В 1654 р. у Верхньому місті замість згорілих з'явилися нові житлові й адміністративні будинки. Кількість збудованих росіянами дерев'яних приміщень поступово збільшувалася, і в середині 90-х рр. вони вже утворювали Рейтарську та Стрілецьку слободи. Відповідно російське зодчество впливало на архітектурний вигляд міста. Київські будівельники запозичували в російських майстрів передові методи будівництва, окремі елементи конструкцій. Зокрема, замість традиційних круглих колод у будівництві все частіше почали застосовуватися кантовані бруси. Таким чином відбудовувалися і укріплювалися Ніжин, Переяслав, Чернігів й інші міста ³¹.

Перебування Лівобережної України у складі Росії позитивно впливало і на поширення кам'яного будівництва в краї, важливу роль в якому відіграли російські майстри. Наприкінці 80-х рр. київські монахи запросили відомого архітектора Й. Старцева для будівництва церков Братського і Пустинно-Микільського монастирів. Разом з ним з Москви до Києва прибули і підмайстри, які передавали свій будівельний досвід місцевим жителям. У 1694 р. лівобережний гетьман звернувся до Малоросійського приказу з проханням залишити Й. Старцева у Києві ще на рік для завершення будівництва ³². Майстер гарантував високу якість роботи і зобов'язувався ремонтувати церкви за власний рахунок, якби вони протягом трьох років з вищих будівельників розвалилися. У 1696 р. монахи Пустинно-Микільського монастиря знову просили уряд надіслати в Київ Й. Старцева для ремонту інших церков ³³. Російські муляри будували, в основному, церкви в Новгороді-Сіверському, Стародубі, Чернігові та інших містах Лівобережної України.

Господарське життя краю вимагало все ширшого розмаху суднобудування, важливу роль у розвитку якого відіграли майстри по обробці деревини. За своїм типом тогочасні судна поділялися на окренти, кораблі, гемії, каторги, струги, шугалії, липи, байдаки, шкути, дуби, лодьї, човни, плавники ³⁴. Майже в усіх містах і селах, розташованих на берегах річок і великих водоймищ, населення вміло робити

засоби пересування по воді. Власні судна, виготовлені місцевими майстрами, мали Києво-Печерський, Видубицький та інші київські монастирі.

Важливе значення у розвитку суднобудування на Україні відіграла допомога братнього російського народу, яка проявлялася в різних формах. Так, при будівництві великих суден українські майстри користувалися, як правило, деревом з лісів прикордонних російських повітів. Причому і саме будівництво часто велося спільно українськими і російськими суднобудівниками. У 1669 р. до Брянська поїхали лівобережні майстри для будівництва стругів, які мали доставити на Лівобережжя хліб і сіль³⁵. У 1673 р. вони обстежили ліси під Брянськом і Трубчевськом, потім перейшли в Путивльський повіт і там почали будувати «чайки» для козацького війська, а потім по Сейму, Десні й Дніпру сплавили їх до Києва.

Уряд Росії відправляв на Україну і готові судна. В районі Києва, наприклад, у 1681 р. стояло 133 великих струги для перевезення людей і вантажів, сім якорних стругів для утримання панлавних мостів, вісім човнів і три пароми. В наступні роки з Брянська і Трубчевська до Києва вовводи направили 450 стругів з «мостовими запасами». Російські ратні люди навели з них панлавний міст, збудували поблизу входів на нього «отводные городки и иные всякие крепости», слідкували за його збереженням. Після льодоходу такі мости наводилися знову.

Помітний поштовх розвитку суднобудування на Україні дали війни Росії за визволення південних земель. На відміну від попередніх років суднобудування перетворюється в справу державної ваги. Влітку 1688 р. на Лівобережжі збудовано і сплавлено до Кодацького порога 100 човнів³⁶. В наступному році для потреб армії було виготовлено ще чимало човнів. У травні 1695 р. козацькі полки виступили в похід на пониззя Дніпра. Об'єднавшись під Черволочною, вони, писав С. Величко, «забавили там педель скилки, нем судна до перевозу войск спорядили». Виготовлені струги і човни використовувалися пізніше при захопленні турецьких катерг на Чорному морі та оволодінні фортецями Аслапкермен, Ескі-Тавань, Кизикермен.

Широкое будівництво суден розгорнулося на Україні після другого Азовського походу. За розпорядженням російського уряду гетьманська адміністрація надіслала до Брянська лісорубів і теслів для заготівлі лісу і будівництва суден. Серед них було п'ять майстрів з Запоріжжя — В. Богущ, М. Романов, С. Шкуринин та ін.³⁷ Власті планували виготовити 42 великих струги по 5—6 сажнів довжиною і

сажню шириною без «поларшина и по два аршина с четвертью, да пятьдесят же лодок деревяных мерою по семи и по восьми... и по пяти сажень»³⁸. У 1696 р. царський уряд наказав гетьману збудувати на Запоріжжі силами місцевих жителів 100 човнів, які він мав намір використати у воєнних діях проти турецького флоту на Чорному морі та в гирлі Дніпра. Для закупки матеріалів і плати майстрам казна виділила тисячу карбованців³⁹. Взимку 1697 р. на Брянщині з допомогою українських майстрів виготовлено 70 великих морських стругів і 600 човнів, а за перші чотири місяці наступного року — ще 430 човнів⁴⁰. Природно, що таке масштабне будівництво могло вестися лише при наявності великої кількості кваліфікованих майстрів корабельної справи. Важливу роль у підвищенні продуктивності праці, удосконаленні техніки суднобудування відігравав поділ праці.

Серед суднобудівників були майстри різних спеціальностей — передовики, кормові, копопатники, робітники по підйому стругів тощо. Поділ праці мав місце лише при будівництві великих, складних за конструкцією суден. Більша частина їх виготовлялася вільнонайманими робітниками за відповідну плату. За спорудження одного морського струга казна платила по 10 крб. кожному з майстрів⁴¹. Поділ праці, використання вільнонайманої робочої сили, робота на замовлення (де великим замовником виступав держава) — все це свідчить про проникнення в суднобудування товарно-грошових відносин.

Як і в інших галузях ремесла, в металообробній промисловості існували цехи, до складу яких входили ремісники кількох суміжних спеціальностей. Ковальський цех Ніжина в 60-х рр. об'єднував ковалів, гарматників, слюсаря, конвісара, шабельника і майстра дзвонів. За своїм економічним становищем цеховий майстер Ф. Зяць належав до найбагатших членів цеху і міг організувати виробництво. Судячи з того, що значну частину ремісників (7 з 25) становили гарматники, цех спеціалізувався на виробництві гармат⁴². Замовником тут виступали не окремі особи з їх обмеженими фінансовими можливостями, а Військовий скарб, який замовляв значні партії зброї. Внаслідок експлуатації основної маси майстрів, продажу гармат Військовому скарбу цех одержував високі прибутки, значну частину яких привласнював майстер як організатор виробництва.

На технологію виготовлення гармат, рушниць, обробку різних металів на Лівобережній Україні прогресивно впливала більша розвинута російська промисловість. На Лівобережжя з російських земель завозилася велика кількість

заліза і виробів з нього, надсилалися майстри. У 1675 р. у Київ з Тули привезено 100 пудів прутового заліза, призначеного для укріплення міста і виготовлення різних знарядь⁴³. У 1684 р. на складах Верхнього міста Києва зберігалися 332 пуди заліза, доставленого з центральних районів Росії. В місті діяла велика майстерня по виробництву вогнепальної зброї для київського гарнізону та козаків Київського полку. Протягом кількох років виробництвом карабінів і пістолів займалися зброярі І. Плющенко, М. і Є. Сафонові, ще чотири майстри, а також 12 російських ремісників з числа стрільців. Поряд з ручною вогнепальною зброєю в майстерні відливалися і гармати. Зокрема, «гарматний майстер» І. Степанов у 1675 р. виготовив 100-пудову гармату довжиною 1,5 сажня, яка призначалася для оборони міста. Тут же ремонтувалися і гармати, захоплені у ворога як трофеї. Так, у 1696 р. козацькі війська доставили з Кизикермена 10 гармат, станки для яких робили українські майстри⁴⁴. Київські зброярі робили значну кількість холодної зброї — списів, шабель, палапів, кинджалів. Винятково важливе значення для захисту краю від іпоземних загарбників мало виготовлення українськими майстрами ядер на тульських заводах. Це мало місце у 1676—1678 рр., коли лівобережні ремісники відлили тут чимало ядер для гармат козацьких полків і привезли їх на Лівобережжя⁴⁵.

Частішими стали відмови ремісників задарма ремонтувати оборонні споруди і зброєю. Зокрема, київські будівельники і зброярі погоджувалися працювати тільки за відповідну плату. Російські воеводи на початку XVIII ст. змушені були для ремонту зброї наймати переяславських ремісників⁴⁶. Частина майстрів вже потрапила в економічну залежність до багатих ремісників. Ковалі С. Григор'єв і Р. Яковлев з Києва, А. Тимофіїв з Мени в 1666 р. мали по одному підусідку. В той же час мусили перейти в розряд підусідків слюсар І. Савельєв з Мени, коваль і скляр (прізвища невідомі. — Авт.) з Сосниці тощо. За борги І. Коваль з Стародуба наприкінці 80-х рр. віддав у посесію стародубському бурмістру М. Потаповичу кузню з «пляцом, будинком, ставком и мехами ковальськими»⁴⁷. В Козельці ремісники-металообробники належали лише до «нижчих» розрядів міщан, що вказує на їх слабку економічну забезпеченість⁴⁸.

Про високий рівень обробки металів свідчить спеціалізація майстрів. Ковалі спеціалізувалися на виготовленні залізних частин до сільськогосподарських знарядь праці — плугів, рал, сох, лопат, сокир тощо, а також залізних речей домашнього вжитку, котляри — казанів, труб, корців, лійок,

притрубників, ленбиків, мідних кварт, кандойок, гарматники — гармат, ручної вогнепальної та холодної зброї, конвісари — виробів з олова і людвисари — з міді. Певний вплив на українське людвисарство справляли російські майстри. На прохання монастирів і магістратів російський уряд направляв на Лівобережжя спеціалістів по відливанні церковних дзвонів. У 1686 р. вони вилили дзвін для магістрату м. Києва. Важливими центрами людвисарства стали Глухів і Новгород-Сіверський, де працювали кілька людвисарів — переселенців з Росії. Традиційним центром виготовлення дзвонів залишався і Київ⁴⁹. З Калуги на Лівобережжя надсилалися і готові дзвони⁵⁰.

Високого рівня розвитку досягло виробництво пороху, чому сприяли значна сировинна база і гостра потреба козацьких полків і російської армії в цій вибуховій речовині. Порохівництво було найбільш поширене на Київщині та Миргородщині, де видобувалася значна кількість селітри. У Верхньому місті Києва протягом багатьох років діяла велика порохова майстерня. Її обладнання складалося з 6 корит, 36 почов, 2 залізних лопат, 10 ковшів, 27 сит, 9 решет, 3 грохотів, 2 ступ, 12 мідних товкачів, 2 набійників, 2 мідних прутів. Види і кількість інструментів вказують на те, що в майстерні одночасно працювали кілька десятків чоловік, існував поділ праці. Це вже розширена майстерня з значною кількістю робітників. Необхідна сировина доставлялася з району Білогородки, Трипілья і частково Миргородського полку. В 1685 р. київський воєвода купив для порохової майстерні 30 пудів селітри по 3 крб. 8 алтин 2 денги за пуд, а також 10 пудів сірки по карбованцю 6 алтин 4 денги за пуд. Крім того, було придбано у місцевих жителів 3 пуди камфори і 4 — смоли. Подібна майстерня діяла і в Переяславі. Тут виготовлено велику партію пороху, частину якого у 1687 р. відправлено в Москву, а решту залишено на місці для потреб гарнізонів лівобережних міст⁵¹. Царський уряд у 1697 р. направив у Переяслав «зеленої справи» майстра Л. Микулина і двох учнів для «перекрутки сырого слеглого пороха»⁵². В 1669 р. у Чернігів з Севська приїхав майстер, який мав навчити «оцтовій справі» місцевих жителів і налагодити виробництво оцту в самому місті⁵³.

З ростом міст розвивалося цегельництво, важливу роль у становленні якого відіграли російські майстри. В другій половині 80-х рр. у «Києве ж в Нижнем городе у Хрещатких ворот зделано для извесного зження печь длиною сажень дву аршин впоперег, тож в вышиною, вышиною сажень с аршином, а делали тое печ всех полков ратными

людми воопче. Да для обжиганья кирпичей зделано шесть печей кирпичных, да девять сараев, а в тех сараях и в печах зделано и вызжено всеми полками сто двенадцать тысяч триста семьдесят кирпичей, в том числе три тысячи четыреста незженого кирпичю»⁵⁴. Це повідомлення київського воеводи в Малоросійський приказ вказує на те, що тут одночасно була зайнята велика кількість робітників, існував поділ праці, при якому головна роль належала майстру — цегельнику. Рента робітників добувала глину, перевозила її, місила, формувала, заготовляла в лісі дрова, привозила їх, топила печі та ін. У цегельні застосовувалося водяне коло для приведення в рух ступ, що місили глину та нагнітали в печі повітря. Зроблена цегла йшла на будівництво Софійських воріт Верхнього міста. У 90-х рр. на березі Либеді діяла цегельня Києво-Печерського монастиря, яку обслуговували жителі хутора, що стояв неподалеку. На підприємстві існував поділ праці й використовувалася сила води для механізації виробничих процесів⁵⁵. Виготовлена цегла використовувалася при зведенні стіпи навколо верхньої частини Києво-Печерського монастиря, перебудові церкви над Дальніми Печерами тощо. Мгарський, Межигірський та інші монастирі також організували виробництво цегли для будівництва і ремонту монастирських будівель.

Цегельні заводили ще й міські магістрати, ратуші та приватні особи. В 1690 р. чернігівському магістратові належали 10 цегельних і вапняних сараїв. У Стародубі в 1693 р. цегельником працював С. Чигиринець. Не маючи права на залежну робочу силу, він міг використовувати тільки найманих робітників. Через два роки цегельня уже діяла⁵⁶.

Певні зрушення відбулися і в інших ремеслах, зокрема гончарстві. Зі збільшенням попиту населення на посуд гончарне виробництво поширилося на пові райони. Майстри по виготовленню мисок, глечиків, горшків, кухлів, іншого посуду були в кожному місті, містечку і багатьох селах, наприклад, у Києві — п'ять, Ніжині — вісім. У Чернігові існував гончарний цех, де вироблявся найрізноманітніший посуд. Наприкінці XVII ст. монополія цеху в гончарному виробництві на Чернігівщині значно послабилася. Це проявлялося, зокрема, в тому, що місцевий полковник у 1686 р. дозволив приїжджим гончарам після сплати цехові певної суми грошей виготовляти і продавати вироби на торгах у Чернігові⁵⁷.

Порівняно з попередніми роками стало більше виготовлятися полив'яного, художньо орнаментованого посуду, що було зумовлено удосконаленням технології виробництва. Майстер робив посуд сам або з допомогою членів сім'ї. Але

при виконанні значних за обсягом робіт, насамперед, зв'язаних з будівництвом печі, приміщення, де зберігався посуд, використовувалася наймана праця кваліфікованих майстрів — теслів, мулярів, ковалів. Більшість гончарних виробів призначалася для збуту на ринку. Продавцем виступав, як правило, сам майстер, найчастіше обмінюючи свій товар на інший⁵⁸. Отже, у гончарстві поєднувалися елементи дрібнотоварного виробництва з такою застарілою формою обміну, як натуральна.

У другій половині XVII ст. ремесло Лівобережної України продовжувало розвиватися. З кількісним ростом населення збільшувалася чисельність ремісників і обсяг вироблюваної ними продукції. В середині ремесел поглиблювався поділ праці, який супроводжувався відокремленням нових ремісничих спеціальностей. Руйнувалася цехова замкнутість ремесла, послаблювалися внутрішня регламентація та різні обмеження, посилювалося соціальне розпарування серед ремісників. Багаті майстри все частіше експлуатували найманих ремісників або боржників. Ремесло переростало в дрібне товарне виробництво. Після возз'єднання України з Росією постійними стали виробничі зв'язки українських і російських ремісників, що сприяло поширенню технічного досвіду, а відповідно і швидкому розвитку ремесла.

2. Зародження нових форм виробництва у феодальних промислах

Возз'єднання України з Росією відкрило нові можливості для промислового розвитку Лівобережної України. Важливе місце у ньому належало промислам, одній з найприбутковіших галузей феодального господарства. «При власне натуральному господарстві, — відзначав К. Маркс, — коли землеробський продукт зовсім не входить у процес обігу або входить в нього лише дуже незначна частина цього продукту і лише порівняно незначна частка навіть тієї частини продукту, що являє собою дохід земельного власника..., — продукт і додатковий продукт великих маєтків складається зовсім не тільки з продуктів землеробської праці. Він охоплює також і продукти промислової праці. Домашня ремісничя і мануфактурна праця як побічне виробництво при землеробстві, що становить базис, є умовою того способу виробництва, на якому ґрунтується це натуральне господарство...»⁵⁹.

Зернове землеробство краю становило економічну основу розвитку борошномельного промислу. В зв'язку з пози-

тивними зрушеннями у землеробстві значного поширення на лівобережних землях набули водяні млини. Зокрема, в 1666 р. у Києві та на його околицях діяли 18 водяних млинів, у тому числі на річках Сирець — 8, Котир — 7, Кудрявець — 2, Дніпро — 1⁶⁰. У районі Батурина відповідно — 12, Козельця — 7, Мени — 11, Нових Млинів — 8, Сосниці — 14. До початку XVIII ст. тільки на р. Ворсклі їх кількість збільшилася до 330⁶¹.

Будівництво млина обходилося досить дорого — доводилося насипати спеціальні греблі, виготовляти устаткування, купувати млипарські кола. З одного купчого акта дізнаємося, що середній за розміром млин «з одним каменем и 3 ступами» коштував 300, з іншого — 200 золотих⁶². Вкладати у промисел такі кошти могли лише козацька старшина, монастирі, багаті селяни, козаки і міщани. Представники середніх кіл населення, не маючи змоги самостійно займатися ним, об'єднувалися для цього по кілька чоловік. У 1666 р. на р. Семі Піжинського полку одним млином на три млинових кола володіли Д. Іванов з братами, другим — на п'ять кіл — С. Матвеев з п'ятьма, третім — також на п'ять кіл — І. Соханенко з чотирма, четвертим — на три кола — К. Федорів з двома, п'ятим — на чотири кола — Г. Пешов з чотирма, шостим — на два хлібних і фолюшних кола — Д. Іванов з одним компаньйоном. Під м. Меною на одноімешній річці млин на три жорна, ступне коло, чотири просяні і дві суконні ступи мали І. Павлов, Ф. Канченко і М. Климів, а брати Ф. і С. Андрієви — млин на два жорна, одне хлібне коло, чотири просяні і суконні ступи⁶³. У Диканьці Полтавського полку в 1667 р. працювали один млин на одне, другий — на чотири і третій — на два хлібні кола кількох козаків. У Стасях того ж полку три млини на п'ять хлібних кіл належали двом багатим селянам і один — на одне коло — двом козакам⁶⁴.

У джерелах не визначено співвідношення вкладеного капіталу компаньйонів у борошномельний промисел та розподіл прибутків. Можемо лише здогадуватися, що розмір прибутку залежав від величини вкладу кожного з компаньйонів так, як це визначалося в універсалі полковника П. Уманця [1669 р.]: «Иж мы, респектуючи на кошт и працу, и робления гребли ппа Івана Омеляновича и Опанаса, товаришов войсковых а обывателей новомлинских, уфортафеговали млын на реце Лутаве і Круще з едною заставкою. Теди, если оны своим коштом млин и сицане гребле поднемали, яко войсковые люди, повины всеми трома мерочками пожитковати. А если хто втручался, на посылкок их помочи

додавал, повинни по половині тот доход приходячий зо млина брати, а част половини в парности зоставати»⁶⁵.

Поступово козацька старшина і духовенство витісняли з борошномельного промислу представників інших кіл населення. Якщо безпосередньо після визвольної війни полковники мали переважно по одному млину, то в наступних роках — уже по кілька. Тільки у 1681 р. гетьман І. Самойлович купив у жителів Глухівської сотні на р. Буді три млини. Один з них становив цілий комплекс з крупорушками, ступами для товчіння проса та валяння сукна вартістю 3 тис. золотих. Незабаром він почав приносити феодалу значні прибутки. У наступному році він придбав у козаків і селян на річках Белиця і Свесь по одному і на Івоті — три млини⁶⁶. У 1684 р. М. Миклашевський купив у двох мельників із с. Холопкового Чернігівського полку по одному «каменю» з їх млинів⁶⁷. Йому ж належали на Ворглі один, Ваблі, Росусі й Титві — чотири, Г. Олексівичу — по одному на хуторах Мироновський, Тарасовський і Невстровевський, а також на річках Бобриці, Ваблі, Кичеті й Неглинці та два на р. Бабинці подібних підприємств⁶⁸. М. Полуботок за час свого полковництва купив і спорудив вісім млинів у Чернігівському й Переяславському полках. Не поступалися перед ними у цьому виді підприємництва гетьман І. Мазепа, полковники К. Мокієвський, П. Рославець та інші старшини.

Важливе місце у борошномельному промислі зайняли сотники. Зокрема, царські грамоти закріплювали за крелевцьким сотником І. Маковським млини, «кулленные, так и его имениями построенные в селе Быстрику на реке Рете о четырех колесах, да об одном ступном, а о трех мучных, да на той же реке Рете ниже тех мельниц мельницею ж о двух колесах мучных» та чотири — на р. Свидні⁶⁹. У Ніжинському полку сотник П. Забіла скупив п'ять борошномельних підприємств на суму 2680 злотих, часто при цьому застосовуючи насильницькі методи. В своїх діях П. Забіла не був одиноким.

У 1669 р. стародубський полковник дав дозвіл полковому осавулу на будівництво млина біля р. Січні. Для насипання греблі він міг використовувати жителів навколишніх сіл, які мали й ремонтувати її в наступні роки. Той же полковник дав право «військовому товаришу» Х. Мироновичу «закласти» водяний млин і користуватися прибутками з нього. Подібні універсали діставали й інші старшини. Часто гетьмани і полковники дозволяли козацькій старшині привласнювати частину мірчука, що мав надходити з млинів у Військовий скарб⁷⁰. Користуючись цим, козацька старшина швидко збагачувалася.

Важливі позиції в борошномельному промислі захопили православні монастирі. Тільки в маєтностях Крупицького монастиря на Ніжинщині діяло до 10, глухівського — 3 на р. Буді та в інших місцях кілька водяних млинів, куплених у міщан і козаків й побудованих власними силами⁷¹. Мали їх також усі київські, Мгарський, Густинський та інші монастирі. Володіючи землями біля річок і ставків, вони дозволяли багатим козакам, міщанам і старшині будувати на них млини, одержуючи з цього великі прибутки. Єлецький архімандрит за 200 «червоних золотих» у 1694 р. дозволив козаку Л. Ратвезвичу «в грунтах... кафедральних под селом Погребками на реце Івоте греблю сыпати межи обома берегами, и млын з сыплицею при ней будовати... А по построению млына волен буде он... сам, так и потомкове его, пожитку всею... з него заживати»⁷². Такі методи збагачення практикували й інші монастирі. Козацька старшина намагалася в своїх інтересах обмежити участь монастирів у борошномельному промислі, забороняючи козакам дарувати чи передавати їм млини, які вважалися власністю Війська запорізького. Однак ці заходи не могли стримати підприємницької діяльності духовних феодалів.

Для догляду за приготуванням борошна, круп, пшона і фолованням сукна була потрібна певна кількість одночасно зайнятих майстрів з професійною підготовкою. Власник млина в тодішніх умовах міг їх, як правило, пайняти. Зокрема, на одному з млинів на Іршені жив найнятий робітник з сім'єю. Паглядав за роботою, а також збирав мірчук з великого млина воронківського сотника І. Сулименка під Трипіллям прикажчик з місцевих жителів Г. Чорний. Такі ж функції виконував воронківський міщанин А. Рядняний, у віданні якого перебував млин одного з київських монастирів на р. Стугні⁷³. В с. Плащинцях млинову обслугову становили наймані селяни, що у вільний від млинарства час ловили рибу на продаж⁷⁴.

Захопивши панівні позиції в борошномельному промислі, козацька старшина і монастирі часто віддавали млини в оренду спеціалістам — мельникам. Зокрема, в першій половині 60-х рр. київський полковник В. Дворецький віддавав на відкуп чотири млини на річках Сирець за 40 і один на Кудрявці за 4 крб. Орендували млини багатий київський міщанин С. Ігнатєв, козелецький — Ф. Поломар, мепський — Л. Антонов, сосницькі — С. Васильєв, Д. Сухомлиненко і В. Чалий⁷⁵. Внаслідок застосування оренд частина одержуваного від борошномельного промислу прибутку розтікалася по кишнях орендарів, що гальмувало процес нагромадження капіталу в одних руках.

Млинами лівобережних жителів на річках Ірпені та Стугні користувалися жителі ближніх сіл Правобережної України, привозячи сюди зерно для помелу або ж купуючи тут борошно. Зважаючи на часті напади загонів кримського хана на запорізькі землі, запорожці вважали за краще займатися борошномельним промислом на Лівобережжі та прилеглий до нього території. На початку 60-х рр. вони збудували кілька млинів у районі Кременчука, де квартирував російський гарнізон, здатний захистити їх від руйнувань ворожими загонами, а також на Пслі та Ворсклі⁷⁶.

Борошномельними підприємствами спільно користувалися й жителі порубіжних українських та російських земель. З часів визвольної війни у Недригайлові працював млин орендарів з Путивльського повіту В. Новикова і Ю. Тонкого, де мололи зерно «многие люди» з українського містечка Костянтинова⁷⁷. На російському березі р. Хусі стояв млин І. Фоменка з Лівобережжя, до якого привозили зерно жителі ближніх українських і російських сіл. У млині ігумена Г. Івановича на р. Клевені мололи зерно російські люди з с. Погаричів Крупицької волості⁷⁸. З цією ж метою їздили на лівобережні землі селяни російського села Кучеровий⁷⁹. У свою чергу, росіяни мали подібні підприємства на українській території. Зокрема, на початку 70-х рр. священник с. Галича і житель с. Ситної Севського повіту поставили млин на р. Зиобівці Ніжинського полку. Через кілька років його купив козак з Серединої Буди М. Левонів. Новий власник перепродав млин дворянам з Севська Ф., І. та Я. Шалимовим, а ті — І. Мазепі⁸⁰.

Значного розвитку набув винокурний промисел, теж тісно зв'язаний з зерновим землеробством. Із збільшенням площ орної землі старшина, монастирі, багаті козаки, міщани і селяни одержували зерна більше, ніж могли спожити їхні господарства. Утворювалися лишки хліба, які не знаходили збуту на місцевому ринку. Везти ж його у віддалені райони Росії або країни Західної Європи було невигідно. В той же час на Лівобережжі та в Росії значним попитом користувалися горілка і пиво, транспортування яких вимагало менших затрат, ніж перевезення зерна. Переробка зерна в спиртні напої давала високі прибутки, що і зумовило поширення її в краї.

Після визвольної війни дрібним винокурінням для власних потреб і на продаж займалися рядові козаки, міщани і селяни. Із зміцненням позицій козацької старшини гетьманська адміністрація поступово обмежувала селянське винокуріння, залишивши за селянами з 1667 р. право викурювати горілку за відповідну плату лише на весілля, похоро-

ни тощо. У господарствах, де практикувалося домашнє винокуріння, працювало, як правило, по одному казану місткістю два — десять відер. Дрібнє домашнє винокуріння мало натуральний характер і було слабо пов'язане з ринком.

Елементи товарного виробництва виразніше проявлялися у винокурінні з трьома і більше казанами місткістю 2,5—38 відер кожен. Частина виробленої тут горілки вже поступала на ринок. Організувати такі винокурні мали змогу лише власники значних капіталів, оскільки їх вартість становила 200 і більше золотих⁸¹. До того ж і саме виробництво напоїв коштувало досить дорого. За підрахунками дослідника російського винокуріння другої половини XVII ст. М. Я. Волкова, для одержання 500 відер горілки необхідно було витратити від 90 до 187 крб.⁸² Зважаючи на однакову технологію її умови розвитку, можемо припустити, що і на Україні виробництво горілки коштувало приблизно стільки ж.

Більші за розміром винокурні мали заможні міщани і козаки. В 1687 р. повсталі жителі Воронькова Черкаського полку знищили в дворі Д. Максимовича чотири куфи (160 відер) горілки, на виготовлення якої пішло приблизно 53 четверті жита (з четверті зерна виганяли до трьох відер горілки). Крім того, Д. Максимович мав ще «40 осьмачок вишного борошна»⁸³. В XVIII ст. у згаданому полку осьмачка сипких тіл дорівнювала чотирьом четверикам (приблизно 341,2 кг). Прості підрахунки показують, що 40 осьмачок борошна становили 103,7 четверті (13 648 кг), з яких можна було вигнати ще понад 311 відер горілки⁸⁴. На підставі даних про аналогічні підприємства в Росії можемо сказати, що в ньому використовувалися праця не менш як трьох робітників, а також торгові агенти для купівлі зерна.

У дворі київської міщанки Є. Табачної в 1666 р. зосереджувалися всі підприємства винокурного циклу — млин, солодовня і винокурня. Це свідчить про існування тут поділу праці, використання найманих працівників і роботи на ринок. Наймитів експлуатували й інші власники винокурень. Полтавський міщанин Н. Гуджол у тому ж році тримав у наймах «винника» Олексу. В 1683 р. міщанин Стародуба І. Тарасов зобов'язався поставити в казну 80 діжок горілки. Згадка про «робітника» свідчить про те, що він теж використовував наймапу робочу силу. Міщанин Г. Манковець уклав угоду з оптовим скупником П. Семеничем з Брянська про поставку йому протягом 1692 р. 25 куф (тисячі відер) горілки. Для її виготовлення він мав переробити 333 четверті зерна. Виконати таку велику роботу за корот-

кий час Г. Машковець міг тільки за допомогою додаткової робочої сили і вклавши у виробництво значні кошти. В окремих випадках власники винокурень вдавалися до послуг лихварів. Не маючи можливості сплатити борг, П. Моройчепко з Стародуба мусив віддати місцевому лавнику 23 копи жита і весь овес⁸⁵.

Використанню найманої робочої сили у винокурінні сприяла наявність на Лівобережній Україні вільних майстрів-винокурів. Існували окремі села, головним заняттям жителів яких були заробітки. Селяни с. Протопопівки Ніжинського полку, не маючи придатної для землеробства землі, ішли на заробітки на винокурні інших сіл і міст. Протягом ряду років П. Винник наймався на винокурні пехворощанського монастиря, Я. Лисий і Григорій — м. Полтави⁸⁶. У 1667 р. багатий міщанин з Кролевця Г. Іванович тримав наймита-винокура Лавріна. За взяту позичку міщанин з Стародуба Л. Семенович зобов'язався працювати на лихваря челядником протягом року. В спеціальному договорі записано, що боржник «хату свою у заставу подає и тая хата оные коп сем маєт ему Борису отдать если бы недослужил, а такое постановене учинили за тоєю умовою если в виннице не робить то повинен такую же челядницькую роботу робити, а на умови было, што и в виннице робить»⁸⁷. В усіх наведених прикладах з одного боку виступає позбавлений знярядь праці ремісник, з другого — власник капіталу, знярядь праці й сировини.

У великих розмірах велося винокуріння в господарствах козацької старшини. Полтавський полковник Г. Витязенко в 1668 р. серед нерухомого майна мав винокурню на два казани, місткістю по 10 відер кожен⁸⁸. Якщо врахувати, що за рік роботи одновідерний казан давав до 42 відер горілки, то два 10-відерних — відповідно 840 відер горілки, вартістю в кілька сот карбованців. У стародубського полковника П. Рославця в 70-х рр. власті в Брянську конфіскували 11 нових горілчаних і 8 старих пивних казанів. У 1695 р. у с. Тарасовці на Стародубщині діяла винокурня колишнього полковника Т. Олексієвича на 6, а на р. Бабинці — його зятя Е. Фарензбаха на 3 казани⁸⁹. Наприкінці XVII ст. І. Мазепі тільки в Ямпільському старостві належали: на р. Студенці одна винокурня на 10, Білогорці — дві на вісім і Кремлі — дві на 10 казанів. Усі вони мали млини, де подрібнювалося зерно, з якого робилася закваска. Це були великі комбіновані підприємства з використанням сили води⁹⁰. Якщо припустити, що 28 казанів уміщали 280 відер браги (з розрахунку 10 відер на казан), то і тоді ці винокурні могли дати за рік понад 11 тис. відер горілки.

Про їх внутрішнє обладнання дає уявлення опис винокурні на 8 казанів, зроблений на Слобідській Україні академіком А. Гільденштедтом у 1777 р. Хоч опис стосується підприємства XVIII ст., але, враховуючи надзвичайну повільність змін у технології винокуріння, його можна застосувати і для характеристики винокурень XVII ст.

Описана А. Гільденштедтом винокурня мала 21,34 сажні довжини і 6,40 сажні ширини, вхідні двері на кінцях будівлі і отвір для диму в даху. Вздовж внутрішніх стін приміщення стояли бродильні чани розміром сажень у діаметрі і близько двох аршинів у висоту. За кілька футів від чанів розташовувалися печі з отворами для казанів напівсферичної форми. В дерев'яних кришках казанів були отвори, які закривалися глиняними горшками у формі зрізаного конуса. З них виходили по 2—3 глиняні труби і з'єднувалися з мідними трубами, що проходили через охолоджувач. Під отворами мідних трубок, що виходили з охолоджувача, стояли посудини для готової горілки. Перероблена брага по спеціально приставлених до казанів жолобах зливалася у великі корита. За характером обладнання, справедливо вважає відомий дослідник розвитку капіталістичних відносин у промисловості України О. М. Пономарьов, це підприємство становило одну з початкових форм мануфактури⁹¹.

Відповідно і аналогічні винокурні І. Мазепи мали таке ж устаткування і не вкладалися в рамки дрібного товарного виробництва. Появність кількох казанів, печей, чанів, іншого обладнання дає підставу припустити існування поділу праці на цих винокурнях. Подібних підприємств було мало, вони не змінювали в цілому напівкустарного характеру винокуріння, але вказували на зародження в ньому елементів капіталістичного виробництва.

На різному рівні розвитку перебувало монастирське винокуріння. Лубенський Мгарський монастир мав «вишницю для роблення горілки на ремесленников..., и для нужной своей монастырской потребности». Дрова возили, слідкували за приготуванням солоду, виконували інші допоміжні роботи залежні від монастиря селяни, а одержана горілка йшла на задоволення внутрішніх потреб монастирського господарства. Інші монастирські винокурні були тісніше зв'язані з ринком.

Для визначення характеру винокуріння важливе значення має виявлення шляхів одержання сировини для нього. В дрібному винокурінні сировиною служило зерно, одержане, переважно, з власних земель. Велике винокуріння базувалося, в основному, на покупній сировині або зерні, одержаному як мірчук. Володіючи млинами, старшина і мо-

настирі мали велике джерело забезпечення своїх винокурень сировиною. Той факт, що вона належала власнику винокурні, а не вільному майстрові свідчить про переплетіння феодалної організації праці з елементами капіталістичної.

Багато українських винокурів запрошувалося на роботу в російські міста і села. Більшість з них проживала в Севському, Обоянському та інших повітах Белгородської губернії⁹². Частина — їздила в глиб країни. На запрошення уряду в Москву в 1675 р. відправилися чотири винокури з Глухова і 10 — з Почепа. В наступному році там же працювали міщани з Глухова А. Зінов'єв і С. Михайлов. Їх змінили М. Полуянов і Ф. Реут, які на царській винокурні м. Гороховця викурили 188 відер горілки⁹³.

Все ширшого розмаху серед міського і сільського населення набувало ткацтво. Про масове виготовлення тканин у домашніх умовах напередодні визвольної війни писав французький інженер Г. Боллан, який у цей період перебував на Україні. Домашнє ткацтво базувалося, переважно, на власній сировині та праці членів сім'ї. Для цього в багатьох господарствах вирощувалися коноплі, льон, розводилися вівці, кози. Домашнім ткацтвом займалися, як правило, жінки у вільний від польових і городніх робіт час. Взимку члени родини тіпали коноплі, льон, прядли пряжу і ткали тканини. Тобто в цьому випадку ткацтво відіграло допоміжну роль у занятті населення.

З активізацією товарно-грошових відносин, поглибленням спеціалізації праці домашнє ткацтво все далі відокремлювалося від землеробства. Поряд з селянами і міщанами, які ткали для себе, збільшувалася кількість ткачів, продукція яких призначалася для ринку. Ткацтвом займалися, переважно, поза рамками цехової організації. Цьому сприяло і те, що, як підкреслювали К. Маркс і Ф. Енгельс, ткацтво належало до того різновиду праці, яка не вимагала великого уміння, і скоро розпалося «на безліч галузей»⁹⁴. Ремісник уже не мав змоги працювати виключно на власній сировині, а скуповував її в селян і козаків. У другій половині XVII ст. подібна практика ставала все поширенішою, що відзначали сучасники. К. Зіновієв з цього приводу писав:

І ткачків теж жони не все хотят прядти,
аби б готовыє нитки могли в берда класти.
І часом от работи втку немало зостанет:
а до того и пряжы ещє в кого достанет⁹⁵.

В інших джерелах досить часто згадуються запаси пряжі, яка використовувалася в домашньому ткацтві, а також поступала на ринок. Це вело до відособлення виробничих

операцій, дальшого поглиблення поділу праці. З розширенням посівних площ конопель і льону, збільшувалося поголів'я овець, росла і товарність одержуваної продукції. Дальший же розвиток ткацтва дав поштовх економічній спеціалізації районів Лівобережної України по вирощуванню технічних культур і розведенню овець. Районами розвинутого вівчарства стали Лубенський і Переяславський, вирощування конопель — Стародубський полки. Окремі землевласники володіли досить значною кількістю технічної сировини. У 1685 р. житель с. Костери Стародубського полку зобов'язався повернути полковнику Т. Олексієвичу борг прядивом у розмірі 50 берковців. М. Михайлов з того ж полку мав приблизно 104 осьмачки конопель⁹⁶.

Характеризуючи еволюцію феодальних за своїм характером промислових підприємств, В. І. Ленін вказував на те, що вона відбувалася через перехідні форми господарства, відзначалася тривалістю і суперечливістю. Зокрема, в текстильній «індустрії до появи великої машинної індустрії» перехідна система «трималась віками, ґрунтуючись на ручній примітивній техніці...»⁹⁷. Тобто, на думку В. І. Леніна, перехідна система у ткацтві існувала принаймні вже в XVII ст. Оскільки лівобережні землі у цей час перебували у складі Росії, то ця характеристика прийнятна і для українського ткацтва.

Як правило, феодальна промисловість переростала у капіталістичну індустрію через децентралізовану і централізовану стадії мануфактури. У свою чергу, початкова стадія мануфактури виступала як перехідна форма від дрібного товарного виробництва до централізованої мануфактури. «...Мануфактура, наприклад, — підкреслював К. Маркс, — відрізняється у своєму зародковому вигляді від цехового ремісничого виробництва навряд чи чимсь іншим, крім більшої кількості робітників, одночасно застосовуваних одним і тим самим капіталом. Майстерня цехового майстра тільки розширена»⁹⁸.

У феодальному за своїм характером ткацтві Лівобережної України другої половини XVII ст. зароджувалися і розвивалися вищі форми виробництва. В 90-х рр. XVII — на початку XVIII ст. багатий землевласник К. Фридрікевич змушував своїх підданих з с. Хрипівки пряди по 20, а з Конотопа Піжинського полку — по 10 мотків ниток. Власник с. Шановалівки того ж полку роздавав кожній жінці коноплі для виготовлення 20 пасом ниток, таку ж кількість вони мали напряди для пана і з своєї сировини⁹⁹. Одержані нитки слуги поміщиків передавали ткачам для виготовлення полотна. Готова продукція поступала в руки власни-

ків капіталу, організаторів виробництва. Це типовий шлях створення децентралізованих мануфактур, які підготували ґрунт для виникнення у XVIII ст. мануфактур централізованих.

Можливо, подібна організація полотняного виробництва існувала і в маєтностях І. Самойловича. Інакше важко пояснити наявність значної кількості полотна в господарстві гетьмана. В одному з його батуринських дворів зберігалося понад 400, в іншому — 3 тис. аршин полотна. І це тільки неуродані лишки. Більшість його була у вигляді скатертей, призначених, безумовно, для продажу¹⁰⁰. В 1687 р. у с. Михайлівці, що належало І. Самойловичу, проживало 76 ремісників, професія яких у документі, правда, не вказана¹⁰¹. Крім старшини, підприємництвом займалися і багаті козаки. Так, П. Гопчаренко з села Сокілки Полтавського полку наймав місцевих жінок прядти нитки. Мав наймитів-ремісників і багатий ткач з Стародуба І. Семенович, який скаржився місцевій адміністрації на їх втечі¹⁰². Внаслідок посилення експлуатації та товарно-грошових відносин частина дрібних виробників втрачала знаряддя праці і поповнювала ряди «гулящих людей»¹⁰³.

Той вид праці, «який з самого початку був зв'язаний з машиною, пехай з найпримітивнішою,— наголошували К. Маркс і Ф. Енгельс,— виявив незабаром найбільшу здатність до розвитку»¹⁰⁴. У виробництві сукна Лівобережної України такою машиною виступало водяне колесо. Для другої половини XVII ст. характерне його значне поширення на всій території краю, тобто прості кількісні зміни. Але вони неминуче вели до змін якісних. На багатьох водяних млинах поряд з помелом зерна, очищенням і подрібненням круп з допомогою водяного колеса фоліювалося сукно. За даними переписних книг 1666 р., у млинах поблизу Батурина працювало 8, Нових Млинів — 2, Остра — 22, Козельця — 5, Мени — 10, Сосниці — по 11 суконних «ступ». Подібні пристрої для обробки тканин були на млинах усіх лівобережних полків.

Зрушення у виробництві сукна проявлялися в поглибленні спеціалізації праці, дальшому відокремленні виробничих операцій, удосконаленні знарядь праці та технології. Валяння сукна здійснювалося в спеціально збудованих приміщеннях (сукновальнях), оснащених механічними пристроями. Основним двигуном тут виступало також водяне колесо, але окреме приміщення давало змогу розширити виробництво, зосередити в ньому більшу кількість робітників, що вело до підвищення продуктивності праці. З допомогою водяного колеса сукновальні пести давили і терли тканини

в ночвах з мильною водою до очищення їх від жиру і ущільнення. Після валяння сукно сушилося, з його поверхні зрізувалися вузлики і кінці шерстинок, а потім воно пресувалося. Готове сукно потрапляло до організатора виробництва, яким найчастіше виступав власник сукновальні чи фолкшні. В цьому випадку очолюване ним виробництво мало риси децентралізованої мануфактури, а вироблювана продукція йшла на задоволення потреб ринку.

Великим замовником на сукно місцевого виробництва виступало Військо запорізьке. Кожен з городових козаків повинен був сам справляти собі одяг, переважно з місцевого сукна. З нього шився також одяг для компанійців і сердюків, кількість яких постійно збільшувалася. Зростаючі потреби війська і населення в сукні зумовлювали прискореній розвиток місцевого виробництва сукна. З дальшим удосконаленням технології та зпарядь праці, використанням вільнонайманої робочої сили децентралізовані суконні мануфактури у XVIII ст. переросли в централізовані.

Переважно в північних районах Лівобережжя розвивалося виготовлення дьогтю. В першій чверті XVIII ст. у Мглинській сотні Стародубського полку діяли 50, Новгород-Сіверській — 14, Повоміській — 28, Топальській — 50, в Городнянській сотні Чернігівського полку — 3, Киселівській — понад 31, Любецькій — 9 і Ропській — 3 дьогтьових майдани. Серед їх власників були старшина, монастирі, а також багаті козаки і селяни¹⁰⁵. Виготовлювався дьоготь і в інших полках.

На півночі Лівобережжя, де дальшого розвитку набуло випалювання поташу, головні позиції захопили світські та духовні феодали. На Стародубщині кілька буд зберегла за собою родина Рубців. Нову буду під с. Понурівкою збудував полковник М. Миклашевський. На ній працювали наїмані жителі с. Буди, яке йому ж і належало. Той же полковник і генеральший осавул А. Гамалія організували випалювання поташу в Мглинських лісах Стародубського полку. В 1696 р. московський купець О. Паланінов після повернення з України доповідав приказу Великої казни про те, що вони тасмно побудували «будні заводи» і вироблюваний на них поташ продавали з великим для себе зиском. Приказ Великої казни дав розпорядження гетьману закрити «заводи», а готову продукцію доставити в Москву. У відповідь на це гетьманська канцелярія повідомляла приказ, «что те будные заводы учинилися в малороссийских войсковых лесах з ... гетманским ведомом и по данному на то универсалу, которое будное дело завести и смольчуг, или поташ делаги им вышеномянутым есаулу войсковому енеральному и пол-

ковнику стародубському мы гетман дозволили за их верные... службы и знатные при нас гетману Войска запорожскому труды...»¹⁰⁶. При цьому, продовжувалося в листі, уряд не забороняв випалювати поташ, а зазначені будні стани діяли не в українсько-російському прикордонні, а в прикордонній з Річчю Посполитою місцевості. Враховуючи все це, гетьманська канцелярія просила дозволу на дальше випалювання поташу. Незабаром Петро I особисто скасував з рішення приказу і наказав гетьманській канцелярії продовжувати виробництво цієї сировини, незамінної при виготовленні селітри.

Великі поташні буди мав полковник П. Рославець у сусідніх російських повітах. У Трубчевську він тримав пафаря К. Климова, який наглядав за роботою майстрів-поташників¹⁰⁷. Випалювався поташ і в Піжинському полку. Зокрема, в 1681 р. І. Самойлович купив у глухівського монастиря нову буду, кілька їх працювало також поблизу Литвиновців та інших сіл Глухівської сотні¹⁰⁸. Випалювання поташу мало місце і в Лубенському полку. Поряд з старшиною поташним промислом займалося й духовенство. Кількома будами володів чернігівський архієпископ Л. Баранович. Його «будні заводи» давали велику кількість продукції, яка продавалася не тільки на місцевому ринку, а й вивозилася за кордон.

Важливим промислом у лісостеповій зоні залишалося добування селітри. Технологія селітроваріння на Україні і в Росії мала багато спільних рис, що зумовлювалося традиційними зв'язками російських і українських майстрів і однаковими умовами розвитку цього виду промислів. Селітру одержували з старих фортечних дерев'яних стін або штучно виготовленої маси. Для цього гній, будівельні дерев'яні відходи, гілки, попіл та інші матеріали змішували з землею і складали в 3-гранні бурти (звідси і назва — «буртова селітра») висотою до двох метрів. У дерев'яну діжку клали решітку, накривали її шаром соломи, а потім пасипали селітряну суміш. У зроблене посередині заглиблення вставляли плетений круг і наливали воду до його підняття, з тим щоб краї землі залишалися сухими. Через 24 або більше годин вода згіджувалася в чап. Залежно від якості сировини цю операцію повторювали кілька разів. Дно іншої діжки встеляли солом'яною або очеретяною циновкою, накривали її полотном і щільно прибивали його краї до боків діжки. Насипаний шар попелу вкривали циновкою і заливали одержаною рідиною. Після кількогодинного відстоювання одержували луг і варили його в мідному котлі 18—20 годин, додаючи, в міру випаровування, свіжій розчин. Після

відстоювання луг зливали в посуд, де він охолоджувався і кристалізувався в селітру. Після цього залишки лугу вичерпували, а селітру виламували і сушили ¹⁰⁹.

Тривалі війни Росії з Річчю Посполитою, Швецією і Туреччиною вимагали великої кількості пороху, одним з компонентів при виготовленні якого була селітра. Потреба армії в поросі дала помітний поштовх розвитку селітроваріння в країні. В один з важливих центрів селітряного виробництва перетворилася Лівобережна Україна і частина території Правобережжя, що входила до складу Російської держави.

Селітроваріння розбагатілих селян, козаків і міщан базувалося виключно на вільнонайманій праці й тісних зв'язках з ринком. Число робітників залежало від розміру капіталу, що його окремих власник міг витратити на найм робочої сили. В окремих випадках ці капітали були досить значними, що дозволяло вести виробництво у великих, як на той час, масштабах. У 80-х рр. «підданий» Києво-Печерського монастиря М. Рандарь мав під Трипіллям три селітряні майдани, на яких працювали 50 найманих робітників. Організовував виробництво і слідкував за роботою шафар (прикажчик. — *Авт.*). Розбагатівши, підприємець «заклав» майдан з 40 найнятими робітниками ще й під Васильковом ¹¹⁰. На чотирьох майданах діяло щонайменше чотири котли, спроможних давати щорічно 1600—2000 пудів продукції. Одержана тут селітра йшла на виготовлення пороху для козацьких полків і вивозилася до Москви.

Такий же характер мало селітроваріння багатих козаків і міщан. У жовтні 1657 р. миргородський міщанин М. Калініков продав у Путивлі селітру, добуту в Миргородському полку. В Полтавському полку в 70-х рр. мали селітроварниці К. Новицький, В. Сабко, якийсь Яків й інші козаки, де працювали найняті челядники ¹¹¹. Але в цілому селітроваріння багатих селян, козаків і міщан все ж не могло конкурувати з селітроварінням козацької старшини і поступалося йому місцем. Козацька старшина скуповувала або забирала за борги селітряні майдани тих власників, які вже не могли фінансувати виробництво селітри. Зокрема, лівобережний гетьман І. Самойлович, а також Д. Коростявка і М. Левенець субсидували братів Т. і Ф. Селітряників з Полтавського полку при купівлі великого селітряного котла та іншого устаткування ¹¹². Розорившись, брати в 1677 р. мусили віддати своїм кредиторам селітряні майдани під Полтавою і Сорочинцями. Наприкінці XVII ст. більшість селітроварниць перейшла у власність до козацької старшини. З розширенням виробництва, удосконаленням знарядь

праці майдани перетворилися у великі підприємства («заводи» — за тодішньою термінологією).

Селітряний завод В. Кочубея в Дикавці давав значну кількість продукції, а відповідно і високі прибутки. Тільки скутник з Правобережжя Холодович закупив у В. Кочубея партію селітри на 6 тис. крб., досить велику на той час суму. Подібний завод мав І. Мазепа на р. Самарі. Крім них, селітру виварювали також у Старо- та Новосанжарівських сотнях і с. Бірках Полтавського полку. На 1701 р. на селітроварницях Д. Апостола у Миргородському та Д. Горленка в Стародубському полках виготовлено відповідно щонайменше 2754 і 709 пудів селітри¹¹³. Хоч ми не маємо даних про організацію старшинського селітроваріння, але, враховуючи характер суспільних відносин, можемо сказати, що в ньому поряд з найманою застосовувалася і залежна праця. Найбільше селітри добувалося в Миргородському і Полтавському полках, що ще раз свідчить про наявність елементів економічної спеціалізації районів Лівобережної України.

Лівобережні майстри виварювали селітру і в інших районах України. Ще в роки визвольної війни українського народу проги польсько-шляхетського панування 100 козаків працювали на селітряних майданах Слобожанщини, а добута ними селітра використовувалася при виготовленні пороху для козацького війська. І в наступні роки ці майдани продовжували діяти, але вже перебуваючи в руках слобідської старшини. Українські селітряники зустрічалися серед робітників кількох варпичь у Путивльському повіті, якими керував майстер Р. Гаврилов¹¹⁴. У свою чергу, російські люди працювали на селітряних промислах Лівобережної України.

Значного розвитку набув гутний промисел. Гуті будувалися переважно в лісових районах Стародубського, Чернігівського і Ніжинського полків, де знаходилися запаси лісу і піску, придатного для виготовлення скла. Протягом другої половини XVII ст. кількість гут на півночі Лівобережжя збільшилася до 20. В гутництві, як і в інших промислах, з'являлися нові елементи, відбувалося переростання у вищі форми виробництва. Після визвольної війни частина гут належала багатим гутникам. Зокрема, в 60-х рр. таке підприємство мали Л. Петров і його три «товариші» (компаньйони. — *Авт.*). Крім них і двох синів майстра тут працювали два оболонники, торговий чоловік і ще п'ять спеціалістів — будник, шуляр, осмольник, коваль тощо¹¹⁵. За характером виробництва це проста кооперація з слабкими паростками буржуазних відносин. Виробництво на ній велося

групою осіб на долевих засадах, де кожний член виступав самостійним дрібним товаровиробником. Об'єднував виробників збут їх продукції, який здійснював торговий чоловік. Для виконання трудомістких за обсягом робіт залучалася наймана робоча сила.

У 60-х рр. у Кралевецькій сотні Ніжинського полку три компаньйони заснували гуту і спільно вели виробництво. Постулово один з них (К. Голуб) витіснив своїх компаньйонів і став одноособовим власником гуті. Користуючись підтримкою місцевого полковника, К. Голуб намагався одержати селян для забезпечення гуті робочою силою. Власті дали йому дозвіл на заснування слободи, використавши її жителів спочатку за принципом пайму, а після закінчення льготних років як феодално залежну робочу силу. Пізніше гуту захопив кралевецький сотник І. Маковський, який мав ще кілька «стекляних заводів»¹¹⁶.

У другій половині XVII ст. відбувається інтенсивний перехід гут від дрібних власників до козацької старшини. У 1675 р. гутник І. Томасченко продав «славне урожаюному пану» Л. Матвієвичу гуту в Глухівській сотні, а гадяцькому полковнику М. Самоїловичу в 1684 р.— у Лебединському повіті. В останньому випадку І. Томасченко продав також хату, всі будівлі, пекарню, випокурню та ліс з пасікою¹¹⁷. Гутник з с. Буки Чернігівського полку протягом ряду років володів гутую, але в 1703 р. мусив збути її полковнику Я. Лизогубу за 14 кіп грошей¹¹⁸.

На старшинських і монастирських гутах поряд з залежною використовувалася і вільнонаймана робоча сила. Вкладаючи капітали у виробництво, власники гут частину додаткового продукту, створеного робітниками, використовували для розширення виробництва або вкладали його у інші галузі свого господарства. Розташування окремих гут на берегах водоймищ вказує на можливість використання у виробництві скла сили води. Як вважають дослідники О. С. Компан і В. Ф. Рожанківський, найбільші гуті другої половини XVII ст. перебували на стадії мануфактурних підприємств¹¹⁹.

Найбільш поширеною формою металургійного виробництва була рудня. З'явившись у середині XVI ст., рудні плавильні виникали на території Київського і Чернігівського Помісся, де знаходились великі запаси болотної руди, дров та вугілля. Напередодні визвольної війни більшість їх перебувала в руках польської шляхти, яка у такий спосіб грабувала природні багатства України.

Більшість рудень Лівобережної України виникла після

визвольної війни, що зумовлювалося потребою в залізі господарств і козацького війська. Гетьманське управління всіляко сприяло будівництву нових металургійних підприємств. В універсалі Л. Полуботку на Радковську рудню наказувалося виготовляти залізо для «потреб войсковых». Частину цих підприємств зберегли за собою православні шляхтичі, які взяли участь у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. проти польсько-шляхетського панування. О. Россудовський і після війни деякий час володів руднею, збудованою на його кошти в середині XVII ст. на р. Ворзні у Любецькій сотні Чернігівського полку¹²⁰. Напередодні війни Волович на «речце Снове углядевши местце, греблю засыпал и построил был рудню и при ней слободку Роженичи осадил»¹²¹. Пізніше гетьман передав її разом з навколишніми селами і землями багатим шляхтичам Рубцям. Продовжували користуватися своїми маєтностями і підприємствами також шляхтичі з Любецької сотні А. Красовський і С. Унучка. Сладкоємцю останнього у 1699 р. було дано гетьманський універсал на володіння руднею на «речи Вертечи стоячую, власным своим коштом спораженую, на грунтах нененных отчистых»¹²². Подібні явища мали місце і в інших місцях Лівобережної України.

Після визвольної війни козацька старшина посіла панівне становище і у виготовленні заліза. Чернігівський полковий писар Л. Полуботок у 60-х рр. привласнив маєтності згаданого раніше шляхтича О. Россудовського разом з руднею. В наступні роки він збудував ще дві рудні на р. Ворзні і одержав на них підтверджувальні гетьманські універсали та царські грамоти. В 1661 р. борзнянському сотнику І. Маковському «пожаловано» рудню на р. Реті. Крім того, йому дозволялося для забезпечення її робочою силою заснувати село¹²³. Це були великі підприємства, навколо яких з'явилися поселення робітників, що на них працювали. Значно меншою руднею володів у Стародубському полку якийсь І. Рифа. Полковник М. Миклашевський у 1693 р. купив половину Вешринської рудні у багатого рудника Ю. Мазуренка за 300 золотих¹²⁴. Подібне скуповування практикували й інші старшини. Протягом 60—90-х рр. XVII ст. у Стародубському полку на річках Знобівка і Сержа, а також у Чернігівській сотні діяли по дві старшинські рудні¹²⁵. За приблизними підрахунками кількість таких підприємств за цей час збільшилась до 40. Більшість з них належала козацькій старшині.

Одержуючи право на володіння металургійними підприємствами, їх власники були зобов'язані давати певну кількість продукції «до скарбу войскового». Майже всі відомі

дам відповідні універсали закінчувалися словами «для розмноження скарбовое войсковое».

Частина рудень здавалася старшиною в оренду. Зокрема, в 1672 р. І. Самойлович передав у оренду Мамонтовичам рудню на р. Унечі Стародубського полку, яка перебувала в розпорядженні місцевих полковників. На «откуп» багатим рудникам здавали свої підприємства і Полуботки. В руках орендарів перебували також дві Неданчицькі рудні на р. Димерці. Орендна плата за них становила 30 талерів щорічно. Крім того, у господарство феодала поставлялося до 10 візків гнучкого і 10 візків крушного заліза.

Рудні Лівобережної України другої половини XVII ст., як правило, будувалися на три водяних колеса і два горни. В кожен з горнів вставлялося по два міхи, які приводилися в дію двома водяними колесами. Третє колесо приводило в дію великий ковальський молот, що віджимав крицю. Подібна конструкція рудень панувала і в сусідніх російських повітах, що свідчить про єдиний шлях розвитку металургії на Україні і в Росії.

Рудні працювали по 3—3,5 місяця на рік. Середньорічна норма виробництва заліза була невеликою. Її обсяг можна визначити за розміром орендної плати. Так, орендарі Неданчицької і Унецької рудень поставляли в Генеральну канцелярію по 30—40 візків заліза щорічно. Візок заліза важив тоді приблизно 4,5 пудів. Тобто загальна вага заліза, яке надходило в Генеральну канцелярію у вигляді орендної плати становила 130—170 пудів. Відомо, що орендна плата дорівнювала $\frac{1}{4}$ вироблюваної продукції, відповідно середня за розміром рудня давала 520—680 пудів заліза на рік¹²⁶. Коли допустити, що в різні роки на території Лівобережної України діяло до 40 рудень, тоді їх продукція за рік дорівнюватиме 20 800—27 200 пудам заліза. Цього явно не вистачало для задоволення потреб війська і господарства у залізі. Тому значна кількість залізної продукції завозилася на Лівобережну Україну з російських земель.

Промисли Лівобережної України досягли вищого порівняно з ремеслами рівня розвитку. В них ширше застосовувалися вільнонаймана робоча сила, гідравлічний двигун у вигляді водяного колеса, був глибшим поділ праці, а продукція мала товарний характер. Разом з тим на їх розвиток сильніший вплив справляли козацька старшина і монастирі. Незважаючи на посилення позицій феодалів, окремі підприємства йшли по шляху переростання в мануфактури.

Перемога українського народу у визвольній війні 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією справили прогресивний вплив на цехове ремесло і промисли. Гетьмансько-старшинська адміністрація намагалася законодавчо зміцнити феодальну організацію праці, дозволяючи створювати нові цехи або підтверджуючи права старих. Але поглиблення товарно-грошових відносин, спорадичне використання найманої робочої сили, послаблення внутріцехових обмежень і регламентації невпинно підривали зсередини цехову організацію ремесла, що вело до його переростання в дрібне товарне виробництво.

Дальшого розвитку набули промисли по переробці сільськогосподарської та видобувної сировини. Окремі винокурні, склоробні, металообробні, цегельні, селітроварні та інші підприємства за рівнем технічного устаткування, поділу праці, кількістю працюючих і товарністю продукції виходили за рамки дрібного товарного виробництва і перебували на стадії простої капіталістичної кооперації та початкових форм мануфактури. Подібних закладів було мало, вони губилися в масі дрібних підприємств, але за ними було майбутнє.

Після возз'єднання України з Росією між лівобережними і російськими землями встановилися взаємовигідні регулярні виробничі зв'язки. Українські майстри передавали свій досвід російським у сільському господарстві, окремих видобувних промислах, а російські — у таких важливих галузях виробництва, як залізообробна, будівельна і суднобудівна, а також у виробництві зброї та пороху. Ці зв'язки сприяли дальшому розвитку продуктивних сил українського і російського народів, зближенню господарства України і Росії.

Консолідація місцевого ринку і зміцнення українсько- російських торговельних зв'язків

---

1. Розвиток внутрішньої торгівлі

Визначаючи роль торгівлі в становленні нових виробничих відносин, К. Маркс писав: «...Торгівля скрізь справляє більш-менш розкладаючий вплив на ті організації виробництва, які вона застас і які... спрямовані головним чином на виробництво споживної вартості. Але як далеко заходить цей розклад старого способу виробництва, це залежить насамперед від його міцності і від його внутрішнього ладу. І до чого веде цей процес розкладу, тобто який новий спосіб виробництва стає на місце старого,— це залежить не від торгівлі, а від характеру самого старого способу виробництва»¹. Разом з тим на основі всякого способу виробництва «торгівля,— зазначав К. Маркс,— сприяє створенню надлишкового продукту, призначеного ввійти в обмін, для того щоб збільшити споживання або скарби виробників (під якими тут слід розуміти власників продуктів); отже, вона все більше надає виробництву характеру виробництва заради мінової вартості»².

Поглиблення сусільного поділу праці, розвиток сільського господарства, ремесел, промислів, дальша товаризація землеробства і промисловості зумовили поживлення обміну продукцією різних галузей господарства. З цього приводу В. І. Ленін зазначав, що відокремлення різних видів обробки продуктів створювало спеціалізовані райони землеробства, викликало обмін не тільки між продуктами землеробства і промисловості, але і між різними продуктами сільського господарства³. Зрушення у виробництві, тривалий процес перетворення товарного господарства в капіталістичне, як справедливо вважають В. І. Буганов, О. О. Преображенський, Ю. О. Тихонов, надали стійкості й поширеності торговельним зв'язкам у Росії періоду пізнього феодалізму⁴.

У другій половині XVII ст. торгівля на Лівобережній Україні розвивалася під впливом тих змін, що сталися в суспільстві в результаті переможного завершення визвольної війни 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. Якщо політика польсько-шляхетського уряду спрямовувалася виключно на пограбування України, то після возз'єднання російський уряд зосереджував зусилля на підтримці економіки країни на засадах протекціонізму і меркантилізму, звичайно в межах феодальних відносин, що вело до активізації внутрішньої торгівлі. З цією метою заборонявся вивіз за кордон золота і срібла в зливках і монетах, в'їзні торгові мита із закордонних кунців стягувалися в іноземній валюті. Купці мали спочатку сплатити повину мита за ті товари, що везли на продаж. Позбавлення іноземців (зокрема, англійців у 1649 р.) права безмитної торгівлі в Росії також сприяло притоку в країну іноземної монети. Ліквідовувалися численні внутрішні митниці, що стягували різні за розмірами мита. Митний статут 1653 р. ввів єдине мито — по 10 денег з карбованця, зрівняв митні збори з місцевих і приїжджих торгових людей, підвищив мито на іноземні товари. Новий торговий статут 1667 р. узагальнював усі попередні положення про таможні збори і надав їм чіткішого протекційного характеру⁵. Правда, ліквідація митних кордонів відбувалася поступово, одночасно з розвитком економіки і формуванням всеросійського ринку.

Новоєвні універсали Б. Хмельницького також спрямовувалися на поліпшення умов торгівлі місцевого населення. Згідно з гведевою гетьманом у 1654 р. новою системою оподаткування товарів мито збиралося у розмірі двох злотих з кожних 250 злотих, або в 2,5 раза менше, ніж за тарифом 1643 р., що діяв на Україні до визвольної війни. Гетьманські універсали заохочували імпорту торгівлю, обмежували вивіз коштовностей, інших важливих товарів і серед них селітри, коней тощо. В 1654 р. Б. Хмельницький видав дозорцю О. Стаматаєнку універсал на збирання мита з іноземних товарів: «...од едвабов, коберцов, килимов, завоев, поясов, мусулбесов, киндяков і інших дробних і розних товаров — од ста таляров полевкових два битих, од кождой кипи габи по леву», а також від сорока соболів — шість, сорока «пупків» соболинних — два, сороку куниць — два, «бунта» лисиць — два, від 100 талярів битих — п'ять золотих. З імпортованих золота, срібла, інших коштовностей купці платили по п'ять золотих від кожних 100 талярів вартості товарів. Від сплати мита не звільнялися і ті торгові люди, що їхали в складі іноземних посольств або разом з ними⁶.

Завдяки цим заходам, а також важливим зрушенням в економічному житті на Лівобережній Україні після визвольної війни створилися сприятливі умови для дальшої консолідації місцевого ринку. З поглибленням товарності виробництва все більша кількість лишків продукції надходила на ринок, збільшилася чисельність «торгових людей» — дрібних виробників, які робили і самі ж продавали свої вироби на місцевому ринку. Подібний характер збуту типовий, наголошував В. І. Ленін, для нижчої стадії розвитку товарного виробництва, що ледве відокремилася від ремесла⁷. «...Докапіталістичне село, — писав В. І. Ленін, — являло собою (з економічного боку) сітку дрібних місцевих ринків, які зв'язували маленькі групи дрібних виробників, роздроблених і своїм відособленим хазайнуванням, і безліччю середньовічних перегорожок між ними, і залишками середньовічної залежності»⁸. Центрами таких ринків ставали міста і містечка, де продавало лишки продукції своїх господарств населення найближчої округи. Активну торгівлю в Києві, наприклад, вели жителі Барисівки, Білогородки, Білої Церкви, Борщагівки, Броварів, Вишгорода, Воронькова, Дарниці, Ліспиків, Мотовилівки, Фастова, Ходосівки. До Полтави найчастіше привозили на продаж сільськогосподарську продукцію і ремісничі вироби селяни, міщани і козаки Гадяча, Говтви, Диканьки, Жуків, Зінькова, Келеберди, Рибців, Стасів, Супрунівки. Для продажу одних і купівлі інших товарів жителі сіл Куринь і Чорнухи систематично відвідували Лубни, Білоцерківку, Каплинці, с. Остапівка — Прилуки. Населення Пирятина, в свою чергу, їздило торгувати в Мгар, Лубни, Ромни тощо⁹. Такими ж центрами місцевих ринків виступали Миргород, Ніжин, Чернігів та інші міста Лівобережної України.

Під впливом дальшого поглиблення суспільного поділу праці й росту товарного виробництва дрібні місцеві ринки переростали в більші. З розширенням ринку, відзначав В. І. Ленін, дрібний «роздроблений збут (що цілком відповідав дрібному, роздробленому виробництву) стає неможливим. На великому ринку збут повинен бути великим, масовим. І ось дрібний характер виробництва, виявляється, стоїть у непримиренній суперечності з необхідністю великого, оптового збуту. При ... ізольованості дрібних виробників і розкладі їх, ця суперечність не могла розв'язатися інакше, як тим, що представники заможної меншості забрали збут у свої руки, концентрували його»¹⁰. Останні мали можливість відвідувати і більш віддалені населені пункти з метою продажу й купівлі товарів. Зокрема, в Полтаві торгували купці з Лубен, Миргорода, Чернігова, Переяслава, Ромнів,

у Стародубі — з Батурина, Глухова, Любеча, Мглина, Новгород-Сіверського, Почапа, Ромнів, Солунівки, Чернігова тощо. Широкі торговельні зв'язки підтримували Прилуки. До міста приїжджали торгові люди з Варви, Коропа, Липовця, Лютецьки, Ніжина, Нових Млинів, Носівки, Полтави. Разом з тим купці з Прилук і Стародуба відвідували інші міста, зокрема, ті, де проводилися спеціалізовані ярмарки. Так, на території Полтавського полку в Зінькові й Опішні більше, ніж в інших містах, продавалося гончарних виробів, Погарі Стародубського полку — прядива, Ніжині — виробів з дерева, Стародубі — хутра ведмедів, вовків, лисиць, рисів, горностаїв, кіз, бобрів, видр, а також велика кількість прядива¹¹. Запаси цієї сировини були такими значними, що для її перевезення купці запрошували фурманів не лише місцевих, а й з Мозирського повіту. Останні доставляли прядиво, переважно, на Свенський ярмарок, де його перекуповували російські купці й вивозили в глиб країни та за кордон¹². У 1686 р. у Лохвиці побували купці й торгові люди з Жабського, Золотоноші, Києва, Краснопілля, Лубен, Лютецьки, а також Путивля¹³.

Важливе місце у зміцненні зв'язків між місцевими ринками Лівобережної України належало ярмаркам. Дані переписних книг 1666 р. показують, що в 12 лівобережних містах у середині 60-х рр. щороку проходила 31 ярмарка, або більш як 2,5 на населений пункт. Причому в книгах не описані такі значні на той час промислово-торговельні центри, як Гадяч, Глинське, Зіньків, Київ (кількість ярмарків у місті не вказана.— Авт.), Лубни, Миргород, Новгород-Сіверський, Пирятин, Прилуки, Погар, Полтава, Почеп, Стародуб, Чернігів. Якщо в середньому в кожному з них також відбувалося по 2,5 ярмарки, то їх загальна кількість становили 76. Збільшилися обсяг торгівлі і тривалість ярмарків, зокрема, в Києві вони тривали не один, як до визвольної війни, а два тижні. У Стародубі дві щорічні ярмарки діяли від двох до трьох тижнів кожна, в Ніжині — три. У Погарі Стародубського полку також діяли три щорічні ярмарки, причому одна з них — понад три тижні, інші дві — не більше чотирьох днів.

Правила ярмаркової торгівлі регламентувалися звичайними нормами. Про умови продажу товарів на українських ярмарках лівобережні купці в 1685 р. розповідали в Сибірському приказі так: «...Как де у них бывает торг и кто у кого сторгует какой товар и по рукам ударит и тот товар запечатает и держит тот товар за своей печатью многи дни, а после того не возьмет, и тот товар велено отдать тому, кто тот товар, сторговав, запечатает, неволей»¹⁴. За дотриман-

ням цих правил слідували ярмаркові судді, а де їх не було, то козацька старшина. В окремих випадках для розгляду спірних торгових справ скликалася рада купців, як наприклад у Борзні в 1685 р. Продавці товарів мали платити торгове мито: іноземні купці — по 30, українські й російські — по 10, а торгові люди — по 6 або 4 копи грошей від возу товарів. За привезені на продаж вино, рибу, сіль, ганус сплачували по 6 коп. з возу, з коліс і «протчей мелкости» — по 2 коп. Торгові люди міст і сіл, де проходили ярмарки, звільнялися від сплати мита за траву, сіно, обручі, drankу, ободи тощо.

У містах функціонували щонедільні торги, на які селяни навколишніх сіл та містечок привозили продукцію землеробства, тваринництва, ремесел і промислів: свиней, овець, домашню птицю, мед, віск, пиво, горілку, рибу, хутра, шкури, зерно, полотно й інші тканини домашнього виробництва, одяг, взуття, посуд, дьоготь, живицю, поташ, селітру тощо. На торги пригаплялося багато коней та великої рогатої худоби. На ринкових площах стояли спеціально побудовані ряди, де продавали ті або інші товари, асортимент яких залежав від характеру господарства найближчої округи.

Великим торговим центром українських земель у складі Росії став Київ, який мав широкі зв'язки з рядом дрібних ринків. Щоденні продажі і купівля товарів відбувалися в усіх частинах міста, але найбільш жваво — на Подолі. Торгівля в Нижньому місті стала монополією киян, і право на неї неодноразово підтверджувалося властями. В царській грамоті 1700 р. приїжджим на Поділ торговим людям прямо вказувалося: «У лавках не сидіти і ніяких товарів на лікті, фунти й золотники не продавати»¹⁵. На Подолі їм дозволялось торгувати тільки з лотків, а торгові ряди мати лише у Верхньому місті. Інтенсивною була торгівля й на площі під стіпами Печерського монастиря. Про зростання ролі Печерська в торговому житті міста свідчить царська грамота 1680 р., яка дозволяла іноземним купцям «в тому містечку Печерському торгувати й товари складати...»¹⁶.

У Києві продавалася велика кількість хліба, доставленого сюди з багатьох сіл лівобережних полків. У 1673 р. воєводська канцелярія Києва закупила тут кілька тисяч четвертей зерна для солдат київського та інших гарнізонів українських міст. На травень 1674 р. у хлібних амбарах залишалися 1116 четвертей жита і до 223 — вівса. Після жнив канцелярія придбала ще 1459 четвертей жита по 26 алтин 4 денги і 167 четвертей вівса по 13 алтин і 2 денги за четверть. Восени того ж року в амбарах зберігалось близько 1627 четвертей жита і 397 четвертей вівса. Для їх закупки

уряд прислав червоні золоті, які йшли за курсом карбованець 6 алтин 4 денги за золотий¹⁷.

При зменшенні запасів зерна в Києві Малоросійський приказ вимагав від гетьмана зобов'язувати жителів лівобережних сіл і міст везти туди хліб на продаж. Зокрема, розпорядження такого характеру гетьман одержував у 1675 і 1676 рр. Навесні 1677 р. київський воєвода купив у приїжджих людей 1800 осьмачок висушеного жита вартістю по 16 алтин 4 денги і сирого — по 12 алтин за осьмачку, протягом 16 червня — 3 липня — 246 і з 4 липня по серпень — ще 156 осьмачок хліба¹⁸. Торгівля зерном у Києві не припинялася і в наступні роки. Тільки в 1685 р. казна знову закупила тут жита на 1799 крб. 8 алтин¹⁹.

Важливим товаром внутрішньої торгівлі була горілка. Забороняючи дрібним виробникам продавати горілчані напої вроздріб, старшина для їх збуту заводила корчми, давала дозвіл на їх відкриття монастирям і міським управлінням. У Києві всі місцеві монастирі, а також магістрат, що мали корчми, здавали їх в оренду багатим міщанам і козакам. Скуповуючи горілку в козаків і міщан, орендері продавали її вроздріб за значно вищими від покупної вартості цінами. До того ж самі монастирі та старшина мали власні винокурні в різних полках Лівобережної України, продукція яких надходила на ринок.

На території Лівобережжя торгівлею займалися і царські воєводи. За наказом властей російські ратні люди збудували в ряді лівобережних міст кухлеві двори, куди мали сродувати спиртні напої козаки, міщани або представники класу феодалів. Приймаючи від населення горілку за певну ціну, целовальники (службовці кухлевих дворів.— Авт.) продавали її вроздріб вже значно дорожче, що давало великі прибутки. Зокрема, тільки від кухлевого двору в Києві казна у 1667 р. одержала 3072 крб.²⁰

Активну торгівлю вели представники царського уряду в Переяславі. У 1677 р. переяславський воєвода закупив у місцевих жителів 506 осьмачок жита, яке призначалося для потреб гарнізону Чигирина і для перегонки в горілку²¹. Частину закупленого зерна воєводи таємно продавали перекупникам, а виручені від його продажу кошти привласнювали. Зокрема, так поступили В. Кікін та його наступник, у якого багаті міщани Переяслава в 1692 р. купили 1500 четвертей «сlegлого жита»²². У зв'язку із зловживаннями воєвод і целовальників кухлевого двору Малоросійський приказ у 1692 р. направив у Переяслав своїх представників С. Толочанова і Ф. Єфімова, для того щоб вони «над головою и над целовальником смотря ... денежную казну на

кружечном дворе питейную прибыль збирали и питье продавали с великим радением»²³. Вони ж мали слідкувати і за тим, щоб горілкою не торгували місцеві жителі. Виявлені порушники державної монополії арештовувалися і відправлялися у приказ Великої казни, який визначав міру покарання²⁴.

Кухлевий двір у Чернігові з вересня 1672 р. по вересень 1673 р. скупив 294 відра горілки по 7 алтин 2 денги за відро. Крім того, пивовар з кухлевого двору зварив 1105 відер пива по 9,5 денги за відро. Загальна вартість продукції становила 116 крб. 24 алтина 4 денги. Одержані напої продавалися дорожче їх покупної вартості: відро горілки — по 12 алтин 2 денги, пива — 2 алтина і 2 денги. Виручена від збуту напоїв сума становила 186 крб. 27 алтин і 4 денги, а чистий прибуток — 70 крб. 3 алтина. Частина його використовувалася для придбання посуду, будівництва нових приміщень, решта йшла в казну²⁵. Крім того, на ринковій площі міста стояли «резницкие коморы, шевский, калачнический и соляной ряды» для продажу продукції промислів та ремісничих виробів. Головними постачальниками цього ринку виступали як міщани, так і селяни навколишніх сіл²⁶. У чернігівських, переяславських, ніжинських жителів казна планувала в 1669 р. закупити 600 відер горілки²⁷.

У сфері впливу лівобережного ринку перебували і запорізькі землі, чому значною мірою сприяли підпорядкування Запоріжжя адміністративній владі гетьмана, перебування і Лівобережжя і Запоріжжя в складі Росії, територіальна близькість між областями, зростаючий товарний обіг і посилення обміну між ними, зрештою і суспільний поділ праці. Якщо на Лівобережжі основним заняттям населення залишалося землеробство, то на Запоріжжі — промисли. Разом з тим гальмуючий вплив на становлення економічної спільності між цими українськими землями справляли багаторічна боротьба урядів Речі Посполитої, Кримського ханства і Туреччини за відрив Запоріжжя від Росії, різна система митних кордонів й відсутність єдиного державного управління. Незважаючи на ці стримуючі фактори, економічні зв'язки між Лівобережною Україною і Запоріжжям у другій половині XVII ст. значно зміцніли. Селяни, козаки і міщани південних лівобережних полків займалися на ближніх запорізьких землях мисливством і бджільництвом, випасали худобу, косили траву і заготовляли сіно, займалися рибальством, що сприяло дальшій економічній консолідації цих земель²⁸.

При виробленні умов Бахчисарайського мирного договору між Росією, Туреччиною і Кримським ханством запорізь-

кі козаки пропонували російському уряду врахувати економічні потреби і жителів Лівобережної України. Їх пропозиції зводилися до того, щоб запорожцям, а також лівобережному населенню дозволялося вільно ловити рибу не тільки в Дніпрі, а і в «полевых речках аж до самой пристани Черного моря», ходити за сіллю в гирло Дніпра. Крім того, ставилося питання про те, щоб лівобережні козаки, міщани і селяни та запорожці мали можливість ставити пасіки, косити сіно, займатися іншими видами господарської діяльності на землях південніше Запоріжжя. Фактично мова йшла про поширення господарської діяльності українського населення і на Північне Причорномор'я без плати всяких мит²⁹. Але вже в 1694 р. запорожці скаржилися російському урядові на те, що кримські феодали забороняли їм рубати дерева на берегах Дніпра і займатися бджільництвом, а в Кизикермені брали високе мито — десяту частину вартості усіх товарів, які вони вивозили з Північного Причорномор'я³⁰.

Одним з видів економічних зв'язків між Лівобережною Україною і Запоріжжям залишалось постачання запорожцям продовольства, одягу і боєприпасів. У 1685 р. лівобережна адміністрація направила на Запоріжжя 500 діжок борошна, 5 — горілки і 2 тис. злотих³¹. Харчові припаси надходили сюди і в наступні роки, зокрема, в 1689 р. тисяча четвертей житнього борошна і 380 четвертей жита. Крім того, для ремонту Новобгородицької фортеці відправлено з Києва 3 тис. колод і 4 тис. «московских драниц»³².

Для зміцнення економічних зв'язків Лівобережної України і Запоріжжя важливе значення мала торгівля. Активно займалися нею насамперед торгові люди з Гадяцького, Лубенського, Миргородського та Полтавського полків, розташованих у безпосередній близькості від запорізьких земель. Звідси обози з товарами направлялися на Запоріжжя через Переволочну, де царські митники збирали з них мито, а за переправу через Дніпро — «перевозове». Щоб уникнути цих зборів, «из городов малороссийских украинских дерзновенные и на наказанье несмотрящие люди, — писав у Малоросійський приказ митник у 1689 р., — своевольно для своего пожитку тайным способом как рекою Днiпром лодками, так і полем тайными стежками хлеб им (запорожцям. — Авт.) проваживали»³³. Взимку торговці з Лівобережжя таємно перевозили хліб через Дніпро в зручних місцях і доставляли його на Запоріжжя. Щоб спрямувати торговців через митниці, лівобережна адміністрація виставляла на лівому березі Дніпра пости, які не дозволяли їм переправлятися на запорізькі землі у невідведених для цього місцях.

Незважаючи на ці заходи, селяни, міщани і козаки продовжували таємно ввозити на Запоріжжя для продажу продукти землеробства і ремісничі вироби.

У 1692 р. на Січі перебувало багато торговців з лівобережних міст. Продавши товари, вони закупили тут інші й з дозволу кошового отамана відправилися торгувати ними в Північне Причорномор'я. Через два роки кошовий Запорізької Січі писав лівобережному гетьману, що багато українців «ходять» на пониззя Дніпра для «торгового свого промислу»³⁴. Через Запоріжжя велася транзитна торгівля Лівобережжя і з Кримом. Гетьманська канцелярія у 1690 р. повідомляла в Москву про її поживлення, зацікавленість татарських кушців у встановленні регулярних торгових зв'язків між кримськими і українськими землями³⁵. У 1694 р. на Запоріжжі перебували татарські та турецькі кушці, які скуповували місцеве хутро, а також товари, доставлені сюди з Лівобережної України³⁶.

З запорізьких земель на Лівобережжя вивозилися риба, мед, віск, шкі, хутра, худоба тощо. Основний потік запорізьких товарів йшов на лівобережні землі через Переволочну, Черкаси, Канів, Ржищів. Важливу роль відіграло Запоріжжя у задоволенні потреб лівобережного населення у кримській солі. Запорізькі козаки у великій кількості добували її у причорноморських лиманах, а потім доставляли на лівобережні землі або Запоріжжя, де вона скуповувалась чумаками³⁷. Чумацьким торгово-візницьким промислом займалися на Лівобережжі багаті селяни, козаки, міщани, а також старшина. Жваву торгівлю кримською сіллю в 50—70-х рр. вели полтавські міщани І. Сорочинський, П. Черкаський і якийсь Павло, козаки Соکیلівської сотні Полтавського полку, багатий селянин з Переяславського полку В. Оленюк і полтавський полковник Г. Витязепко³⁸. Останній використовував у цій торгівлі своїх наймитів.

Незважаючи на майже безперервні воєнні дії, не припинялися торговельні зв'язки лівобережних земель з правобережними і західноукраїнськими. У 1657 р. Б. Хмельницький наказав козацьким старшинам, щоб вони «з людьми міста Львова, як з власними пашими, поводитися і в усякій торгівлі купецтву не робили перешкоди»³⁹. На початку 60-х рр. жителі Козельця, Остра й інших лівобережних міст закупували великі партії зерна в Глухові, а потім збували його на Правобережній Україні.

Головним центром торгівлі Лівобережжя з Правобережжям залишався Київ. Кияни Г. Козловський й І. Матвєєв у 1669 р. їздили для збуту та кушвлі товарів у Білу Церкву, а І. Булиненко, Ф. Толстой, Г. Федоров — у Васильків.

А Київ з торговими цілями відвідали у 1672 р. торгові люди з Білогородки, Білої Церкви, Лисянки, Любара, Павлочі, Підгайців тощо. Того ж року київський воєвода Ю. Трубецький писав у Москву, що правобережні козаки і міщани приїжджають у Київ і купують «всякіє запаси и соль и живность»⁴⁰. Інший київський воєвода О. Голіцин повідомляв у 1676 р. Малоросійський приказ про те, що «в розных месяцах и числах приезжают в Киев из Павлочи, из Димера, из Черногородки, из Коростышева... (люди.— Авт.) для покупки хлебных запасов»⁴¹. У відповідь на це приказ дозволив воєводі продати їм частину зерна з гарнізонних запасів, а також наказав не забороняти купівлю його і в місцевих жителів.

Зерно продавалося в Києві і в наступні роки. У 1685 р. купці вивезли з нього таку кількість жита, що власті, боючись нехватки його для російського гарнізону, мушили вжити екстремних заходів для обмеження продажу зерна в майбутньому. Воєвода поставив на дорогах поблизу Межигірського і Кирилівського монастирів сторожу, яка не пропускала валок з хлібом, що йшли в глиб Правобережжя. Наказ такого ж змісту одержав і київський козацький полковник. Звичайно, подібні заходи вживалися тільки у випадкових випадках і серйозно не впливали на торгівлю Києва з правобережними містами. Продавали хліб і жителі навколишніх від Києва сіл, які під захистом російського гарнізону міста мали кращі умови для землеробства, ніж селяни глибинних районів Правобережжя. Зокрема, козаки з Фастова, Білої Церкви, інших правобережних міст їздили за хлібом у Білогородку⁴².

Жваву торгівлю в правобережних містах вів багатий київський кунець М. Тарнавіот. Віп навіть мав грамоту польського короля на безмитну торгівлю на всій території Речі Посполитої. Продаючи на Правобережжі привезені з Лівобережної України товари, кунець закупував нові з настушною перепродажею їх як у лівобережних містах, так і в Москві та Брянську⁴³. На сталі торгові зв'язки між лівобережними і правобережними купцями, незважаючи на спроби уряду Речі Посполитої ізолювати Правобережжя, вказують і факти надання позичок. Так, лівобережний кунець П. Гречепін у 1688 р. позичив у якогось Балабана 1872 сфімки. Після продажу партії товарів кунець повернув 800 сфімків, але незабаром помер. Після цього Балабан звернувся до лівобережного гетьмана з проханням віддати йому майно померлого купця в рахунок боргу⁴⁴.

З західноукраїнських земель на Лівобережжя надходила переважно сіль. Існувала категорія торговців (коломиї-

ців.— Авт.), яка спеціалізувалася на її доставці з району Коломиї. В 60-х рр. у Козельці та Нових Млинах царські переписувачі виявили по шість і в Ніжині — 18 дворів коломийців. Згадуються вони в переписних книгах 1666 р. та інших джерелах у Переяславському, Лубенському і Миргородському полках.

Торгівля з правобережними і західноукраїнськими землями відбувалася в несприятливих умовах. Після захоплення Правобережжя в 1660 р. уряд Речі Посполитої та її ставленики всіляко намагалися ізолювати правобережні землі від лівобережних і російських, перешкождали проникненню туди російських товарів. На це був спрямований, зокрема, універсал правобережного гетьмана П. Тетері 1664 р., який увів велике мито на російське хутро ⁴⁵.

Консолідації лівобережного та правобережного ринків перешкождали постійна міжусобна боротьба польських магнатів і шляхти, часті воєнні дії, невпорядкованість монетної системи, великі державні податки (акциза, торгове, фурманка, чопове, шеляжне), різнобій феодалної системи мір і ваги, децентралізація влади, свавілля і зловживання феодалів. Київський купець О. Скородка в 1672 р. продав у Польщі хутро і, закупивши місцеві товари, повертався в Київ. У м. Калках на купецький караван напав прикажчик магната С. Лещинського з озброєними слугами і забрав товари на 27 686 золотих, а самого купця і його челядь кинув до чарторійської, а потім — луцької в'язниці. Тільки щасливий збіг обставин дозволив в'язням повідомити адміністрацію Лівобережної України про події. Після втручання гетьмана польські власті звільнили О. Скородку і його слуг, але пограбованого товару не повернули, а видали як компенсацію 30 тис. кварт простого вина, що не користувалося попитом на Лівобережжі. Після цього О. Скородка поїхав до Києва, «пріймаючи всяків в дороге насильства и от грабежу откупаєсь». У 1672 р. шляхта пограбувала київського купця Г. Минцевича, забравши товарів на 20 тис. золотих. У тому ж році під Яссами турки відібрали в українських коломийців 900 шідвід і використали їх для перевезення військових вантажів ⁴⁶. Поміщик с. Дорогиничі (Львівщина) затримав стряпчого з Стародуба Ф. Гуленка і привласнив усі його товари ⁴⁷. Між лівобережним гетьманом і коронним гетьманом Речі Посполитої у 1694 р. велося листування про відшкодування збитків, завданих київському купцю (прізвище невідоме.— Авт.) на Правобережній Україні шляхтичами ⁴⁸. В наступному році шляхта забрала в Полонному 150 волів і гроші в торгового чоловіка з Києва Г. Попка — гуртоправа, який скуповував худобу на

Лівобережжі та Запоріжжі, а потім перепродував її на Правобережжі⁴⁹.

Продовжувалася торгівля лівобережного населення з білоруським, в якій важливе місце належало Києву. З цього приводу київський полковник П. Яненко в 1655 р. зазначав, що торгові люди з Білорусії та Лівобережжя вільно торгували між собою різними товарами в Києві та інших містах. У серпні того ж року В. Бутурлін виявив у Ніжині 37 купців з Мозиря, Петрикова та Слуцька. Зважаючи на воєнні дії, Б. Хмельницький наказав затримати «польських і литовських людей» і заборонив їм торгувати в лівобережних містах, а українському населенню — в білоруських⁵⁰. Подібні заборони носили тимчасовий характер і не могли перешкодити українсько-білоруським економічним зв'язкам.

Вже навесні 1656 р. київські воєводи повідомляли в Москву про те, що жителі Києва, Переяслава водним і сухопутним шляхами возили в білоруські землі хліб, м'ясо, рибу. В червні того ж року київські міщани спорядили караван з 50 суден, навантажених зерном, у Давидів і Петриков, де його скуцовували торговці із Слуцька. Продовжував поступати на продаж хліб з України в Білорусію і в наступні роки. «Из литовских городов,— писали київські воєводи в 1657 р.,— полские и литовские всякие люди в Киев ... для покупки приезжают и покупают в те города, кто откудово приехал»⁵¹. У березні 1657 р. у Києві почав працювати річковий порт, який мав важливе значення у зміцненні українсько-білоруської хлібної торгівлі. Спеціальним універсалом Б. Хмельницький дозволив київським купцям і торговим людям вести торгівлю з Старим Биховом по Дніпру і суходолу, звільнивши їх від сплати торгових мит і різних «подачок». На білоруські землі, крім названих товарів, поступали прядиво, віск, вовна, аніс, сало, олія, тютюн, боброве хутро, щетина, горілка, поташ тощо.

Українські купці відвідували Борисів, Вітебськ, Гомель, Могилів, Несвіж, Новогрудок, Пінськ, Полоцьк, Речицю, Толочино та інші міста, а також села Білорусії. В свою чергу, білоруські купці їздили продавати і купувати товари в Борзну, Київ, Лубни, Мєну, Ніжин, Погар, Почеп, Стародуб і більш віддалені лівобережні міста⁵². В 1690 р. на ярмарку в Полтаві торгували купці з Глуська С. Вовчківч та І. Дещенко. Напевне, вони мали значну кількість товарів, оскільки їх супроводжували челядники.

Незважаючи на державні кордони, Лівобережна Україна підтримувала торговельні відносини і з зарубіжними країнами. Важливу роль у цій торгівлі відігравали купці-іноземці, які жили в лівобережних містах. Зокрема, їх

колонії існували в Києві, Ніжині та Переяславі. Іноземці проживали і в інших містах. З метою захоплення до заняття торгівлею гетьманська адміністрація давала іноземним купцям досить істотні пільги. Б. Хмельницький звільнив ніжинських купців-греків від підпорядкування старшинській адміністрації й дозволив їм безмитно торгувати на всій території України. За гетьманування І. Брюховецького грецькі купці зобов'язувалися вже платити мито, але тільки військовому екзактору (збирачу мита.— *Авт.*). Їх двори звільнялися від підводної повинності та постойв військ, за що вони віддавали місцевому полковнику грошову «належність».

Головну статтю торгівлі Лівобережжя з країнами Західної Європи становила продукція зернового господарства і промислів. Крім того, у Західну Європу поступала худоба, відгодована в господарствах старшини, багатих селян, міщан і козаків. Заможна полтавська міщанина П. Видричка, наприклад, відгодовувала великі гурти волів, а потім збувала їх у Гданську⁵³. Торгівля худобою давала перекупниці значні прибутки, і вона в 70-х рр. купила млиш, винокурню, виноси для худоби за 1200 золотих. Скуповуванням, відгодівлею і перепродажем волів не гребувала і старшина, яка в цьому випадку виступала як підприємець. Прикладом цього може бути діяльність конотопського сотника А. Кандиби. Скуповуючи на Лівобережній Україні худобу, він перепродавав її за кордоном, накопичував капітал і знову нускав його в торговий обіг. Перепродаж худоби старшиною став звичайним явищем і становив важливу статтю прибутковості старшинських господарств. За кордон вивозилися також прядиво, зерно, мед та інші товари.

У Стамбулі в 1662 р. торгували купці з Лівобережжя Ю. Григор'єв, І. Іванов, Р. Костянтинів, Р. Манойлов, Г. Михайлов, Ю. Нікітін, Д. Павлов, Д. Родіонов. Збувши привезені товари, вони придбали турецькі і через Ясси повезли їх спочатку в Київ і Переяслав, а потім у Москву⁵⁴. Купці Р. Манойлов, М. Микула та М. Юр'єв у 1665 р. везли з Туреччини чимало тканин, прянощів і прикрас⁵⁵. Греки з Ніжина Р. Микулаєв, Р. Костянтинів, С., К. і Ю. Юр'єви у 1669 р. відвідали Туреччину, Молдавію, а також українські міста Білу Церкву, Кальник, Ладижин. Крім вдало проведених торговельних операцій, вони викупили з турецького полону 26 росіян. Ніжинський бурмистр Я. Косяненко, його зять і міщанин М. Степанець у 1671 р. їздили з товарами у Молдавію. В наступному році житель Печерського містечка з Києва С. Петров протягом 15 тижнів вів жваву торгівлю в Константинополі та Яссах. Тривалий час у Кон-

стантинополі торгував Р. Іванов з Ніжина, який у 1672 р. привіз на Лівобережжя не тільки дорогі тканини, коштовну зброю, а й викуплених з полону російських ратних людей. Досить часто продавали товари в Яссах київські купці В. Земенко, Г. Минцевич і В. Рудний, а також ніжинські В. Кальницький та К. Христофоров⁵⁶. З Молдавії на Лівобережню Україну вони вивозили сіль, вино, горіхи, саджанці плодкових дерев, тютюн, сан'ян, попони тощо⁵⁷. Звичайно, це тільки окремі факти, але і вони свідчать про торговельні зв'язки Лівобережньої України з Молдавією і Туреччиною.

Такі ж зв'язки існували між Лівобережжям і західноєвропейськими країнами. Протягом 80—90-х рр. активну торгівлю у різних країнах вів купець з Нових Млинів І. Григор'єв. Разом з найнятими челядниками він возив продавати харчі й горілку учасникам Кримських походів. Через правобережні міста купець їздив з товарами у Гданськ, де торгував і придбав німецьке сукно й коси. Після цього з купцями з Бережан, Козельця і Полтави І. Григор'єв повернувся на Україну. В Києві він дізнався, що його товари пайдорожче коштують у Причорномор'ї і повіз їх туди через Запоріжжя⁵⁸. В Кизикермені купці взяли грамоту на торгівлю в підвладних Туреччині містах і пезабаром дісталися Очакова, а потім Белева (сучасний Білгород-Дністровський.— *Авт.*). Тут І. Григор'єв залишив своїх супутників, а сам відправився суходолом у м. Києнь на Дунаї, де продав сукно і коси, накупив кумачів, інших дорогих тканин й повернувся на Запоріжжя. Звідти з караваном грецьких купців І. Григор'єв через Кам'яний Затон і Переволочну добрався до Зінькова. Випросивши у лівобережного гетьмана дозвіл на торгівлю в правобережних містах, І. Григор'єв поїхав спочатку на ярмарки у Переяславі та Києві. Пізніше купець займався торгівлею на Правобережжі — Володимирі, Дубно, Кременці, Луцьку, Львові, Межиріччі, Неродичах і в Польщі — Замості, Любліні, Холмі тощо. Закуповуючи там різні товари, купець возив продавати їх у Пирятин, Лубни, Миргород, Полтаву. В останньому місті купець купив коней, а також 65 пудів анісу по 26 алтин за пуд і повіз його в російські міста. Одну підводу з товаром затримав у Брянську митний голова, а решту І. Григор'єв продав у Москві⁵⁹.

Як видно з наведеного опису, купець торгував на величезній території — від Гданського на заході, Москви на сході й Чорного моря на півдні. Подібні човникові рейси купців і торгових людей посилювали економічні зв'язки українських земель, сиріяли їх дальшій консолідації.

На Лівобережжя з Близького Сходу купці привозили маслинову олію, мигдаль, сливи, рис, ізюм, смокви, тютюн, шафран, прянощі, червоний сап'ян, різні тканини, розкішно оздоблену вогнепальну й холодну зброю, килими, коней східних порід. Дещо інший асортимент товарів постунав на Україну з західноєвропейських країн. Київський купець М. Суслов у 1684 р. привіз звідти 27 птук білого полотна, 60 — шовку, 75 пар окулярів, перли з Риму, 5 географічних карт, 77 картин європейських художників, дорогі лати, 2 німецькі фузії, 2 пістолі, турецький килим тощо. Р. Якимович доставив з Вроцлава у Київ коси, сікачі, серпи, інші сільськогосподарські знаряддя на 35 тис. крб.⁶⁰

Активізація торгівлі на лівобережних землях позначалася і на мережі торгових шляхів, які зв'язували невеликі місцеві ринки в один — лівобережний, а його з ринками інших українських земель, Росії та зарубіжних країн. Торговельні шляхи формувалися стихійно, залежно від потреб населення у збуті та купівлі товарів. Роль державних органів зводилася лише до будівництва митниць для збору податків, заїжджих дворів і корчем для одержання додаткових прибутків. У зв'язку з включенням Лівобережжя у формування всеросійського ринку поживався рух купецьких караванів на шляхах, що вели в російські землі. Якщо, за даними І. П. Крип'якевича, з Києва на Лівобережжя і в Росію в 1648—1657 рр. існували лише дві дороги⁶¹, то в наступних роках — принаймні п'ять: Київ — Козелець — Черпігів — Новгород-Сіверський — Севськ; Київ — Басань — Писівка — Ніжин — Борзна — Копотоп — Путивль; Київ — Басань — Прилуки — Красне — Путивль; Київ — Переяслав — Пирятин — Лохвиця — Ромни — Путивль⁶²; Київ — Батурич — Кролевець — Глухів — Новгород-Сіверський — Севськ⁶³.

Не припинявся рух на дорогах Ржищів — Переяслав — Прилуки — Путивль; Черкаси — Пирятин — Прилуки — Путивль; Чигирин — Лубни — Лохвиця — Путивль. Товари транспортувалися і шляхами, якими на Лівобережжя нападати кримці, зокрема Муравським. Одна його гілка йшла від Черекону через запорізькі землі, Переволочну, Кобеляки, Полтаву, Опішню, Зінків, Гадяч, Карабутове, Батурич і далі на північ. Друга — через запорізькі землі, Валки, Ольшане, Богодухів, Вільне, Суми⁶⁴.

На перехресті важливих торгових шляхів стояло м. Прилуки. Від нього відходило кілька доріг до великих лівобережних міст: Прилуки — Ольшане — Іваниця — Красний Колядин — Гайворон — Глухів; Прилуки — Обмачів — Монастирище — Ніжин; Прилуки — Маціївка — Київ; Прилу-

ки — Дубовий Гай — Яблунівка — Гречана Гребля — Переяслав; Прилуки — Пирятин — Махнівка — Лубни; Прилуки — Журавка — урочище Суха Лохвиця — Гадяч; Прилуки — Переволочна — Охоньки — Срібне — Березівка — Ромни. З перенесенням резиденції українських гетьманів у Батурині активізувалася торгівля і по дорогах, що зв'язували його з іншими містами: Батурині — Тиниця — Голінка — Коропецьке — Гришинці — Талалаївка — Срібне — Ромни; Батурині — Гадяч — Хмельів — Карабутове — Пирятин — Богдани — Варва — Дегтярі — Срібне — Глухів⁶⁵.

Інтенсивніше почали використовувати дороги в басейнах рік Сула, Псьол і Ворскла. Так, понад Псьолом лежав так званий Говтвянський шлях, що зв'язував запорізькі, лівобережні українські та російські землі⁶⁶. В 80-х рр. згадано Ромоданівський шлях, який проходив через с. Михайлівку Сумського полку⁶⁷, Ромни, Лохвицю, Лубни, Кременчук.

З активізацією переселенського руху з Правобережжя і посиленням розвитком Слобожанщини важливого значення набувають дороги, що вели в слобідські та південно-західні російські землі: Переволочна — Полтава — Зіньків — Белгород; Чигирин — Говтва — Полтава — Белгород; Черкаси — Лубни — Миргород — Гадяч — Охтирка. Через лівобережні міста в ці райони пролягав шлях і з Києва.

Густа мережа шляхів зв'язувала Стародуб і Чернігів з центральними лівобережними, а також російськими і білоруськими містами: Стародуб — Старий Бихів — Борисів — Вержболово — далі на Кенігсберг; Чернігів — Лоїв — Речиця — Слуцьк — Несвіж — Гродно і також до Кенігсберга. Торговельні шляхи в білоруські і російські міста вели й з Києва. Зокрема, сухопутний шлях з Києва до Смоленська йшов через Димер, Чорнобиль, Мозир, Бобруйськ, Могилів, Шклов, Оршу, а річковий — Любеч, Лоїв, Речицю, Рогачів, Старий Бихів, Могилів, Оршу⁶⁸. Ще один шлях з Києва пролягав через Овруч, Полонне, Дубно, Берестечко, Жовку, інший — через Коростинів, Цолонне⁶⁹. Через Київ сухопутними і річковими шляхами північні і центральні лівобережні міста торгували з Запоріжжям і Північним Причорномор'ям.

Через Київ йшла транзитна торгівля з країнами Західної Європи і Близького Сходу. Звідси шлях до Константинополя пролягав через Фастів, Павлоч, Брацлав, Бендери, Ізмаїл, Баби, Гаджали, Базарчик, Карабунар, Селіврія, Біюк-Чекмечі, Кучюк-Чекмечі. Другий шлях вів через Фастів, Павлоч, Немирів, Брацлав, Сороки, Ясси, Галац, Базарчик і далі по вказаному маршруту. Третій шлях йшов по Дніпру і Чорному морю. Дніпровські пороги судна проходили під

час весняної повені. Купці користувалися також шляхом з Константинополя через Ізмаїл, Чечельник, Бершадь, Умань, Трахтемирів, Переяслав, Прилуки, Путивль⁷⁰. Як видно з наведеного матеріалу, Київ стояв на перехресті торговельних шляхів, які зв'язували слобідські, лівобережні, правобережні, західноукраїнські та закарпатські, а також північні й південні українські землі. Вигідне географічне розташування сприяло перетворенню Києва в один із найбільших торгових центрів України. На Лівобережжі більшість доріг сходилася в Прилуках, що також свідчило про важливе значення цього міста в економічних зв'язках Лівобережної України.

Від Москви до Калуги торговці добиралися восени при сприятливій погоді за 5, з Калуги до Севська — за 10, з Севська до Путивля — за 4, з Путивля до Карабутового — за 2 дні, з Карабутового до Красного, з Красного до Прилук, з Прилук до Пирятина, з Пирятина до Прохорівки, з Прохорівки до Жовнина, з Жовнина до Бужина, з Бужина до Чигирина, з Чигирина до Білоозера, з Білоозера до Млієва, з Млієва до Корсуня, з Корсуня до Стеблева, з Стеблева до Лисянки, з Лисянки до Бук, з Буків до Маньківки, з Маньківки до Цімерманівки, з Цімерманівки до Умані, з Умані до Вобанів, з Вобанів до Торчина, з Каменки до Шавулихи, з Шавулихи до Ольховця, з Ольховця до Звенигородки, з Звенигородки до Тарасівки, з Тарасівки до Ольшанівки — за один день⁷¹.

У грудні 1654 р. російські посланці долали в день по 15—20 верст «для того, що,— писали вони в Посольський приказ,— в литовской версте московских верст по три и по четыре». З Чигирина до Лисянки через Ольшану подорожні добиралися за 3—5, Умані за 6—8, Раїкова — за 13, Ясс — за 18, Константинополя — за 38, Білої Церкви — за 5, Заслава — за 10, Луцька — 13, Любліна — 19, Варшави — 24, Києва через Корсунь і Германівку — за 7, а через Переяслав — приблизно за 6, Путивля — 7—8, Москви — до 30 днів. На переїзд від Веприка до Бєлгорода (понад 200 км) купці витрачали до 4 днів⁷². Від стану шляхів певною мірою, залежали інтенсивність торговельних поїздок купців, а відповідно і оборотність товарів, що позначалося і на розвитку торгівлі.

Поглиблення товарності сільського господарства і промисловості викликало істотні зрушення в товарообміні Лівобережної України другої половини XVII ст. На місцеві ринки надходила все більша кількість товарів, розширювався їх асортимент. На базі зміцнення торговельних зв'язків між місцевими і регіональними ринками відбувалася дальша

економічна консолідація лівобережних земель, що було важливою передумовою переростання в майбутньому української народності в буржуазну націю. В сферу впливу лівобережного ринку втягувалися і українські землі, які загарбали Річ Посполита і Туреччина. Захочивши головні позиції в економіці, козацька старшина та монастирі і в найбільш прибуткових галузях торгівлі відтіснили дрібних товаровиробників.

2. Включення лівобережних земель у формування всеросійського ринку

Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. сприяла розвитку економічних зв'язків України і Росії. З встановленням дипломатичних відносин у 1649 р. гетьманське управління і російський уряд вживали заходів до налагодження взаємовигідної торгівлі. Надаючи допомогу українському народу в його боротьбі проти шляхетської Речі Посполитої, російський уряд скасував мито на зерно, сіль і ряд інших товарів, що вивозилися для продажу з Росії на Україну. В прикордонних з Україною містах влаштовувалися гостині двори для російських і українських купців, а також склади для їхніх товарів. Ці заходи були з задоволенням зустрінуті українським населенням, зацікавленим у розвитку торгівлі⁷³.

Важливу роль в українсько-російському економічному зближенні почали відігравати міста Лівобережної України, через які велася торгівля з різними районами Росії і України. В значні торгові центри перетворилися Батурин, Гадяч, Глухів, Іркліїв, Київ, Кролевець, Лубни, Ніжин, Новгород-Сіверський, Опішня, Переяслав, Полтава, Ромни, Сосниця, Стародуб, Чернігів та інші міста і містечка Лівобережної України. Купці і торгові люди цих міст торгували в багатьох прикордонних російських містах. Так, ніжинські купці найчастіше їздили в Брянськ, Валуйки, Калугу, Путивль, Севськ, Усерд, Яблунів. Торгові люди з Кієва продавали товари на ярмарках у Брянську, Осколі та Путивлі. Купці з Чернігівського полку часто відвідували Брянськ, Севськ, Царево-Александрово. Міста Полтавського і Миргородського полків були тісніше зв'язані з сусідніми російськими містами: Полтава — з Белгородом, Венрик — з Бобриком і Хотмижськом, Лютецька і Лохвиця з Курськом, Зіньків з Олешнею⁷⁴.

Життєво важливе значення для українського народу в роки визвольної війни мало ввезення на Україну з Росії

хліба. Особливо велика кількість жита і пшениці поступила на Лівобережжя в посушливі 1648—1649 рр. Бобринський воєвода К. Ушаков з цього приводу повідомляв царя, що торгові люди з Белгорода, Вольного і Хотмижська возять на Україну хліб і мед. Про вивіз хліба у великій кількості на Україну згадував і хотмижський воєвода у березні 1649 р. У свою чергу, населення Лівобережної України безперешкодно їздило в прикордонні російські райони для купівлі зерна і овочів. Вольновський воєвода Ф. Арсеньєв писав у Посольській приказ, що через м. Вольне безперервно рухалися великі валки возів за хлібом і сіллю в Белгород, Курськ, Оскол та інші російські міста. Для купівлі хліба і солі в Росію поїхали тисячі людей, розповідали старшині жителі м. Баринівки в 1650 р.⁷⁵

Визвольна війна внесла значні зміни в торгівлю сіллю на Україні. Практично припинилася її доставка з Коломиї, Молдавії та Криму. Головними постачальниками солі стали російські купці. Закуплена ними в Пермській землі, Астрахані та на р. Північній Двіні сіль йшла в прикордонні російські міста, а вже звідти на Україну⁷⁶. Найбільший посередницький соляний ринок знаходився в Путивлі. Путивльський воєвода Ф. Хілков писав царю в 1652 р. про часті поїздки «всяких чинов людей» з сіллю на Лівобережжя й приїзди за нею в Путивль українських селян, міщан і козаків. Продавали сіль у лівобережних містах торговці з Белгорода, Брянська, Калуги, Карнова, Обояні, Олешні, Севська і Хотмижська. Встановленню зв'язків з ринками центральної Росії сприяла торгівля худобою та продукцією добувних промислів. Брянські торгові люди систематично закупали в Чернігівському полку корів та овець і відправляли їх для продажу в центральні райони Росії. Ніжинські «обивателі» часто продавали худобу на Свєпському ярмарку і в м. Калугі. У 1650 р. через Калугу до Москви гнав гурт худоби в 200 голів купець з містечка Красне Д. Юр'єв. У вересні 1652 р. торгові люди з Ніжина Г. Іванов і К. Ананьїн пригнали в Калугу 195 волів. Напевне, це були великі гуртоправи, які скуповували худобу на Україні, а потім продавали її в Росії. Вони мали дев'ятьох наймитів-погонщиків⁷⁷. Незважаючи на заборону гетьманської адміністрації, купці з Вєприка, Гадяча, Ніжина та інших міст Лівобережної України продавали коней в прикордонних російських містах.

Російський уряд в інтересах постачання армії заохочував вивезення в Росію селітри й поташу з лівобережних і правобережних українських земель. У грамоті Посольського приказу від 10 червня 1652 р. путивльським воєводам Ф. Хілкову

і П. Протасьєву наказувалося налагодити контакти з українськими купцями і домовитися з ними про доставку в Путивль селітри в необмеженій кількості. «...И вы б у них тоє селитру,— наголошувалося в грамоті,— велели покупать тою того ж небольшою ценою добрую пуд по штидесят алтын и по два рубля. А деньги на тоє селитренную покупку велели имать ис Путивльских же таможных и ис кабатцких доходов. А будет на тоє доходов будет мало, и вы б взяли на ту покупку денег взаймы у путивльцов у кого мочно, чтоб однолично за денгами та селитренная покупка не стала»⁷⁸. Грамота регламентувала розрахунок з купцями і підвітність восвод Посольському приказу.

Постійним предметом торгівлі між російськими і українськими купцями залишилося хутро. Одним із центрів торгівлі ним був Свенський ярмарок на Брянщині. Крім того, російські купці їздили збувати хутро в міста і села Лівобережної України. Зокрема, в 1650 р. торгові люди з Царєво-Алексєєва привезли в Гадяч 70 «лисиць» і 40 «куниць», а путивльський стрілець Д. Гур'єв на ярмарку в Баришівці міняв хутра на тканини⁷⁹.

Населення Лівобережної України добре розуміло і високо цінувало життєво важливе значення економічної допомоги російського народу. В 1650 р. козаки і селяни Веприка, Гадяча і ряду навколишніх сіл відзначали, що в голодні роки він забезпечив їх хлібом, а також іншими продовольчими товарами. Подібне спілкування в роки війни стало одним із важливих факторів зближення українського і російського народів, зміцнення дружби і співробітництва між ними. Усвідомлюючи свою близькість з братнім російським народом, лівобережні селяни, козаки і міщани неодноразово захищали російських торгових людей від «притеснений» польської адміністрації. Коли в травні 1650 р. королівський урядник затримав у Баришівці севських пушкарів з товарами, то на їх захист виступили місцеві козаки й міщани. Головним аргументом вони виставляли те, що їм дозволено вільно торгувати в російських містах, а на Україну з Росії відправлено хліб і сіль, завдяки чому «черкаси» «пыне... сыти». Загрожуючи зброєю, міщани і козаки добилися звільнення з в'язниці торгових людей⁸⁰. Подібні випадки були зафіксовані у Варві, Гадячі, Івановім Городищі та інших містечках і селах Лівобережної України.

Зміцнивши в роки визвольної війни, торговельні зв'язки між Україною і Росією після їх возз'єднання в 1654 р. помітно активізувалися. В цей час лівобережні землі включаються у процес формування всеросійського ринку, центром якого стала Москва. Виключна роль Москви в складанні

всеросійського ринку зумовлювалася рядом причин і, зокрема, високим рівнем обробної промисловості. Сировина і напівфабрикати, що надходили з різних районів країни, перероблялися тут у готові товари й поступали на ринок. Фактично обробна промисловість Москви зайняла провідне місце в промисловості Росії. Важливу роль відіграло вигідне географічне розташування міста. Перебуваючи на перехресті водних і сухопутних торговельних шляхів, Москва була центром, де сходилися і звідки розходилися товарні потоки. За обсягом торговельних операцій Москві належало перше місце в країні. Наприкінці XVII ст. тут діяло до 150 торгових рядів і 4 тис. торгових приміщень⁸¹.

Українсько-російські торговельні відносини регламентували центральні та місцеві власті. Старшинська адміністрація видавала купцям і торговцям документи, які засвідчували їх особи та мету поїздки. В 1661 р. коропський сотник Ніжинського полку І. Білаловець дозволив козакам поїхати в російські міста з товарами. В підписаному ним листі значалося: «Стецко Яковлевич, Остап Иванович, козаки и обыватели наши места Коропа полку Нежинского, с товарищи своими едут у города Его царского величества московские купецким делом, жиб соби штуку хлеба зажити, за которыми милости вашей велце и покорне просили... (чтобы. — Авт.) им во всем веру дали без жодных грабежов и без турбаций добровольше пуцали, як туды едучих, так и назад повертаючихся»⁸². На поїздку російських купців на Україну та повернення українських додому дозвіл давав Малоросійський приказ.

Уряд Росії влаштовував переправи через річки, за коритування якими бралося в казну з великих «двійних» підвід по 10, із звичайних — по 6, з місцевих жителів за перевіз сліба і сіна — по 4, з кінного чоловіка — по три денги, а з пішого — по дензі⁸³. Переправи і мости були наведені й через лівобережні ріки. Уряд періодично підтверджував своє попереднє рішення про безмитну торгівлю українських купців на російських землях. У 1678 р. він окреслив і її межі. В цьогорічній царській грамоті записано: «По указу в. г. по челобитью киевского вoйтa Ждана Гадрины и всех мещан велено в Кieve и в малороссийских городах по указу отца его... торговати сухим и водяным путем до Смоленска. А Десною — до Брянска беспонплинно, а в Смоленске и в Брянске и в иные города те ездить и с товаров своих понплин не платить»⁸⁴. Запровадження безмитної торгівлі для лівобережних купців на сусідніх російських землях сприяло поглибленню торгівлі насамперед між найближчими ринками Лівобережної України та Росії.

Асортимент лівобережних товарів, що посту́пали в російські міста, визначався рівнем економічного розвитку краю. Важливе місце серед них посідала горілка, виготовлення якої на продаж стало можливим тільки завдяки розвитку товарного зернового землеробства. Значну кількість горілчаних напоїв торговці таємно перевозили в Севський, Путивльський та інші повіти і, зупинившись неподалік від населених пунктів, продавали їх вроздріб. Ця торгівля завдавала значних збитків казні, й уряд неодноразово намагався припинити її. В Глухівські і Коломацькі статті було введено спеціальні пункти, які забороняли українським купцям і торговим людям продавати спиртні напої на території Росії. Дозволялося лише здавати їх на кухліві двори. Незважаючи на ці заходи, таємна торгівля горілкою в російському прикордонні не припинялася протягом усієї другої половини XVII ст. Нею займалися, як правило, дрібні торговці.

Головні позиції в торгівлі горілкою в російських містах захопили козацька старшина, багаті козаки і міщани. Причому вони віддавали перевагу вивезенню її в центральні райони країни, оскільки там вона коштувала значно дорожче, ніж на кухлевих дворах Лівобережної України: якщо в Києві та Чернігові целовальники приймали горілку по 5—7 алтин за відро, то в Москві — вже по 9—14. Навіть враховуючи витрати на перевезення, збут її в центральних російських містах давав торговцям значний прибуток. 20 червня 1662 р. сосницький сотник С. Павленко, заможний козак Г. Лазаренко «с товарищи» здали на кухлевий двір у Москві 1005 відер горілки по 16 срібних алтин за відро. Напої були доставлені в 31 діжці, приблизно по 30 відер кожна⁸⁵. Стародубський полковник П. Рославець відправив у Смоленськ у 1663 р. 30 підвід, навантажених діжками з горілкою. В Смоленську челядник А. Кузьменко передав місцевому воеводі листа від полковника з проханням прийняти її в царський нипок «без всякої обиди и перешкоды». За це полковник дарував воеводі дорогу рунницю і обіцяв «отслужить»⁸⁶. У тому ж році від торгових людей з Лівобережжя на кухлевому дворі у Москві прийнято понад тисячу, а від родичів гадяцького полковника П. Апостола — 490 відер горілки. Активну торгівлю напоями вів переяславський полковник, а в 1660—1663 рр. наказний гетьман Я. Сомко, якого сучасники влучно прозвали «переяславським крамарем». У своїх торговельних операціях старшина і багаті козаки використовували наймитів або торгових агентів. Один з них у 1665 р. віз через Калугу 100 відер горілки. Через відсутність проїжджої грамоти

калузький воевода наклав арешт на товар, після чого кілька почепських козаків оскаржили в Малоросійському приказі дії воеводи ⁸⁷.

Спиртні напої продовжували поступати з Лівобережжя в Росію на продаж і в наступні роки. Шість міщан з Стародуба у 1669 р. привезли в Москву партію горілки. Здавши її на кухлевий двір, вони закупили інші товари і від'їхали у «розные малороссийские места для торгового промыслу» ⁸⁸. У виданій їм Малоросійським приказом проїжджій грамоті воеводам наказувалося після стягнення мита безперешкодно пропускати їх на Лівобережжя. Грамота зобов'язувала воевод слідувати за тим, щоб українці не торгували з місцевим населенням горілкою та тютюном. У 1671 р. на кухлевому дворі від лівобережних жителів прийнято 30 729 відер вина, 362 — вишень, залитих горілкою, 423 — морсу, 36 — конопляної олії. В тому ж році І. Самойлович дістав царський наказ направити для потреб царського двору 20 тис. відер «самого доброго, пінного, без пригару вина». У відповідь на лист гетьмана глухівські купці писали, що в них заготовлена навіть більша кількість горілки і просили за відро 16 алтин 4 денги «без наливних кухлів». Напевне, саме це «вино» доставили глухівські купці в Москву на 187 возах у 192 діжках і 26 діжечках.

В окремі місяці в Москві перебувало по кілька десятків купців і торгових людей з Лівобережної України. В 1676 р. тільки на посольському дворі проживало понад 20 чоловік з Глухова, Погара, Ніжина, Стародуба та інших лівобережних міст. Багатий міщанин з Глухова Д. Навроцький був затриманий стрільцями при спробі продати перекупнику діжку горілки. Але інші торговці відбили свого товариша та перекупника і не дозволили стрільцям арентувати їх. З цього приводу дяки Малоросійського приказу почали слідство, в ході якого виявили, що приїжджі зберігали 40 діжок горілки і таємно торгували нею вроздріб. Оскільки торговці перебували в Москві вже тривалий час, то це лише залишки напою, у дійсності ж його було привезено більше ⁸⁹.

Таємно продавав горілку інший житель Глухова — Д. Лук'янов. Тимчасово поселившись у Москві, він одержував горілку від дружини і компаньйонів і роздавав її для продажу дрібним перекупникам, зокрема М. Почепцю. Взявши в Д. Лук'янова значну кількість напою, той продав його вроздріб, але залишився винен купцю 29 крб. З допомогою службовців Малоросійського приказу купець стягнув з перекупника частину боргу грошима, а в рахунок решти відібрав коня. Крім того, купцю заборгували якісь Дмитро,

Мардуфей, а також «ніжинець Юрко», який поїхав з Москви на Макар'ївський ярмарок⁹⁰.

У 1676 р. М. Прикота, М. Остаф'єв і Д. Павлов здали на повоміщанський кухлевий двір 5110 відер горілки по 13 алтин за відро. Тоді ж українцю П. Антонову за доставлену партію цього напою заплачено по 10 алтин за відро, а за діжку — по дві гривни. Половину суми купець одержав у тому ж році, а другу — в наступному, що вказує на регулярність його поїздок до Москви⁹¹. Про шляхи доставки спиртних напоїв з Лівобережжя в Москву багаті міщани Глухова Р. Анисимов, Я. Демент'єв, І. Сидоров і Г. Тимофіїв розповідали дякам Малоросійського приказу в січні 1677 р. так: «Тому нынче три недели поехали они из Глухова к Москве для винного подряду в Новомещанскую слободу на кружечный двор. И привезли с собою вина тринадцать бочек мерою будет ... с пятсот (відер.— Авт.). А ехали они из Глухова на Севск и Севск объехали рекою Севою мимо города ночью, а в городе Севске не были. И от Севска ехали на Карачев и были в Карачеве, а в воеводы не были. И с Карачева ехали по лесной дороге до Калуги и в Калуге до воеводы не явились, а ведает что с ними вино и видел таможенный голова... и приехали они к Москве тому ден с пять. А вино их... и челядь стояли и ночевали в Семеновском»⁹². Це опис типового способу доставки товарів у російські міста українськими торговцями взимку. Користуючись тим, що земля, ріки і болота замерзли, останні об'їжджали міста полями, бездоріжжям, тільки щоб не платити мит. В інші пори року зробити це було набагато важче, і купецькі валки рухалися, переважно, шляхами, де стояли митниці.

У тому ж році глухівські міщани С. Губенко, В. і Ф. Михайлови, К. Прокоф'єв, К. Савельєв, Ф. Семенов і Ф. Федоров супроводжували обоз з рибою, «сінними косами» та горілкою. По дорозі на Тулу вони продали коси, а горілку везли далі, оскільки знали, що її «многие глуховские жители к Москве на кружечный двор важивают»⁹³. В Москві міщани продали рибу, рештки горілки і, накупивши інших товарів, поїхали на Лівобережжя.

Щоб купувати горілку за дешевшими цінами, уряд у 1676 р. розпорядився здавати основну її кількість на кухлеві двори в лівобережних містах, а в Москву привозити лишки тільки з його попереднього дозволу⁹⁴. У свою чергу, її гетьманська адміністрація посилювала контроль за вивозом горілки в російські міста. З цією метою гетьманська канцелярія наказала полковій старшині не пропускати в російські землі торговців цим товаром без її дозволу. В серпні

1677 р. київський полковник К. Солонина в розмові з царем від імені гетьмана просив видати наказ такого ж змісту і воєводам в порубіжних з Лівобережжям російських містах⁹⁵. Судячи з дальших подій, уряд такого наказу не видав, а залишив за собою верховне право контролю за торгівлею українською горілкою на російських землях. Окремі розходження такого характеру в економічній політиці царського уряду і гетьманського управління не заважали їм проводити однакову лінію в посиленні влади феодалів над трудящими масами.

Памагання лівобережної старшини обмежити вивіз горілки в російські міста переслідували мету позбутися конкуренції багатих міщан і козаків у цьому виді торгівлі. Це тим більше було для неї важливим, що з дальшим розширенням орних земель і одержанням залежних селян її господарства могли виробляти все більше і більше спиртних напоїв. Гетьман І. Самойлович у 1681 р., наприклад, направив у Москву 21 куфу (8/10 відер.— *Авт.*) горілки, викуреної на власних виокурнях⁹⁶. У 1683 р. генеральний осавул І. Мазепа просив князя В. Голіцина взяти на кухлевий двір 25 куф (1 тис. відер.— *Авт.*) спиртних напоїв. У листі до князя генеральний осавул висловлював надію, що вона «нескудною ціною, але принаме по девять алтын ведро заплачена будет»⁹⁷. Очевидно, саме в торгових операціях відбулося зближення І. Мазени та В. Голіцина, яке відіграло вирішальну роль при обранні першого гетьманом на Коломацькій раді 1687 р.

Внаслідок такої політики царського уряду і гетьманської адміністрації переваги в торгівлі горілкою у порівнянні з дрібними торговцями дістали багаті підрядчики казни та скупники. У 1663 р. підрядчик з Стародуба С. Потапов доставив у Москву 155 діжок горілки. Одержавши за неї гроші з приказу Великої казни, його торговий агент М. Іванов поїхав у Ярославль і закупив там велику партію «красного юхотного товару», заплативши тут мито по п'ять денег з карбованця. Проте в Брянську воєвода знову хотів взяти з нього мито, з чим М. Іванов не погодився, а залишив у заклад 33 талари, три підводи товару і після приїзду в Стародуб поскаржився в Малоросійський приказ на дії воєводи. Визнавши їх неправильними, приказ наказав воєводі повернути заклад і в майбутньому не брати мита з товарів, які купці везли з центральних районів Росії на Україну⁹⁸. Лівобережний гетьман у 1685 р. повідомляв Малоросійський приказ, що деякі жителі Стародуба скупили у ближніх містечках багато горілки і збиралися везти її на продаж у Москву⁹⁹. Такою ж торгівлею займалися й заможні міщани

Полтави і Гадяча. Якийсь торговець у 1689 р. доставив у Москву 10 тис. відер горілки, придбаної ним у лівобережних селах і містечках¹⁰⁰. Скуповування спиртних напоїв на Україні з метою їх перепродажу в Москві та інших російських містах велося у великих масштабах і становило важливу статтю збагачення перекупників. У 80-х роках цією галуззю торговельної діяльності займався також купець Г. Тарасевич з Стародуба. Тільки в 1689 р. він купив у багатого стародубського кушця С. Ширая 109 діжок горілки, призначених для вивозу на продаж у російські міста. Не маючи змоги оплатити всю її вартість, перекушник звернувся до С. Ширая з проханням відстрочити сплату 700 кіп грошей, значної на той час суми¹⁰¹. На ярмарку в Погарі в 1693 р. П. Брянчанин уклав угоду з Г. Машковцем про купівлю тисячі відер горілки¹⁰².

З Лівобережжя на російські ринки поступала також технічна сировина і насамперед поташ та селітра. Якщо в перші повоєнні роки виробництвом і збутом поташу займалися переважно дрібні виробники, то з 60-х рр. їх зосередили в своїх руках вища старшина і духовенство. Чимало цієї сировини надходило в Росію з будних станів А. Гамалії, М. Миклашевського, Г. Самоїловича та П. Рославця. З буд Л. Барановича в Новгород-Сіверському повіті у 1666 р. вивезено в Вологду 211, а в 1668 р.— 251 діжку цієї цінної промислової сировини. В листі до царського уряду Л. Баранович просив дозволити йому безмитну торгівлю поташем, посилаючись на пільги, що їх мали окольнічі і бояри. Тобто в цьому виді промислу Л. Баранович намагався зрівнятися з російськими феодалами¹⁰³. Цевна кількість поташу з Лівобережної України з дозволу уряду поступала і на західноєвропейський ринок через Архангельск. У 1722 р. Малоросійський приказ заборонив його експорт у Західну Європу, але вже в наступному році цю заборону було знято, і «на опую поташ указом монаршим з Коллегії Малороссийской видано позволене, кто хочет либо рызким или иным малороссийским кушцам сея прийдешней зимы по рождестве христовом завести и продати свободно поневаж летнею порою и осеннею оно поташ трудно продавати и проважить з месца до присташи»¹⁰⁴. Про цей указ повідомляли лівобережній старшині А. Корецька, А. Миклашевський і С. Ширай, які самі мали великі будні стапи.

Різними шляхами надходила у Росію з лівобережних земель і селітра. Її скуповували у власників селітряних майданів російські купці, а потім здавали на казенні порохові заводи¹⁰⁵. Основну ж масу цієї цінної технічної сировини доставляли у Москву лівобережні купці та наймиги козацької

старшини. Наймит гетьмана І. Самойловича К. Дорофєв у 1685 р. привіз у Москву 221 пуд нелітрованої селітри¹⁰⁶. Київський купець О. Скородка у тому ж році доставив у Москву серед інших товарів і селітру, загальною вартістю понад 5 тис. крб. На виручені кошти він купив 600 пудів різних товарів, серед них 40 тюків кожї па 240 крб., і через Брянськ й Грубчевськ повіз їх до Києва¹⁰⁷. У 1689 р. Свенський монастир, який підпорядковувався Києво-Печерській лаврі, звернувся в Малоросійський приказ з проханням купити в нього селітру, добуту в монастирських маєтностях¹⁰⁸.

Особливого розмаху торгівля селітрою набрала в 90-х рр. XVII ст. і в першій чверті XVIII ст., коли під час війн Росії з Туреччиною та Швецією, збільшився попит на порох. У цей час Лівобережна Україна перетворилася на один з головних районів країни, які забезпечували казенне виробництво пороху необхідною сировиною. Тільки в 1693—1694 рр. з Лівобережжя в Москву поступило 1686 пудів селітри на 4,2 тис. крб.¹⁰⁹ У 1700 р. для поповнення казенних порохових запасів на Лівобережній Україні закуплено 30, а в наступному році тільки в одній партії — майже 10 тис. пудів селітри¹¹⁰.

У російські міста вивозилась па продаж, переважно з Стародубського полку, велика кількість прядива. І. Рославець у 1676 р. продав міщанинові з Смоленська В. Любовецькому кілька підвід прядива, а потім поїхав на Свенський ярмарок для придбання різних товарів. Торгівля прядивом поступово зосереджувалася в руках скупників, зокрема, пайбагатших тогочасних купців Скоруп і Шираїв. Перебуваючи на посаді стародубського війта, С. Ширай витіснив дрібних конкурентів і став сам скупувувати його в Погарі. Великим скупником цієї важливої сировини став і Д. Скорупа. Він і його агенти давали гроші під прядиво селянам у багатьох селах Стародубського полку. Ті з них, що вчасно не поставили прядиво, мусили віддавати його значно дешевше або ж потрапляли до в'язниці¹¹¹.

Одночасно па Лівобережній Україні пошавилась скупка прядива і російськими купцями. Після шведської навали гетьман І. Скоропадський одержав відомості про те, що «многие жители стародубовские пенкою гендлюочие не хотят давать належитую до скарбу войскового плату, а особливо великороссийские люди в том полку для купления пенки и иных товаров приежджающие..., через що немалый скарбови войсковому деется убыток»¹¹². Гетьман наказував російським і українським торговцям сплачувати шафарю торгове мито, як і раніше, по золотому за віз прядива.

Лівобережні міщани і козаки вивозили на продаж у російські міста пшоно, сало, вироби з дерева тощо. Поступав на російські рипки з України і скляний посуд. Велику його кількість закупили у лівобережних містах у 1666 р. купці з В'язьми, Орла і Смоленська. В тому ж році міщани з Ніжина І. Іванов, Ф. Симонов, М. Стенанов і С. Яковлев торгували «скляницями» у Темпикові¹¹³. Частина виробів з скла вивозилася в Москву і продавалася на гостиному дворі. Зокрема, у 1676 р. цим займалися кілька глухівських, кропивнянських і погарських козаків, записаних у книгах Малоросійського приказу «извощиками». Це свідчить про те, що вони не були власниками товарів, а лише перевозили і продавали їх. Доставлений ними у Москву вантаж уміщався на 23 підводах.

У різні роки київські міщани привозили в Москву яблука, груші, сливи, грецькі горіхи, виноград, поташ, селітру. Торгівлю цими та іншими товарами вели М. Іванов¹¹⁴, С. Максимов та інші заможні торговці¹¹⁵. В ігумена Києво-Печерського монастиря казна у 1679 р. купила шриффт для московської друкарні¹¹⁶. Крім названих товарів, з Лівобережної України у російські міста надходили овчина, шкіри, шерсть, тканини місцевого виробництва, олія, віск, мед, хутро лисиць, зайців, бобрів, тхорів тощо. Торгівля продукцією сільського господарства, ремесел і промислів стимулювала розвиток економіки Лівобережної України по шляху дальшої товаризації виробництва.

Лівобережні купці доставляли в російські міста й товари з країн Західної Європи та Близького Сходу. Ті з них, що обслуговували царський двір, одержували важливі торгові пільги. 30 грудня 1658 р. вийшов царський указ про дозвіл купцю М. Ніколаєву вільно провозити по всій території країни «узорчатий товар» для потреб царської сім'ї. Лівобережному гетьманові, полковникам і воєводам наказувалося безперешкодно пропускати його через міста, забезпечувати підводами і кіньми, а митникам і перевізникам — «с него Михайла и с товарищей, и с людей его, и с рухляди никаких пошлин не имать»¹¹⁷. Подібні пільги мали й інші купці, у тому числі й М. Костянтинів та Д. Стафеев¹¹⁸.

Асортимент товарів, що доставляли лівобережні купці в Росію з країн Західної Європи і Близького Сходу, був досить обмеженим. Серед них переважали предмети розкоші, дорогі тканини, пряпощі тощо. Купець з Переяслава З. Афанасьєв у 1663 р. привіз для царського двору кілька фунтів мережива та золоті галуни роботи західноєвропейських майстрів. За доставлені товари він одержав з Сибірського приказу

22 сорока соболів з хвостами по 4 крб., 3 пари — по 3,5 крб. і одну пару — за 2 крб. Більшістю хутра З. Афанасьєв сплатив свій борг Д. Юр'єву, а 6 пар залишив для продажу в західноєвропейських країнах ¹¹⁹.

Київський райця Г. Минцевич у 1664 р. торгував у Москві кумачами, а інший райця з Києва — текстилем ¹²⁰. Тут же продавалися шаблі й лати з Туреччини. Вісім жителів з Глухова у 1668 р. продали в Переяславлі-Рязанському, Касимові й Темникові кілька закордонних піщалей ¹²¹. Взимку 1693/94 р. до Москви з Києва прибуло п'ять партій купців-киян з різними товарами. О. Дмитрієв привіз 500 німецьких перлів, 100 яхонтових іскорок, 3 тис. коштовних каменів для сережок, зброю, а Г. Прокоф'єв — 840 святців, 8 азбук польською мовою, 2 латинські книги, прикраси, пояси тощо ¹²².

Різноманітний асортимент товарів поступав з російських земель на українські, і серед них такий цінний харчовий продукт, як сіль. Після возз'єднання України з Росією Лівобережжя переорієнтувалося на соляний ринок Росії, що мало важливе значення для зміцнення економічних зв'язків між ними. Багато солі надходило на Лівобережжя з Торських соляних озер. У серпні 1655 р. там займалися солеварінням селяни і козаки Гадяцького полку, які потім вивозили сіль на продаж у лівобережні міста. Подібне практикували і жителі Лубенського, Миргородського та Полтавського полків. Крім них, цей цінний харчовий продукт ввозили на Лівобережжя торгові люди з Слобожанщини і Белгородщини.

Сіль надходила на Лівобережжя і з глибинних районів Росії, насамперед з Солі Камської. Спочатку її скуповували багаті кущі-скупники, які продавали її дрібним крамарям і перекупникам, а ті — безпосереднім споживачам. Послугами перекупників у Стародубі й російських містах широко користувався Я. Ширай ¹²³. Інший великий скупник з Стародуба Я. Остапович уклав угоду з калужьким жителем В. Івановим про купівлю 40 кулів солі й передав йому завдаток у розмірі 100 талярів ¹²⁴. Оптову торгівлю цим продуктом вів також стародубський бурмистр М. Потапович. Своєю посереднику Л. Дашкевичу він тільки у 1693 р. передав 30 кулів солі, а той роздав її дрібним торговцям для продажу. Л. Дашкевич повернув бурмистрові лише частину виручки, а 72 копн і 2 золотих привласнив, внаслідок чого між ними виникла судова справа. Для купівлі солі в багатих стародубських скупників приїжджали торговці не тільки з українських, а й з білоруських міст ¹²⁵. Ввіз російської солі на Лівобережжя увесь час зростав. У 1698 р. велику кількість цього продукту доставлено не тільки в Стародуб, а й у Борз-

ну та Короп, де Г. Пантелєв, І. Петров та інші скупники за-
платили за нього понад 200 крб.¹²⁶

На Лівобережну Україну з російських земель надходили також промислові товари і хутро. Після кожного походу козацьких полків царський уряд надсилав козакам жалування не тільки грішми, а й тканинами. Для старшини призначалися дорогі, а для рядових козаків прості ткашини, виготовлені в Росії. Великі їх партії уряд направив на Україну після Чигиринських, Кримських та Азово-Дніпровських походів. Крім того, тканини завозилися в лівобережні міста й купцями. На ярмарок у Стародубі С. Москвітін у 1689 р. привіз «шолку розных цветов фунтов двадцать, ...едвабно-го ж розных цветов аршин тысяча, кети коштующей турецких битых талярей трьох, шелковых пестрядей аршин четырех коштующих рубля одного, крашенины разного цвету аршин двохсот коштующих аршин по три копейки, ножей роговых бутов трех коштующих коробочка по таляру, две чоботные коштующие золотых десять»¹²⁷. Текстиль на український ринок поступав переважно з районів Нерехти і Костроми. На Лівобережжі продавалося також доставлене з Росії залізо та вироби з нього. Зокрема, з тульських і каширських заводів Х. Марселіса у 1679 р. у Київ привезено кирки, молоти тощо¹²⁸.

Значні прибутки приносила купцям торгівля дорогоцінним хутром. М. Юр'єв у 1663 р. купив у переяславського полковника Д. Райчі шість сотоків соболів, які він мав намір перепродати за кордоном¹²⁹. Царський уряд у 1685 р. направив для продажу на ярмарках у Борзні, Мепі та Ніжині хутро соболів загальною вартістю 3365 крб., яке призначалося для жалування ратним людям російських гарнізонів. Частину соболів целовальник Малоросійського приказу обміняв у Борзні в купця П. Которгана на 100 штук кумачу, по карбованцю за штуку. Але через кілька днів П. Которган відмовився від угоди, вимагаючи, щоб у нього взяли за хутро й гірші тканини — обйри та шовк. Справу про це непорозуміння розглядав Малоросійський приказ і наказав гетьману зобов'язати купця взяти соболі лише за кумачеві тканини¹³⁰. У 1689 р. Сибірський приказ знову послав у Ніжин та інші лівобережні міста соболі й «иные мягкие рухляди» для обміну й продажу на місцевому ринку¹³¹.

У Київ, Ніжин та інші міста надходили російські книги, папір тощо¹³². В окремих випадках з прикордонних російських повітів на Лівобережжя поступав скот. У 1668 р. наймити поміщика І. Худакова пригнали в Новгород-Сіверську сотню «сорок пять волов рабочих больших, восемь коров

дойних, дванадцять подтелков трехлетних, девять лошадей добрых, да с Теребунаской буды двадцать восемь волов больших рабочих, шесть лошадей да всякие товары и будничкие запасы»¹³³. Місцевий сотник незаконно конфіскував товари, внаслідок чого між ним і поміщиком виникла судова справа, яку розбирали Малоросійський приказ і гетьманська канцелярія.

Про тісні ділові зв'язки між російськими й українськими купцями свідчать і факти позичок грошей. У 1663 р. київський міщанин Я. Полулях позичив купцю з гостинної сотні 13 крб., а купець з Переяслава З. Афанасьєв — садівнику Садової Слободи під Москвою К. Русінову 2 тис. мідних і 200 срібних карбованців. Для стягнення боргу З. Афанасьєв звернувся до Малоросійського приказу, який з'ясував, що боржник мав кілька торгових лавок, найманих слуг і постійно перебував у роз'їздах. Крім того, службовці приказу дізналися, що К. Русінов мав «перевести гроші» на ім'я іншого переяславського купця Ю. Дмитрієва. Останній також привіз у Москву імпортні товари, здав їх у казну, накупив нових і відправився з ними до Архангельська. Повертаючись назад, він мав заїхати в Москву і одержати від К. Русінова борг¹³⁴.

З поглибленням економічних зв'язків між лівобережними та російськими землями все настійнішою ставала необхідність заміни місцевих мір сипких тіл, а також іноземних грошей російськими. Так, у 1685 р. з Москви до Кисва, Чернігова, Переяслава і Піжина прислані «мерные заорленные меры четыре осмины да четыре четверика з греблами для приему и отдачи хлебных запасов», пізніше до Кисва — мідне восьмивершкове відро для вимірювання горілки, а також осьмина і четверик¹³⁵.

У ході масових закупок казною хліба для гарнізонів у лівобережних містах, видачі козакам жалування і приватних торгових операцій все більша кількість російської монети проникла на Лівобережжя. У введенні в обіг російських грошей було зацікавлене насамперед місцеве населення. При продажу зерна київському воєводі в 1674 р. кияни й приїжджі торгові люди відмовлялися брати великі російські та дрібні польські монети, а просили платити їм дрібними срібними грошима¹³⁶. В 1676 р. київський полковник К. Солонина повідомляв у Малоросійський приказ, що для поїздки в Москву він і його супутники взяли з собою золоті червоні, таляри, єфимки, левки, орти, шаги, чехи, на які ніхто з росіян не захотів продавати їм у дорозі харчі. Лівобережні жителі просили уряд взяти привезені гроші в казну,

а замість них видати російські за курсом: «За золотою по рублю и шти алтын по четьре денги. За ефимок по двадцати алтын, за левок по полтине..., за шестаки по осми денег, за шаг по четьре денги, за чех по две денги»¹³⁷. Прохання було задоволено. Поступове запровадження російських мір і ваги та поширення російської монети на лівобережний ринок сприяли дальшому економічному зближенню Лівобережної України з Росією.

Взаємовигідна торгівля між українцями і росіянами відіграла важливу роль в активізації етнокультурного спілкування двох братніх народів. Під час поїздок у Росію все більша кількість лівобережних торговців і купців знайомила з мовою, культурою та побутом росіян, запозичувала їх кращі досягнення. В свою чергу, російські торгові люди, відвідавши Лівобережжя, знайомили своїх співвітчизників з елементами матеріальної й духовної культури українців. Значно поживавилось етнокультурне спілкування представників братніх народностей наприкінці XVII ст., коли торговельні зв'язки між українськими і російськими землями стали стабільнішими і глибшими.

Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією внесли корінні зміни в напрями торгівлі Лівобережної України. Основний потік її товарів у другій половині XVII ст. почав спрямовуватися на російські землі, де в цей час формувался всеросійський ринок. Включення лівобережних земель у сферу його впливу відкривало широкі можливості для збуту сільськогосподарської та промислової продукції краю на території всієї Росії. Необмежені можливості всеросійського ринку стали визначальними факторами економічного розвитку Лівобережної України. Пavedений фактичний матеріал незаперечно спростовує домисли українських буржуазних націоналістів та їх сучасних послідовників за кордоном про якусь відсутність перспектив для розвитку торговельних зв'язків між Україною і Росією після їх возз'єднання, про відособленість лівобережного ринку від російського.

* * *

Торгівля на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. відбувалася в умовах панування феодального способу виробництва, що визначав і її характер. Але помітні зрушення в економіці краю внесли значні зміни і в розвиток торгівлі — на ринку поряд з товарами маєтків феодалів почало з'являтися все більше продукції господарств козаків,

міщан і навіть селян, тобто відбувалася їх дальша товаризація. Основними предметами торгівлі між Лівобережжям і Росією стали не закордонні товари, як було до визвольної війни, а місцеві. Вищий порівняно з попередніми роками рівень торгівлі вимагав і вищих форм виробництва, здатних задовольнити її потреби в товарах, як за кількістю, так і за асортиментом.

Включення лівобережних земель у процес формування всеросійського ринку активізувало торговельні зв'язки між ними і російськими землями й одночасно злиття дрібних місцевих сільських ринків в один місцевий ринок, дальшу економічну консолідацію Лівобережжя, створення економічних передумов для переростання української парадності в буржуазну націю. З розширенням всеросійського ринку почалися поступово ліквідуватися митні кордони між найближчими російськими і лівобережними ринками, а також феодалський різнобій місцевих мір, ваги, монети, заміна їх російськими. Всеросійський ринок все більше впливав на характер економічного розвитку Лівобережної України.

Посилення феодалної експлуатації трудящих

---

1. Посилення визиску селян «вільних» військових сіл, рядових козаків і міщан

Важливим результатом визвольної війни 1648—1654 рр. стало послаблення феодалного гніту народних мас України й поліпшення їх матеріального становища. Проте з самого початку свого існування українська державність повела наполегливу боротьбу за відповлення феодалних повинностей, що існували раніше. Але селяни, як писали про подібні випадки К. Маркс і Ф. Енгельс, «вважали свій попередній кріпосний стан як щось випадкове для їх особи»¹ і давали рішучу відсіч експлуататорам. Зокрема, жителі Дроківської та Мглинської волостей на Стародубщині в 1650 р. відмовилися відбувати повинності свосму панові М. Абрамовичу і платити податок на утримання війська, незважаючи навіть на те, що його розмір був зменшений з 11 до 5 злотих з кожного диму².

Гетьмансько-старшинська адміністрація намагалася змусити селян віддавати феодалам десяту частину сільськогосподарської продукції. З цього приводу Б. Хмельницький в універсалі від 31 липня 1650 р. наказував селянам Ніжинського полку, «которые збоже ... на ланіх панских сіяли ярину, аби десятую копу дали»³. Десятину «зо всего збожа» мали сплачувати і піддані Пустинно-Микільського, Мгарського та інших монастирів. У гетьманських універсалах шляхті, старшині й монастирям на села селянам наказувалося відбувати і «звикле послушенство», тобто феодалні повинності на користь власників земель. Але і ці накази не виконувалися. Завоювавши особисту свободу, більшість селян перейшла в розряд жителів «вільних» військових сіл і не хотіла працювати на феодалів. Але вони не були повноправними громадянами суспільства: над ними тяжів гніт феодалної державності та її адміністрації на місцях, постійна

загроза перетворення у підданих старшини і монастирів. Хоч селяни «вільних» військових сіл і вважалися особисто вільними, але разом з міщанами, а в окремих випадках і з козаками мусили платити так звані загальнонародні податки і виконувати такого ж характеру повинності.

Серед них однією з найобтяжливіших стала підводна повинність, яка надовго відривала чоловіків і тяглову силу від виконання польових робіт, що негативно позначалося на економічному становищі господарств селян, козаків і міщан. Її розміри не були чітко визначені, а залежали від потреб, в основному, війська у транспортуванні вантажів. У зв'язку з масовими скаргами жителів Козельця царський уряд у 1660 р. видав спеціальну грамоту, якою регламентував їх обов'язки щодо перевезення різних вантажів і службових осіб: «...Которі люди пойдут через Козелец для наших государских дел и буде у них будут наши... грамоты и подорожные с нашими государскими печатями или гетманские листы и бояр наших и воевод и всяких приказных людей отписки и подорожние и тем людям подводы давати по указу»⁴. Тобто підтверджувався обов'язок жителів міста і падалі відбувати підводну повинність. Це ж мали робити селяни, козаки і міщани й інших населених пунктів. Зокрема, селяни Ніжинського і Чернігівського полків у 1670 р. возили військово-спорядження і зерно в Київ. Такі ж обов'язки виконувало сільське населення Київського полку в 1675 р. Взимку 1677—1678 рр. місцева адміністрація зібрала на території Київського, Лубенського, Прилуцького і Стародубського полків кілька тисяч підвід для доставки військових вантажів у Чигирин⁵. Особливо тяжкою стала підводна повинність під час походів російських військ і козацьких полків у приазовські та причорноморські землі в 80—90-х рр. XVII ст. Сільська і міська адміністрація встановлювала черговість виділення підвід і тягової сили, часто зловживала при цьому своєю владою, звільняючи від поїздок багатих міщан і селян й перекладаючи основний тягар на бідні прошарки населення.

Місцеві власті залучали все більшу кількість жителів до лагодження мостів і гребель на дорогах, що зв'язували населені пункти. Цю повинність виконували селяни, козаки і міщани епізодично — навесні, восени та після сильних дощів, але вона забирала багато часу і сил. У Лубенському полку такі обов'язки лежали на посполитих Білоцерківки, Бубнівки, Вечірки, Давидівки, Дашенків, Каплинців, Карпилівки, Кейбалівки, Кротівщини, Леляків, Митченків, Прокудного, Саспівки, Усівки, Харківців, Шкурагів, Яциків,

інших сіл, а також містечок. Лагодили мости і підсипали гаті на дорогах посполиті та козаки й решти лівобережних полків.

На плечі народних мас Лівобережжя лягала й «загальнонародна» повинність по утриманню війська й старшинської адміністрації. Для цього селяни і міщани мусли платити спеціальний податок, розміри і види якого змінювалися залежно від політичного становища краю. У 1657 р. П. Тетеря розповідав у Посольському приказі, що в Ніжинському полку «на гетьмана» збиралося по 2—3 злотих з «димом». Частина коштів поступала в гетьманську скарбницю, інша — залишалася полковникам, які відповідали за їх збір. Протягом 1654—1658 рр. у Полтавському полку зібрано 60 тис. талярів і передано гетьману на військові потреби⁶.

Грошовий податок з «димом» не відповідав тим обставинам, що склалися на Лівобережній Україні безпосередньо після визвольної війни. В умовах майже безперервних воєнних дій, відносній вузькості внутрішнього ринку селяни не завжди мали можливість реалізувати продукцію своїх господарств, щоб одержати кошти для його сплати. Потреба ж у засобах на утримання війська ставала все гострішою. Тому «подимне» поступово було замінено натуральним податком — «стацією». Крім того, власті з 1665 р. почали збирати податок з млинів на забезпечення продовольством російських гарнізонів лівобережних міст. Зокрема, полковникам давалося на рік по 50, підполковникам і майорам — по 25, ротмістрам і капітанам — по 20, поручикам, прапорщикам і сотникам — по 10, рейтарам, драгунам, солдатам і стрільцям — по 4 осьмачки зерна. Хоч податок походив від занять борошномельним промислом, але фактично платили його у вигляді мірчука трудящі маси. Згідно з Батуринськими статтями 1665 р. на Лівобережній Україні перебували 9600 ратних людей, відповідно і збір зерна тільки для рядового складу мав становити понад 38 тис. осмачок⁷.

Значно посилювався податковий тягар народних мас після створення в 1669 р. спеціального полку чисельністю в тисячу козаків. Він став основою для формування охотницького війська, яке мало придушувати повстання трудящих і нести сторожову службу. Кількість охотницьких полків — компанійських (кінних) і сердюцьких (піхотних) — в різні роки була неоднакова, а наприкінці XVII ст. дорівнювала семи⁸. На відміну від городових козаків, компаніїці та сердюки не мали постійного місця дислокування і перебували на повному утриманні посполитих. Кожного компанійця утримували -- 25, сердюка — 20 дворів. «Стація» збиралася, в основному, продуктами, а гроші поступали з орендних зборів.

У 1678 р. Військовий скарб виділив на полк Іванієва — 625, І. Новицького — 5 тис., Павловського — понад 2 тис. золотих. У наступному році старшині полку І. Новицького видано: осавулові — 20, хорунжому і писареві — по 10, обозному і сотникові — по 9, підосавулові — 7, трубачеві, цирюлкові та довбищу — по 6, отаманам — по 4 золотих і козакам — по таляру⁹.

На утримання козаків свого полку полковник К. Мигалевський зібрав «стацію» з 20 менських міщан у розмірі 80 талярів, 400 золотих, 90 осьмачок вівса і сіна, з 60 березнянських жителів — 520 золотих, 79 осьмачок вівса і сіна, з селян Городища — 55 крб., 20 золотих, яловицю, 13 баранів, 180 осьмачок вівса, багато пшеничного й ячного борошна, пшона та гороху¹⁰. Відправивши полк І. Новицького на лівий берег Дніпра для несення сторожової служби, І. Самойлович у 1686 р. наказував селянам і міщанам пускати компанійців на ночівлю, пасти їх коней, давати хліб, «живність», виділяти підводи для перевезення військових вантажів. Від утримання компанійців не звільнялися і козаки¹¹. Зуинившись у Києві, компанійці за короткий строк настільки обібрали міщан, що ті змушені були скаржитися на них гетьману. Побоюючись збройного виступу киян, останній наказав полковнику вивести полк з міста¹².

Наприкінці XVII ст. з селян поряд з натуральними збиралися податки й грошима. В 90-х рр. на території Лубенського полку кожен з старшин-компанійців одержував житнього борошна — по 2 четверики, гречаного і пшеничного — по четверику, пшона — четверик, вівса — 2 осьмачки, солі — 40 «гусок», на свічки і цибулю — по шостаку, на капусту — 4 шаги, на інші «присмаки» — 4 золотих. Рядовому компанійцю призначалося житнього борошна — четверик, гречаного і пшеничного — по півчетверика, пшона — 0,25 четверика, вівса — осьмачка, солі — 20 «гусок», капусти і буряків — по відру, на «присмаки» — по таляру. В даному випадку панівною залишалася продуктова рента при незначній частці грошової¹³.

Щорічно посполиті Лубенського полку давали на утримання охотницьких полків: вівса — «полтренадцять», житнього борошна — 12, пшеничного — 6, гречаного — 4 мірки, гречаних круп і пшона — по 12 осьмачок, ячменю — 4 мірки, маку — півосьмачки, конопляного сім'я — 4 осьмачки, гороху — мірку, солі — 4200 «гусок», сиру — 4 діжки, масла — 4 «фаски», солоду — 4 мірки, лою — 5 «каменів», горілки — 400, олії — 125 кварт, меду — 4 пуди, кабанів — «полтренадцять», капусти й огірків — по «кадовбу», хмелю — «пачотири важи», солоної риби — 2, в'ялепої — 1,5 «голови»,

цибулі й часнику — по 33 вінки, а також гусей, качок, курей.

Посполиті «вільних» військових сіл і містечок Лубенського полку брали участь в утриманні гетьманського двору, що важким тягарем лягало на плечі біднішої частини населення. Зокрема, на початку 90-х рр. з міської Пирятинської сотні власті щорічно збирали вівса — 30, житнього борошна — 15, пшеничного і гречаного — по 8, ячменю — 8, пшона — 3, гречаних круп — 3, конопляного сім'я — 2, солоду — 5 осьмачок, гороху — осьмачку, вгодованих кабанів — 2, маку — півчетверика, сиру — діжку, масла — «фаску», меду — піввідра, курей — 10, гусей і качок — по 5, цибулі й часнику — по 6 вінків, олії — 20 кварт, хмелю — четверть і 30 кіп грошей; з Гурбинської сотні — вівса — 30, житнього борошна — 15, пшеничного і гречаного — по 8, ячменю — 8, пшона і різних круп — по 3, конопляного сім'я — 2, солоду — 5 осьмачок, гороху — осьмачку, вгодованих кабанів — 2, маку — півчетверика, сиру — діжку, масла — «фаску», меду — піввідра, курей — 10, гусей і качок — по 5, цибулі та часнику — по 6 вінків, олії — 20 кварт, хмелю — четверть і 30 кіп грошей. Таку ж кількість продукції постачала і Множанська сотня. Децю меншими за розмірами були поставки з Каплинцівської сотні: вівса — 15, житнього, пшеничного і гречаного борошна — по 4, ячменю — 4, пшона і різних круп — по 2 осьмачки, конопляного сім'я — осьмачка, гороху — півосьмачки, солоду — «пол треть осмачки», вгодованих кабанів — 2, маку — півчетверика, сиру — діжка, масла — «фаска», меду — «піввідерка», курей — 10, гусей і качок — по 5, цибулі та часнику — по 6 вінків, хмелю — четверть, олії — 20 кварт і 15 кіп грошей. Те ж саме і з Яблунівської сотні. Крім того, для гетьманського двору щорічно надходило з Глинського 5 ялових корів і 47 баранів, Лохвиці — відповідно 11 і 37, Лубен — 13 і 41, Лукім'ї — 4 і 13, Пирятин — 5 і 13, Сенчі — 3 і 8, Чорнух — 11 і 31¹⁴.

У 1699 р. кількість поставленої гетьманському двору продукції збільшилася, олії, наприклад, до 125 кварт, хмелю — до 4 мірок, цибулі та часнику — до 33 вінків. Поставки птиці й риби замінені виплатою грошей: замість діжки солопої риби — 6 кіп, «голови» в'яленої риби — 2 талари, гуски — 2 шаги, качки — 3 чехи, курки — чех. Загальна сума цих платежів з Пирятинської та Чорнухинської сотень Лубенського полку становила понад 50 золотих. У цей час введено збір продуктів і одягу для гетьманських слуг. Посполиті названих сотень давали для них вівса — 4 осьмачки, житнього борошна — півмірки, гречаного — 2 і пшенично-

го — 1 осьмачки, пшона — 4 четверики, грошей — 30 кіп, кожухів — 2, чобіт — 2 пари¹⁵

Незважаючи на втручання гетьмансько-старшинського адміністративного апарату, феодали не завжди могли змусити народні маси працювати на себе. Тому вони почали запроваджувати приховані способи визиску як залежного, так і особисто вільного населення. З цією метою козацька старшина, шляхта і монастирі використовували своє право пропінації — монополії на виготовлення і продаж горілки через корчми або на торгах, на торгові збори, різні мита та подарки. Тобто своє феодалське право вони перетворили в одне з головних джерел збагачення.

Види податків на території Лівобережної України в другій половині XVII ст. можна визначити за офіційними даними першої чверті XVIII ст., на які дослідники ще не звертали уваги. Справа в тому, що у зв'язку з численними скаргами селян і міщан на посилення експлуатації з боку козацької старшини Петро I у 1722 р. наказав гетьманській канцелярії скласти список податків, які збиралися на Лівобережжі після визвольної війни¹⁶. У надісланому до Петербурга списку серед них назвали: податки з різників, випокурів, калачниць та інших ремісників; з воскобоснь, солодовень і броварень; з винокурних казанів, пасік і бортних дерев; ступних і флюшних кіл млинів; ратушних корчем і відкупних дворів; торгових місць і ратушних комір; з різницьких комір і рибних «ловель»; за продані на торгах сіль, хліб, рибу, волоське вино, брагу та інші дрібні товари; «ярмаркове» з купецьких підвід; «повідне» з виведеної на продаж худоби; «покуховне» з вивезених на продаж горілки і дьогтю; «скатне» з продаваних оптом горілки і дьогтю; «відкупне», «поківшове» і «повідеркове» з «скатної» горілки; «скапщина»; «вагове» з продаваних на пуди товарів; тютюнова десятина; «перевізне» через ріки; «стація»; грошовий чинш; «куничне» з вельсь тощо¹⁷.

Розміри податків у різних полках були неоднаковими. В одних з них з куфи привезеної на продаж вищої якості горілки збиралося по 2—3, гіршої — по 1 крб. грошей, в інших — відповідно по 1 крб. 20 коп. або по 1 крб., «скатне» з проданої оптом горілки — по 50, 25 і 20 коп., «покуховне» з дьогтю — по 60, 50 і 20 коп., а «скатне» — по 25, 20 і 6 коп.¹⁸ У 70—80-х рр. розмір «скапщини» за приготування пива поснолитими становив півзолотого, з козаків же бралися «повідеркове» і «скотщина» (наневне, залежно від кількості відгодовуваної брагою худоби)¹⁹. Якщо у Стародубському полку податок з дьогтьових майданів дорівнював діжді дьогтю й копі грошей, то у Чернігівському — 1 крб.

50 коп. і 5 відром дьогтю або 60 коп. і 3 відром дьогтю ²⁰. З селітряного майдану за літній період роботи бралось на полкову артилерію 4 і генеральну — 16 пудів селітри ²¹.

До Військового скарбу з Чернігівського полку в 1668—1672 рр. надходила — «індукта» за імпортовані товари з розрахунку двох копійок з карбованця їх вартості. Протягом 1672—1687 рр. розмір «показанщини» з посполитих цього полку збільшився з одного до чотирьох карбованців. Населення містечок Березна, Мена, Сосниця та навколишніх сіл платило «стацію» хлібом і худобою, а козаки, що не відбували військової служби, — «поколющину» і «покабанщину». В Білоусівській сотні «поколющина» становила від одного кола — 6, Седнівській — 4, а «покабанщина» — по 1,5 крб., Городнянській — відповідно по 4 і 1,5, Менській — по 4 крб. і 25 алтин, Понорницькій — по карбованцю. Від сплати цих податків звільнялися власники млинів з числа козаків, що служили у війську, «знатних військових товаришів», старшини і духовенства. Протягом 1687—1708 рр. на посполитих полку «установлено впов» податок з тютюнових плантацій, залежно від їх розміру — від однієї до трьох гривень. Продуктова рента на утримання війська була замінена у цей час грошовою. Зокрема, посполиті Березної та Мени платили щороку — по 100, Синявки — 7, Сосниці — 15, Стольного — 20, а всього 242 крб. ²²

Крім податків, що збиралися до Військового скарбу, старшина Чернігівського полку в другій половині XVII ст. додатково оподаткувала населення. Крім «показанщини», вона «установила другу нову дачу... з шинков по полковы, и по копе, от погребов шинковых же, по полковы, от казаков, что пиво варят по копе, и по талюру, от солодовни, что солод делают по копе. И та дача собираетця бывало всякого года вместе с винницею показанщиною до скарбу полкового» ²³. Одержані кошти йшли на утримання полкової артилерії, канцелярії, плату полковому інсарю та осавульчикам. Чернігівські полковники самовільно встановили в містечках Городнянської, Любецької, Ронської та Седнівської сотень митищі, де збирали на свою користь мито з імпортованих або експортованих товарів, розміром 2 коп. з підводи.

Окремо з населення збиралися податки і торгові мита ще й у казну та на утримання ратуш. У 1666 р. царський уряд ввів нове оподаткування, згідно з яким із привезених у лівобережні міста на продаж товарів бралось в казну — по 10 і ратушу — по 4 коп., з вагових товарів — по 4 коп., з транзитних — відповідно по 10 і 2 коп. з кожної підводи, а також «мостове» — по 10 і 2 коп. ²⁴ На чернігівську ратушу збирали «перевозове» з перевозу через Десну під Черніго-

вом, «поківшове», «вагове», податок з млина, прибуток від вилову риби в 10 навколишніх від міста озерях. Загальна сума цих зборів за рік дорівнювала 200 крб. З ярмаркових будок у ратушну скарбницю щорічно надходило по 20 крб. На ратушу м. Седнева збиралося з четверика проданого хліба по 3 шаги, «вагове» — по 2 коп. з пуда товарів, з привезеної на продаж підводи риби, солі, олії — по 2 коп. На ратушу м. Сосниці йшли торгові збори з проданих хліба (за четверик по ківину), риби і солі. З продавця і покупця копя або вола збирачі торгових мит брали по одній і з підводи товарів по 4—5 коп. «заставного», а з куфи горілки — по 2 крб.²⁵ У 1698 р. гетьман дозволив піжниському магістрату збирати на свої потреби «вагове», «повідеркове», «скатпе», «повідне», «помірне», «дъогтьове» і «воскобійпе»: «А имати с того весового, с пуда — по 4 денги; с ведра по 2 денги; скатное, с куфы вина — по золотому; з бочки вина — по деревнему; от вари шва, с козака — по 4 денги, а с мужика — по золотому; с продажн лошадей и быков, и яловниц — по 3 денги; с осмачки хлеба — лянкая(?); от закладу воску — по 2 алтина; а продажа дегтю полная по всему месту и подваркам — одна ратушная имеет быти, а окромя той никто дегтю продажного держати не имеет». Куццям заборонялося зважувати товари не ратушними безменами і кантарами, міряти мед і спиртні напої особистими відрами²⁶.

Не уникли оподаткування й такі ритуали, як весілля та хрестини. Зокрема, за вінчання молоді платили священникам, протопопам і сотникам по 2—3 крб., хто не мав грошей на внесення «куничних», мусив відробити певну кількість днів у господарствах названих осіб²⁷.

З розгалуженням адміністративного апарату, заведенням старшиною, магістрами і ратушами своїх господарств на жителів «вільних» військових сіл накладаються додаткові податки, вводяться нові повинності. Жителі Варви Прилуцького полку в 1744 р. згадували, що за полковництва Л. Горленка (до 1687 р.) на утримання приїжджих чиновників з «посполитых денги в год разов по два и по три... сверх же того на служителей сотенных, а именно на хоружого по едиой, а на писаря по две копейки, да на сторожей сотни Варвинской полевых со всякого мещанского и посполитого двора денег по две копейки, овса по четверику, по едному хлебу, по гусце соли, по кварте пшона, да на мистра (ката. — Авт.) прилуцкого со всякого мещанского и посполитого двора взимается бывало денег по копейке... На двор полковничий и на ратуш бившую для переездов сено бывало косят и тое укошенное сено как в двор полковничий так и в ратуш своим скотом перевозят, да на лошадей артилерии

полковою прилуцкою сено бивало косят же... На ратуш ні-
каких денешних и хлебних поборов не собиралось, только за
гетманов бивших Мазепи и Скоропадского побор бил (кой
пазивался стацею) на гетманскую музику и на его кухню
со всякого обивателя по пропорції их имуществ мукою ржа-
ною, пшеничною и гречаною, солодами, семям конопляним,
горохом, маком, кабанами и птаством, денгами же ничего не
сбираю, да пред наступлением каждого праздника Воскре-
сення Христова собираются бывало з местечка и сел з поспо-
литих свободних гуси, утки, кури, яйця и поросята, и то все
во двор бивших полковников прилуцких.. отсилается би-
вало»²⁸.

Посполитих «вільних» військових сіл Богдани, Горбані,
Жорнокльови, Плепкані, Чопилки Переяславського полку,
крім виконання «загальнонародних» повинностей і сплати
податків, «и до дворов полковничих в малих работизнах по-
тягано, з відома сотницького». Селяни містечка Леплява та
сіл Келеберда і Решітки косили сіно і возили дрова для по-
треб дворів місцевого полковника і сотників. Старожили ін-
ших сіл цього ж полку розповідали в 1729 р., що після
визвольної війни вони належали до «диспозиції войскової
гетманской» і полковники та інша полкова старшина зму-
шували їх виконувати різні «работизни»²⁹. Хоч ці роботи і
назваі адміністрацією малими, пасправді ж разом узяті
вони були досить обтяжливими. Жителі «вільних» військо-
вих сіл Березна і Городище Чернігівського полку, крім
сплати «стації», косили траву й заготовляли дрова для дво-
ру гетьмана. Такі ж повинності виконували жителі й інших
населених пунктів³⁰.

Крім виконання «загальнонародних» повинностей і сплати
такого ж характеру податків, козацька старшина змушу-
вала й міщан працювати на полковників і сотників, задарма
виконувати роботи на користь козацького війська, привлас-
нювала прибуткові галузі міського господарства. У квітні
1654 р. депутати від Переяслава просили в царя грамоту на
повернення захоплених старшиною горбодів і грошових зборів
за варіння пива та ситіння меду, звільнення міщан від утри-
мання гінцив і нослів, що проїжджали через місто. У тому ж
році чернігівські міщани писали в Москву, що «... с них же,
мищан, емлют черниговские полковники для работы масте-
ровых людей — плотников, сапожников, рыбаков, портных,
мастеров-серебрянников, лучников, седельников, кузнецов,
гончаров, пильников, музыкантов, слесарей, бочаров и за ра-
боту тем майстеровым людям ничего не платят... да сверх
того они, полковники, емлют с них мищан, подводы для вся-
кой своей работы»³¹. У всіх містечках Полтавського полку

цехові ремісники в 80-х рр. «з черги десяткової,— писав місцевий полковник Ф. Жученко у 1687 р.,— як тяглось посполитую всякую, яко и належитую сторожу мескую отбывают»³². Ремісники відбували на користь міської верхівки та старшини повинності нарівні з селянами і, крім того, несли ще й сторожову службу. Щоб не допустити повстання у Кобеляках, полковник у 1687 р. звільнив ремісників шевського цеху від необхідності виділяти людей для її несення у містечку та на прилеглих до нього полях членів міської ратуші.

Матеріальне становище міщан погіршувалося ще й внаслідок свавілля та зловживань міської верхівки й старшини. Київський війт Ж. Тадрина в 80-х рр. під виглядом підводної повинності забирив у киян коней, використовував їх у своїх торгових операціях або ж змушував трудящих відкупатися. Війт у «распродажи многие неправды делал многим людям и наказанье чинил без суда... А жена его Жданова... жеи ихних мещанских ревнуя к мужу своему на прелюбодеяние бывала нещадно и пекла железом и мучила безневинно, а иных насмерть убивала»³³. Потерпілі не скаржилися на Ж. Тадрину, боючись «його лютости». Внаслідок ценомирних податків і поборів багато киян розорилося і, залишивши свої будинки, розійшлося в інші міста, де феодалний гніт здавався слабшим.

Не поступався війту в зажерливості й київський полковник. У 1687 р. він заборонив міщанам виганяти худобу на пасовища, які здавна вважалися громадськими, підвищив ціну за користування мостами через Дніпро та Ірпінь, багато козаків становив на постій у міщанські двори. Звільнивши від «стації» 200 ремісників з слободи Кожум'яки, полковник змушував їх платити податок тільки йому. Він привласнив також гроші, зібрані з привезеного на продаж у Київ хліба з різних районів України, вірубав велику ділянку лісу, що належала місту³⁴. Такі ж методи збагачення застосовував і прилудський полковник. Після кількох скарг ремісників кравецького цеху м. Прилук у 1692 р. на надмірну експлуатацію він звільнив кравців від жнивування і заготівлі сіна, однак наказав, як і раніше, утримувати компанійців та виділяти кількох майстрів для кравецької роботи в його маєтку³⁵. І в усіх інших випадках козацька старшина, звільняючи посполитих від сплати окремих податків та виконання повинностей, одночасно сама посилювала їх експлуатацію.

Незважаючи на формально існуючі політичні, економічні та соціальні привілеї, рядове козацтво також зазнавало феодалного визиску. З кожним роком все тяжчою ставала для

нього основна повинність — військова. Відправляючись у похід, кожен козак повинен був мати коня, справну зброю, мушкет, шаблю, спис, набої і запас харчів. Все це вимагало витрат значної суми грошей. В умовах майже безперервних воєнних дій такі походи відбувалися досить часто і надовго відривали козаків від своїх господарств, внаслідок чого ті економічно занепадали.

В окремих випадках старшинська адміністрація змушувала козаків, що не могли брати участі в походах, платити податок на утримання охотницьких полків. Не допомагали навіть спроби перейти у підсусідки і таким чином уникнути як військової повинності, так і зростаючого податного гніту. Такі факти мали місце в Новгород-Сіверській сотні Стародубського, Мрипській — Ніжинського та в інших полках Лівобережної України³⁶.

У листопаді 1676 р. козаки з Нехаївки Ніжинського полку скаржилися в гетьманську канцелярію на те, що власник села полковник І. Новицький порушував їх права і привілеї, змушував нарівні з селянами давати «стацію» на утримання компанійців. Для цього полковник посилав у село своїх челядників, які силою забирали в них продукти харчування³⁷. Крім того, козаки мусили косити траву, заготовляти сіно і дрова, доглядати скот, брати участь у спорудженні господарських будівель, виконувати інші роботи.

За заняття бортництвом на монастирських землях козаки платили монастирям «медову данину». Такий податок існував, зокрема, в селах Івот, Мельня, Озаричі Стародубського полку. Спроби козацького населення краю уникнути його закінчувалися безуспішно. Козаки кілька разів на рік мусили давати генеральній, полковій та сотенній старшині так звані ральці — подарунки. Хоч формально вони й вважалися добровільними, але по суті були обов'язковими. Якщо після визвольної війни «ральці» давалися натурою (птиця, м'ясо-молочна худоба тощо), то наприкінці XVII ст. — переважно грошима³⁸. Розмір цієї данини не був точно визначений. Заміна натуральних податків грошовими платежами відповідала загальному розвитку економіки краю, який характеризувався дальшим поглибленням товарно-грошових відносин.

Зростання феодалної земельної власності та зміцнення політичної влади українських феодалів супроводжувалися посиленням визиску селян «вільних» військових сіл, міщан і козаків Лівобережної України. Основними формами експлуатації цих груп населення стали «загальнонародні» повинності та податки. Селяни, міщани і частково навіть козаки утримували охотницьке військо та розгалужений адміністративний апарат. Крім того, козацька старшина, шляхта,

монастирі й міська верхівка змушували селян «вільних» військових сіл, міську бідноту і частину рядового козацтва виконувати у своїх маєтностях польові роботи та інші «роботизни», які поки що мали епізодичний характер. Протягом другої половини XVII ст. збільшилися кількість і розміри податків, повинностей та торгових мит, внаслідок чого матеріальне становище народних мас погіршилося.

2. Феодальна залежність підданих старшинських і монастирських маєтностей та форми феодальної ренти

Значну групу залежного селянства Лівобережної України складали піддані козацької старшини і монастирів. Своє монополієне право на землі феодалів реалізовували у формі земельної ренти, занорукою чого була здатність землевласників застосовувати до селян позаекономічний примус. «Якби поміщик не мав прямої влади над особою селянина, — зазначав В. І. Ленін, — то він не міг би змусити працювати на себе людину, яка наділена землею і веде своє господарство»³⁹. Таку владу уособлювала старшинська адміністрація, що стояла на захисті інтересів панівного класу феодального суспільства. Класові інтереси зумовлювали єдність дій старшини і духовенства для утримання в покорі безпосередніх виробників матеріальних благ. Позаекономічний примус у поєднанні з монополією феодалів на землю становили основу феодальної експлуатації селянства, одержання експлуататорами додаткового прибутку. «Земельна рента... — вказував К. Маркс, — являє собою єдину додаткову працю або єдиний додатковий продукт, що його безпосередній виробник, який володіє умовами праці, необхідними для його власного відтворення, повинен доставити... власникові землі...»⁴⁰

Первісною формою економічної залежності селянина від поміщика при докапіталістичних способах виробництва вступала відробіткова рента, потім рента продуктами і, нарешті, грошова рента. Економічну суть останньої, як різновиду феодальної ренти, В. І. Ленін визначав порівняно з капіталістичною рентою: грошова рента передбачає в землеробстві паявність залежних селян, а не капіталістів і найманих робітників. Грошова рента включає ціну всього додаткового продукту, тоді як капіталістична є частиною надвартості, що залишається після відрахування підприємницького продукту⁴¹. Рівень виробничих відносин зумовлював характер співіснування всіх трьох видів ренти або перевагу однієї з них у маєтках старшини та монастирів.

Після визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. феодальна власність православних монастирів на землю почала реалізовуватися у різних формах земельної ренти на основі реставрації «звыклого», «старого» чи «обыклого» послушенства. Згідно з описом прилуцького Густинського монастиря, складеним ще до визвольної війни, монастирські піддани зобов'язувалися один день на тиждень косити траву, сушити її, згрібати сіно і звозити на монастирське подвір'я, працювати по одному дню при збиранні озимого і ярого хліба, возити монастирю дрова, а кожні 10 кінних господарств мали виділяти по чотири підводи для ремонту доріг, гребель і будівництва господарських приміщень⁴². Зрозуміло, що відновлення таких повинностей відбувалося поступово, паралельно із зміцненням позицій феодалів і адміністративного апарату, що гарантувало права монастирів на примусову працю залежних селян.

Зокрема, гетьманська канцелярія у 1669 р. видала універсал, яким зобов'язувала підданих Максаківського монастиря споруджувати навколо нього мури⁴³. Крім того, селяни Бистрика, Високого, Максаків, Сидорівки і Холмів мусили гатити монастирські греблі, жати жито, заготовляти сіно і звозити їх на господарський двір монастиря⁴⁴. Спираючись на місцеву владу, монахи прилуцького Густинського монастиря використовували на таких же роботах селян у Боршні, Васківцях, Дейманівці, Дідівці, Ковжичі, Сокирипцях та Харитонівці⁴⁵.

Для посилення експлуатації підданих монастирі використовували й старий звичай виконувати великі за обсягом і складністю роботи усією сільською громадою — «толокою». Робота «толокою» тяжким тягарем лягала на плечі феодально залежних селян. Вони мали будувати господарські приміщення, рудні, насипати, а також ремонтувати монастирські греблі. Такі повинності виконували селяни сіл Батурипське, Макаричі, Палужі, що належали Києво-Печерському монастиреві⁴⁶. Протягом ряду років посполиті сіл Галка, Коренецьке та Липове «толокою» гатили греблю батурипського Круницького монастиря. У 1691 р. вони відмовилися відбудувати цю одну з найобтяжливіших повинностей. Але на прохання ігумена гетьманська канцелярія видала універсал про відновлення робіт і наказала місцевій старшині примусити селян до праці «толокою»⁴⁷. Подібні роботи відбували й селяни Талалаївки — піддани ніжинського Благовіщенського монастиря⁴⁸.

Відробітки переважали і в маєтностях інших монастирів. На прохання монахинь Макошинського монастиря гетьман у 1660 р. зобов'язав громади сіл Величківка і Киселівка

Чернігівського полку гатити монастирські греблі⁴⁹. Понад 20 років посполиті ухилялися від виконання робіт, які вимагали великих затрат матеріалів, часу і людських ресурсів. Сотенні власті та монахи не могли справитися з селянами своїми силами і в 1688 р. звернулися за допомогою до місцевого полковника Я. Лизогуба. Полковник задовольнив прохання і наказав на цей раз тільки селянам Величківки гатити обидві греблі, збільшивши таким чином їх повинності у 2 рази⁵⁰. Крім того, монастирських підданих використовувала козацька старшина на роботах у своїх господарствах. У тому ж році Я. Лизогуб заборонив старшині падалі порушувати права монастиря на володіння залежними селянами та землями⁵¹. Незважаючи на звільнення монастирських маєтків від плати податків на військо, старшина примушувала підданих монастиря у Макошині, Сосниці та Феськівці утримувати на постой козаків під час їх розквартирувань або переходів до нового місця служби, випасати козацьких коней на монастирських луках⁵².

Різні види ренти співіснували в монастирських селах Стародубського полку. В 1670 р. посполиті с. Спаського підписали з архімандритом новгород-сіверського монастиря угоду про користування монастирськими землями, зобов'язавшись «десятину его милости звичайною давати, без жадных споров и вимовок даруючи...»⁵³. Термін «десятину его милости звичайною давати» вказує на те, що цей вид ренти та її розмір вже склалися і стабілізувалися в маєтках монастиря. Коли врахувати, що така ж рента існувала в монастирських селах і до визвольної війни, то можна зробити висновок, що селяни в них за користування землями платили натуральний податок у розмірі десятої частини врожаю. Поряд з натуральною рентою, в монастирських селах Стародубщини існували і відробітки, коли селяни косили траву на сіно, жали хліб, виконували інші повинності, розміри яких у документах не зазначені. Але самі селяни вказували на їх обтяжливність і руйнівний вплив на власні господарства. Старожили с. Любовчі в 1725 р. згадували, що в другій половині XVII ст. внаслідок експлуатації вони настільки зубожіли, що не могли прогодувати свої сім'ї і мусили позичати хліб та гроші в багатих землевласників Попогірської сотні. В іншому випадку селяни говорили, що вони врятувалися з лядської неволі, а тепер на них падали чернецьке ярмо⁵⁴.

Крім виконання повинностей, селяни Омбиша на Стародубщині до 1697 р. платили податки на утримання трубачів полкової артилерії і польових сторожів, давали інші «датки», ремонтували греблю, де стояв монастирський млин⁵⁵. У 1700 р. стародубський полковник М. Миклашевський пи-

сав жителям сіл Івот і Шатрище: «...Яко всюди при арендах... от кадки горилки на якую учту за позволене дают четвертку овса, так вы конечно хто перегнал и якую каду горилки, дайте овса на четвертку и дегтевое з двору по шагу» чернігівському Кафедральному монастиреві⁵⁶. Це розпорядження також вказує на те, що в монастирських селах співіснували продуктова і грошова ренти.

У маєтностях київського Видубицького монастиря під Києвом селяни в 90-х рр. виконували панщину, розмір якої, правда, невідомий, а шість селян на Звіринці платили грошовий чинш по коні з «димом»⁵⁷. Про еволюцію феодальної ренти на території Полтавського полку свідчить такий приклад. Потрапивши в 1678 р. у феодальну залежність від полтавського Воздвиженського монастиря, селяни Петрівців тривалий час платили грошовий чинш у розмірі 200 золотих щорічно. «А потом,— згадували очевидці,— для дров вожения, для сена кошения для иных работизн от людей тяглых обыкло, повсюды бываемых и уступил был... игумен иеромонах Лазарь Бузкевич тих двохсот золотых, чаючи совершенного от тяглых и от пеших людей послушенства в работизнах около монастырских потреб прилучающихся»⁵⁸. Тобто, потребуючи робочої сили для ведення багатогалузевого господарства, монастир у 1687 р. зробив спробу замінити грошовий чинш відробітками. Але селяни відмовилися відбувати панщину і наполягли на сплаті щорічного чиншу, а також заготівлі сіна на монастирських луках по р. Говтві. Кожен господар мав накопити трави на п'ять підвід, висушити, згребти, звезти і скласти сіно в скирти або стоги. Крім того, монахи вимагали від селян возити їм взимку дрова, але, зустрівши з їх боку серйозний опір, відступили від свого наміру.

Таким чином, у другій половині XVII ст. у маєтностях лівобережних монастирів співіснували всі види ренти — відробіткова, продуктова і грошова. Все помітніше місце серед них посідала відробіткова рента. Число днів панщини у масштабах усєї Лівобережної України не було встановлено адміністрацією, а визначалося на місці залежно від монастирських потреб⁵⁹. Це відкривало перед духовними феодалами широкі можливості для посилення експлуатації підданих. Проте у своїх експлуаторських устремліннях монастирі враховували й ступінь визиску в маєтностях козацької старшини. Інакше, доведений до відчаю, підданий міг скористатися своїм правом на вільне пересування і переселитися на інші землі або перейти в підданство до старшини, зацікавленої в збільшенні кількості робочої сили.

У старшинських маєтностях еволюція феодальної ренти відбувалася за тими ж законами, що і в монастирських.

Разом з селами старшина одержувала і право на примусову працю залежних селян. Надавши старшині М. Кимбаровичу в 1662 р. с. Березу в Ніжинському полку, полковник В. Золотаренко зобов'язав його жителів відбувати послушення «при звиклой повинности»⁶⁰. Гетьманський універсал 1669 р. дозволяв старшині Л. Касперовичу «відбирати» з паданого йому с. Дурнів «вшелякие приходячие повинности». У 1680 р. гетьманська адміністрація наказувала посполитим с. Вишеньок відбувати послушення І. Ломиковському⁶¹. Підтвердивши в 1687 р. право чигирин-дубровського сотника Ю. Ляпенка на с. Гусинку Лубенського полку, царський уряд зобов'язав «войта того селца с тяглыми людьми во всем должность как належить отдавать»⁶². У наступному році гетьман видав універсал про те, щоб селяни Оксютинців того ж полку відбували повинності «папу» М. Сидровському — заготовляли сіно, дрова, звозили їх, а також снопи на панський двір⁶³. Практично всі грамоти царського уряду й гетьманського управління старшині на мастності закінчувалися подібними наказами.

Поряд з повинностями на користь власників сіл селяни старшинських мастностей платили податки на утримання охотницьких полків і гетьмансько-старшинської адміністрації. Місцеві власті у 1678 р. збирали «стацію» продуктами і грошми з селян Лубенського і Миргородського полків. Вона була настільки обтяжливою, що останні засипали гетьманську канцелярію скаргами. Зважаючи на гостре невдоволення селян, гетьман наказав залишити на території цих полків лише одну сотню козаків компанійського полку І. Новицького, а решту розквартирувати в інших полках⁶⁴. «Стація» збиралася з селян і в наступні роки, але вже тільки грошми⁶⁵. Селяни Пирятинської сотні того ж полку в 1698 р. давали на утримання одного козака протягом трьох місяців по шість кін грошей, а в наступному році — протягом шести місяців — по шість талярів. У 1687 р. ніжинський полковник збирав з міщан і селян Салтикової Дівиці Ніжинського полку «стацію» у розмірі 20 крб. Крім неї, посполиті платили грошовий чинш і власникові містечка. На початку XVIII ст. з його жителів щорічно стягувалося по 20 крб., 100 кварт олії, 100 підвід дров, яловиці, кабану, два «камені» («камінь» — 50 фунтів) воску тощо⁶⁶. У 1676 р. лівобережний гетьман наказав старшині збирати щотижня з посполитих Стародубського полку по золотому на кожного козака компанійських полків. Це викликало обурення народних мас, які почали наполегливо вимагати зменшення цього податку. Гетьманська адміністрація мусила піти на деякі поступки⁶⁷.

Утримували охотницьке військо за власний рахунок посполиті і в паступні роки.

Полковник Т. Олексівчич у 1687 р. повідомив багатих землевласників Рубців про повернення з походу піхотного полку Яворського й розквартирування його сердюків на території Стародубського полку. Піддані Рубців мали тримати козаків на постої в своїх будинках всю зиму й годувати їх. У наступному році полковник наказав Рубцям зібрати з своїх селян борошно за три майбутні місяці й селянськими підводами доставити його сердюкам Яворського на р. Орелі, де вони стояли на чатах. Через деякий час місцевий полковник розпорядився замінити борошно грошима — з розрахунку одного таляра і шага на козака. Така заміна викликала відсутність борошна в багатьох селянських господарствах, обтяжливістю доставки провіанту на далеку відстань й небажаність відриву чоловіків від такої важливої сільськогосподарської роботи, як оранка⁶⁸. В 1690 р. Рубці одержали розпорядження гетьманської канцелярії знову стягти з своїх селян борошно і гроші для козаків того ж полку. У наступному році селяни мали давати на утримання кожного сердюка борошно і по п'ять золотих щомісяця, а ще через рік вони платили тільки гроші⁶⁹.

Крім сплати подібних податків, селяни с. Нехаївки Піжинського полку працювали на власника села полковника І. Новицького й утримували польових сторожів⁷⁰. Землевласник у 1675 р. заборонив своїм підданим платити сторожам, на що останні поскаржилися у гетьманську канцелярію. У відповідь на цю скаргу гетьман писав полковникові, щоб його піддані «як з інших сел и уезду Новомлинского тяглые люди, кто поле нахает по четверце овса и по шагу дают, давали»⁷¹. Гетьман наказав селянам давати сторожам з «чвертки» (20 десятин.— Авт.) поля по «чвертці» вівса і шагу грошей. З цього документа видно, що стільки ж платили сторожам й інші селяни Новомлинської сотні, які перебували у володінні козацької старшини. Крім того, І. Новицький стягував з залежних селян ще й продуктову ренту. В 1686 р. землевласник звернувся до гетьманського управління з проханням дозволити йому замінити продуктову ренту на грошову. Даючи на це свій дозвіл, гетьман писав: «Однак если они посполитые люди, того не змогут выстатчати, то можно вашей милости (замінити.— Авт.) на четверку жита й на четверку овса меры Коропской или Глуховской, и принять по ползолотого от вола грошей, а от коней... по шесть шагов. Если... около себь и ухоженя хлеба робят, то нельзя на них того накладати абы сена и дров выстатчали колко потреба... Постановляем абы каждый тяглый человек

три возки (сіна.— *Авт.*) косил и упрастал, а дров тож три возы привозил в год... и сторожов двох роковых наймати»⁷². В універсалі селянам наказувалося не відмовлятися від виконання й інших робіт, які від них вимагатиме полковник. Така приписка дозволяла І. Новицькому на власний розсуд посилювати експлуатацію підданих.

Все ширше запровадження відробіткової ренти зумовлювалося зміцненням феодальної власності на землю, необхідністю забезпечення землевласників робочою силою, можливістю властей гарантувати право старшини на примусову працю підданих. Раніше розрізнені й епізодичні відробітки наприкінці XVII ст. складаються у регулярну панщину. У 1907 р. селяни Смоляжа Ніжинського полку скаржилися в гетьманську капцелярію на вертіївського сотника, який надміру обтяжував їх повинностями. Щоб не допустити антифеодалного виступу трудящих, гетьманська адміністрація наказала останньому використовувати підданих на роботах не більш як два дні на тиждень. Це розпорядження стосувалося тільки одного села, але, безумовно, кількість панщинних днів визначалася на підставі середнього рівня феодального визиску, що склався на території Лівобережної України. Крім того, селяни мали давати сотнику по осьмачці вівса з двору, птицю, свиней, овець⁷³.

Посилювала експлуатацію своїх підданих і старшина Чернігівського полку. В 1691 р. місцевий полковник Я. Лизогуб, заволодівши селом Семаки, спочатку брав по шостаку з двору, потім по два, а далі і по гривні, а його син Юхим — по два золотих і нарешті по «полтині»⁷⁴. За тодішнім курсом два золотих дорівнювали 60 грошам, відповідно грошовий чинш протягом 90-х рр. збільшився щонайменше в 10 разів. На початку XVIII ст. селянські двори с. Перелюба того ж полку, що мали робочу худобу, платили гетьманові по 32, а безкінні — по 10 коп.⁷⁵ Крім того, селяни відбували і панщину.

Протестуючи проти збільшення повинностей, жителі Смичина на Чернігівщині у 1699 р. відмовилися працювати на полкового писаря. Але через чотири роки власті змусили їх підписати таке зобов'язання: «Мы жители села Смичина... чрез лет чтири противко панови своему п. Петру Булавци, писаревн полку черниговского, поступовали, не огдаючи ему жадной повинности тяглою; то теперь от того своего самоволства и упорности отдалившися, обещуем статечне и верне в прежней посполитой тяглости найдоватися, таким способом: Я Петро Кавур з братами своими повинен естем в год каждый выстатчати золотих сорок; я Лаврин Сизик — 20 золотых; я Мартин Слизченко — 10 талярей; я Андрей Перело-

менко з братом — 10 таляррей; я Андрей Волобека — 10 таляррей; Я Павел Коваль — 10 таляррей; ...державце своєму вышреченному готовою сумою монети доброю»⁷⁶. Грошовий чинш замінив лише підводну повинність та незначні роботи на користь писаря і співіснував з панщиною. Селяни мусили працювати по тижню під час сінокосу, жнив і оранки, а також перевозити за наказом писаря його товари. Піддані не звільнялися від «стації» і під загрозою втрати свого майна зобов'язувалися виконувати всі пункти кабальної угоди.

Подібні явища мали місце в маєтностях і Стародубського полку. У 70-х рр. з селян Волохів, Кобелів і Рудні, що належали полковому писарю П. Ходкевичу, збиралося «со всякого двора денег по полтине, по осьмачке овса, с мельницы по сороку осьмачек, с пашень по пятидесяти осьмачек». У 80-х рр. щорічний прибуток від цих маєтностей становив 20 крб., вівса — 20, жита — 120 осьмачок, а наприкінці 90-х рр. — відповідно — 15 крб., 30 осьмачок — вівса і 90 жита⁷⁷. Тут перераховані лише грошові та продуктові податки, але, оскільки феодал володів землею, то його піддані мусили працювати й на панщині. На підставі середніх за розміром повинностей, що склалися на території Стародубського полку, генеральний хоружий І. Сулима наказував селянам с. Черегін косити траву на сіно, жати пшеницю й жито, орати по одному тижню на рік 10 сохами. Крім того, селяни мали виділяти щодня по 5 піших і 10 кінних чоловік, а також звозити снопи з поля на панський тік, давати щорічно «осінщини» — 20 талярів і 8 кіп грошей, «покабанщини» — 3 копи, свинячих окороків і ковбас — по 20 штук, замість масла — «полчверта» золотого, а замість барана — півталяра, на різдво — 20 гусей, вівса — 15, хмелю — 3 осьмачки, олії — 30 кварт, наймати пастуха для випасу старшинської худоби, платити ратуші за користування перевозом і «повідеркове» з горілки⁷⁸.

Різні види феодальної ренти одночасно існували в південних лівобережних полках. У 1675 р. гетьманський універсал зобов'язував селян сіл Крутьки і Сарі Гадяцького полку виконувати повинності на користь місцевого землевласника. Таку ж вимогу ставила гетьманська адміністрація в 1687 р. Обурені збільшенням панщинних днів під час жнив, селяни Нирятини Лубенського полку в 90-х рр. платили старшині Л. Кічкаровському річний «осиш» вівсом, заготовляли сіно для його скоту, ремонтували греблю, де стояв млин. У Городиську того ж полку наприкінці XVII ст. переважала відробіткова рента на основних сільськогосподарських роботах. Обурені збільшенням панщинних днів під час жнив, селяни у 1701 р. вбили місцевого осавула⁸⁰. Писар Персяславського

полку К. Мокієвський у 80—90-х рр. змушував посполитих Борисполя і Кучакового працювати на спорудженні житлових будиноків і господарських приміщень. У гетьманському універсалі ці працівники названі «панщанами», тобто людьми, що відбували панщину⁸¹.

Експлуатація залежних селян пастільки посилилася наприкінці XVII ст., що навіть гетьманська канцелярія мусила визнати це. У 1695 р. вона відзначила, що духовенство і козацька старшина пещадно визискували посполитих, змушуючи їх виконувати завищені повинності⁸². У дійсності ж експлуатація була результатом не зложивань феодалів — вона зумовлювалася всією структурою феодалного суспільства, монополієм правом феодалів на землю й працю залежного селянства. Це дозволяло їм забирати у підданих вироблений ними додатковий продукт у вигляді різних видів ренти, не зупиняючись перед відкритим насильством і жорстокістю.

У дещо кращому становищі знаходилися посполиті рабових гетьманських маєтностей, яких полкова і сотенна старшина не наважувалася притягати до виконання робіт у власних господарствах. Селяни Городища, Конотона, Красного, Куреня, Мельні, Пошівки, Старого і Верьовки утримували тільки гетьмана та його сім'ю⁸³. У 80—90-х рр. вони відбували панщину, а на початку XVIII ст. платили гетьману від двору з тягловою силою по 20 кіп грошей, давали по 5 четвериків вівса. Посполиті Батуринської сотні, крім виконання різних повинностей, вносили в гетьманську скарбницю по 14 кіп грошей. Різні платежі й податки існували в інших селах гетьманських маєтностей. Посполите населення Ямпільського староства у ті ж роки платило від двору з тягловою силою по два золотих, а з безкінного — по «гривні», по два таляри «показанщини», по золотому «затульщини», по три копн за солодовню. Загальний збір грошової ренти на користь гетьмана в окремі роки становив 15 тис. золотих. Поряд з грошовою побутовала і відробіткова рента, яка виявлялася у заготівлі сіна для гетьманської худоби, для чого під час сінокосу вислалася до 300 косарів. Піддані сіл Вересоч Пільницької та Годунівка Глухівської сотень гатили греблі, возили дрова, косили траву, давали річний «осиц». У Стародубському полку грошова рента займає все помітніше місце, збільшується її розмір. Наприклад, селяни Пушкарів у 80-х рр. платили «на кухню гетьманську» по 25, а в 90-х — по 50 золотих⁸⁴.

Не уникли експлуатації і підсусідки. У 1666 р. ця категорія залежного населення в містах мала платити в казну податок у розмірі 6 алтин і 4 денги, а в селах — по півосьмачки жита і вівса з двору⁸⁵. Після скасування подвірно-

го оподаткування в 1668 р. на них посилили наступ козацька старшина і монастирі, зацікавлені у збільшенні чисельності податного населення. Не маючи змоги припинити переходи у підсусідки, гетьманська адміністрація з 80-х рр. почала зобов'язувати їх виконувати феодалські повинності й платити податки. В 1689 р. гетьманська канцелярія одержала скаргу чернігівського єпископа на те, що в Мрині та навколишніх селах підсусідки протягом ряду років ухилялися від виконання робіт на користь монастиря і козацького війська. Підсусідки тут — це селяни з своїм господарством і землею, які, щоб уникнути «загальнонародних» обтяжливих податків, перейшли під захист «старших», платили їм дещо менші податки і відбували легші повинності. У відповідь на свою скаргу Л. Баранович одержав універсал, який зобов'язував підсусідків працювати на чернігівській Кафедральній монастир, відбувати повинності парівні з тяглими людьми, брати участь в утриманні компанійців. Від сплати «стації» звільнялися лише ті з них, що жили в козацьких дворах і не мали своїх ґрунтів, а ходили на заробітки з власними плугами, косами і серпами.

Посилила експлуатацію підсусідків і старшина. Переяславський полковник у 1691 р. наказав золотоніському сотнику зібрати «стацію» з усіх посполитих сотні та підсусідків, що мешкали в їх дворах⁸⁶. Старшина Мринської сотні Ніжинського полку в 1696 р. дістала розпорядження гетьманської канцелярії примусити підсусідків, які мали ґрунти, ліси і сіножаті, платити податок на утримання компанійців. У 1698 р. його розмір становив один шаг з кожного чоловіка⁸⁷.

Жорстокої експлуатації зазнавали також селяни магістратських і ратушних сіл, кількість яких на початок XVIII ст. зменшилася приблизно до 100⁸⁸. Одержувані з цих сіл податки осідали в кишенях міських багатіїв і, поряд з прибутками від ремесел, промислів й торгівлі, становили важливу статтю їх збагачення. У магістратських і ратушних селах не існувало якоїсь певної одиниці оподаткування — в одних з них податок збирався в залежності від кількості коней, у других — волів, у третіх — землі⁸⁹. У середині 60-х рр. посполиті з с. Злобинки Стародубського полку платили почепській ратуші 6 крб. і 25 алтин, давали 42 осьмачки хліба щорічно. В 80-х рр. ратуша перевела на грошовий чинш селян належних їй сіл Будища, Гвоздиківка, Гніздиличі, Зиківо, Коротке, Подузово, Рябець та ін. з розрахунку — таляр за «чвертку» землі. У селах мглинської ратуші переважали відробітки. Крім того, жителі цих сіл платили податок у Військовий скарб, утримували військову артилерію, давали

гроші на писаря та сторожа. Наприкінці XVII ст. стародубський магістрат почав збирати з своїх сіл «грошову складку» на утримання військової артилерії, ремонт міських укріплень тощо. Жителі Кулаг і Суботовичів щороку вносили в магістратську казну 75 золотих, давали 4 пуди меду з кожного бортного дерева, косили траву, заготовляли сіно, гатили і ремонтували міські греблі й, крім того, приносили місцевому полковнику на різдво «зверину и иншую дробину». Посилення експлуатації селян Кустичів і Сергіївського Стародубського полку привело до того, що багато з них залишили свої оселі й переселилися в інші села, на «слободи»⁹⁰.

Селяни, що належали прилуцькій ратуші, у 1696 р. заготовляли в лісі дрова й возили їх для опалення її приміщення. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. жителі Алтинівки Ніжинського полку давали батуринській ратуші по гривні з двору з робочим волом або конем, а з двома волами — по четверику вівса, Митченків — по дві гривні і п'ять четвериків вівса «московської міри». В цей же час двори з робочим конем або двома волами с. Краснопілля платили ратуші по 25 коп., давали по кабану або карбованцю грошей, відбували різні роботи, зв'язані з забезпеченням ратуші дровами. Хоч в ратушних селах мали місце і відробітки, але панівними тут були платежі продуктами і грошима.

Посилення експлуатації лівобережного селянства стало можливим завдяки тому економічному потенціалу, який воно набуло в результаті перемоги у війні 1648—1654 рр. Тобто його становище було подібним до становища російського селянства, яке, за влучним виразом П. О. Горської, класовою боротьбою на початку XVII ст. завоювало собі приблизно півстоліття для нагромадження виробничих можливостей⁹¹. Але, зрештою, від їх реалізації найбільший ефект мала феодальна держава.

У другій половині XVII ст. шляхта, старшина, монастирі, магістрати та ратуші посилили експлуатацію залежного селянства, що проявлялося в зростанні різних видів феодальної ренти. У господарствах монастирів переважали продуктова і грошова ренти, а відробітки застосовувалися на допоміжних роботах. Сильніше визискувалися селяни старшинських маєтностей. Ведучи власне зернове господарство, старшина поступово посилювала відробітки і на початку XVIII ст. гетьманським універсалом узаконила дводенну панщину. Продуктова рента поступалася місцем грошовій. Проте це були тільки початки комутації ренти під впливом

нових явищ у економіці краю. Дальший її розвиток гальмувався зміцненням феодальної власності на землю, а відповідно і феодальних відносин на селі.

* * *

Зі зміцненням економічного становища і політичної влади експлуататорів посилювалося феодальне гноблення народних мас Лівобережної України. Розгалужений адміністративний апарат змушував селян і міщан відбувати «загальнонародні» повинності й платити такого ж характеру податки на утримання феодальної державної машини, призначеної придушувати опір експлуатованих класів. Посилилася експлуатація й рядового козацтва. Гетьманська адміністрація вводила нові, збільшувала розміри старих податків і повинностей та численних торговельних мит, що тяжким тягарем лягало на плечі трудящих. Крім того, козацька старшина змушувала навіть селян «вільних» військових сіл, міську бідноту і рядове козацтво працювати в своїх маєтках.

Найбільш жорстокого визиску зазнавали залежні селяни, яких експлуатували не тільки старшина, шляхта, монастирі та міська верхівка, а й феодальна державність. Феодальна рента незмінно еволюціонувала від продуктової до грошової та відробіткової. Розмір панщини в старшинських маєтностях, які становили більшість феодальних господарств, на початок XVIII ст. збільшився до двох днів на тиждень. Відбували панщину селяни і монастирських маєтностей. Введення регулярної панщини вело до зубожіння селянських господарств, дроблення їх земельних наділів, що поступово підірвало економічну основу й господарств феодалів, гальмувало розвиток продуктивних сил краю. Посилення феодального гніту супроводжувалося загостренням класової боротьби на території Лівобережної України.

РОЗДІЛ VI

Еволюція соціальної структури феодального суспільства і загострення класових суперечностей

---

1. Консолідація класу експлуаторів — старшини, шляхти, міських багатіїв і духовенства

Розглядаючи соціальну структуру антагоністичних суспільно-економічних формацій, В. І. Ленін відзначав існування в феодальному суспільстві поділу населення на класи і стани. Навпаки, «в капіталістичному, буржуазному суспільстві юридично всі громадяни рівноправні, станові поділи знищені (принаймні в принципі), і тому класи перестали бути станами. Поділ суспільства на класи властивий і рабському, і феодальному, і буржуазному суспільствам, але в перших двох існували класи-стани, а в останньому класи безстанові»¹. При цьому, наголошував В. І. Ленін, стани передбачали поділ суспільства на класи і одночасно виступали однією з форм класових відмінностей².

В умовах феодалізму окремі класи складалися з кількох станів і проміжних соціальних груп. Наприклад, клас українських феодалів включав у себе стани шляхти і духовенства, а також соціальні групи козацької старшини й феодалізованої міської верхівки. Ці стани і соціальні групи входили до одного класу на підставі найголовніших спільних для них, як експлуаторів, рис: виключне право власності на землю і визиск селян; економічні пільги; фактична монополія на політичну владу; юридична відособленість від решти населення. Разом з тим стани мали істотні відмінності в формах земельної власності, у визначенні місця і ролі в суспільстві, які, проте, не порушували їх класової єдності. Саме в такому плані писав Ф. Енгельс про класи-стани князів, дворян, вищого духовенства чи рицарства, патриціату, бюргерства, юристів, плебсу, селянства середньовічної Німеччини з протилежністю їх класових інтересів і антагонізмом. Характерно, що на одних сторінках своєї праці про селянську війну в Німеччині Ф. Енгельс називав

ці соціальні групи класами, а на інших — станами³. В свою чергу, стани склалися з класово неоднорідних груп населення, причому часто антагоністично настроєних.

Визвольна війна українського народу проти польсько-шляхетського панування 1648—1654 рр. внесла серйозні зміни в розстановку класових сил на визволеній території України. У ході воєнних дій трудящі ліквідували польських магнатів і шляхту, частину українських землевласників, католицьке духовенство та польське купецтво. Їх місце посіли козацька старшина, дрібна українська шляхта, багаті козаки, селяни, міщани, православне духовенство, які взяли участь у визвольній війні на стороні повсталого народу. Панівні позиції в суспільстві посіла козацька старшина, яка поступово консолидувалася в окремих станах феодального суспільства. Наймасовішим джерелом поповнення її рядів виступало багате козацтво. Вихідець з реєстровиків П. Апостол після визвольної війни послідовно очолював Хомуцьку сотню, Гадяцький і Миргородський полки, активно скуповуючи при цьому землі та різні угіддя. З допомогою своїх прибічників П. Апостол домогся призначення на посаду миргородського полковника свого сина Данила. Останній не тільки значно збагатився, а й розширив родинні зв'язки з багатьма впливовими старшинськими сім'ями. Сучасники відзначали, що «генеральний обозний Ломиковській и судья генеральний Чуйкевич, также полковник прилуцкий его сваты; полковник лубенский дядя; полковник нежинский шурин и прочие полковники и знатные особы сопряжены с ним близким свойством и любовью»⁴.

Наколичивши капітал від занять борошномельним промислом, козак Пирятинської сотні С. Вакуленко в 1696 р. одержав від лубенського полковника, звичайно, не безкоштовно, універсал на «уряд» пирятинського сотника і таким чином прилучився до старшини. В свою чергу, посада сотника відкрила перед ним нові джерела збагачення, важливої основи для дальшого просування по службі. Колишній реєстровий козак Л. Горленко з 1658 р. очолював Прилуцький полк з невеликими перервами до 1687 р. Нажиті різними шляхами Л. Горленком багатства допомогли його синові Данилові зайняти в 1692 р. посаду прилуцького полковника. Подібний шлях еволюції від козаків до старшини пройшли представники родин Грабянок, Гречаних, Громик, Гудовичів, Гулаків, Дараганів, Жураховських, Кованьок тощо.

Ряди старшини поповнювали також заможні міщани, які намагалися використати адміністративно-військові посади для дальшого збагачення. Син багатого міщанина І. Голуба Костянтин дослужився до чина генерального бунчужного і,

користуючись владою, активно скуповував землі в Глухівській та інших сотнях Чернігівського полку. Його брат Захар також належав до старшини і вважався «військовим товаришем»⁵. П. Забіла до визвольної війни був наглядачем королівського маєтку в Батурині і в цей час нажив значні багатства. В 1649 р. він записався до козацького реєстру і з 1654 по 1666 р. очолював Борзнянську сотню, вів жваву торгівлю горілкою та худобою. Пізніше він був генеральним суддею і генеральним обозним. Його сини Степан, Василь й Іван писалися в документах «славетне урожэними панами» і також служили в козацькому війську: перший — борзенським сотником, а потім ніжинським полковником; другий — борзенським сотником; третій — носив почесне старшинське звання «знатного військового товариша». Вихідець з міщан М. Ілляшенко в 1669—1673 рр. командував Ромепською сотнею, а в 1676—1687 рр. — Лубенським полком⁶.

Показовий шлях переходу до групи старшини багатого міщанина Д. Куткевського, якого гетьманським універсалом 1699 р. записано в списки козаків: «...Пана Данила Герасимовича видячи быти способного и згодного до войсковых услуг, до которых и сам он мысль свою охочо забирает, прилучаем в комнута войсковый, увольняючи его цале от всех посполитых повинностей и от судов, полкового и меского глуховского, що чиним маючи взгляд на значіне и працюватіе п. Сави Прокоповича, судіи войскового енерального... и для зичливой бывшой его ж родича, небожчика Герасима Тимофесевича (глухівського війта в 1691 р.— *Авт.*) к нам прислуги. Ведаючи о таковой виразпой нашей воле, абы як сам п. полковник нежинский, так и никто інший, а барзей п. сотник глуховский з тамопним урядом, не важился жадными способами его п. Данила, обтяжати и до судов своих потягати... А хто — бы в яких колвек случаях мел до оного претензии, то повинен нигде индей, только до нас, гетмана, и до суду нашего войскового енерального, удаватися»⁷. Таким чином, колишній міщанин зрівнявся в політичних і юридичних правах з генеральною старшиною. Син бурмиистра ніжинського магістрату А. Пенада в 1672 р. став сотником, у 1681 р. — полковим осавулом і призначався наказним полковником Ніжинського полку.

Лівобережна старшина формувалася також із вихідців інших українських земель, а також сусідніх країн. Син реєстрового козака Потоцької сотні Чигиринського полку П. Буцький після переселення на Лівобережжя неодноразово був суддею Полтавського полку, а в 1693 р. одержав почесне звання «військового товариша»⁸. Син реєстрового козака, а потім полковника Черкаського полку Г. Гамалія в 1663 р.

став пирятинським сотником, а потім — лубенським полковником, у 1665 р. дістав звання дворянина, але це не завадило йому перейти на бік П. Дорошенка і в складі правобережного війська обіймати старшинські посади. Після поразки правобережного гетьмана Г. Гамалія повернувся на Лівобережну Україну і знову очолив Лубенський полк.

Переселившись у 1665 р. з Правобережжя на Лівобережжя, Д. Райча добився від лівобережного гетьмана призначення на посаду переяславського полковника. Протягом короткого часу Д. Райча перетворився в одного з найбагатших землевласників Лівобережної України, що дозволило його спадкоємцям займати у першій половині XVIII ст. вищі адміністративно-військові посади. Оселившись на Лівобережжі, колишній полковник Корсунського полку Ф. Кандиба поступив на службу в лівобережне козацьке військо. В 1679 р. йому присвоєно почесне звання «військового товариша», призначено конотопським сотником, а з 1698 р. — обозним Ніжинського полку. Характерно, що посаду сотника він зберіг за своїм сином Андрієм, який поряд із службою в козацькому війську розгорнув жваву підприємницьку діяльність. Колишній чигиринський полковник Я. Корицький займав посаду опішнянського сотника, а потім передав її своєму синові Роману⁹.

Користуючись своєю близькістю до І. Самойловича, багатий кунець з Переяслава І. Томара влаштував своїх двох синів на службу у гетьманську канцелярію, що відкрило перед ними шлях у ряди старшини. Одружившись з дочкою чернігівського полковника Я. Лизогуба, С. Томара спочатку став домонтівським сотником, а пізніше переяславським полковником. При сириянні батька В. Томара був поставлений у 80-х рр. вибельським сотником, а після шведської навали — суддею Чернігівського полку. З допомогою свого тестя прилуцького полковника Я. Воронченка грек І. Христович у 1699 р. став суддею Прилуцького полку. У цей же час Мринську сотню очолював грек Урсал¹⁰.

Показати динаміку чисельності козацької старшини протягом другої половини XVII ст. не дозволяє відсутність узагальнюючих даних. Ми маємо опосередковані відомості про кількість старшини лише в окремі роки. На Лівобережній Україні в 1672 р. існували щонайменше 117 сотень. Якщо врахувати, що сотенне управління складалося з чотирьох, а полкове — з шести осіб, тоді загальна кількість сотенної старшини в цьому році становитиме 468 і полкової — 60 чоловік. До них можна додати ще до 12 генеральних старшин. Всього — 540 чоловік. У це число не ввійшли канцеляристи полкових і Генеральної канцелярій. До нижчої козацької

старшини належали й отамани, що очолювали козацьке населення міст і сіл. На початку XVIII ст. на Лівобережжі нарахувалося приблизно 2 тис. населених пунктів, де мало бути не менше 2 тис. отаманів. Розгалужений адміністративно-військовий апарат становив серйозну політичну силу, спрямовану на зміцнення позицій козацької старшини.

Консолідація старшини в панівний стан феодального суспільства відбувалася в галузі економіки, політики та ідеології. Процес цей відзначався сунеречливістю, проходив повільно і одночасно незмінно прогресував. Якщо в Березневих статтях 1654 р. тільки гетьманові надавалося право володіти маєтностями, то в наступних гетьманських універсалах і царських грамотах таке право підтверджувалося і за старшиною. Тобто сама належність до адміністрації відкривала перед нею можливість і економічного виділення з маси козацтва, що вело й до зміцнення її політичної влади. Володіючи землями, старшина наполегливо добивалася звільнення своїх маєтностей від «загальнонародного» оподаткування. Після визвольної війни окремі полковники, інші представники старшинської адміністрації діставали такі пільги від лівобережних гетьманів, але до 80-х рр. це були поодинокі пожалування, які не стосувалися всієї старшини як соціальної групи суспільства. Суттєві зміни в економічній основі старшинських господарств сталися після затвердження урядом Коломацьких статей 1687 р. У третьому їх пункті було записано: «...А Генеральной бы старшины и знатных и заслуженных особ маетностям, ото всяких войсковых поборов быти свободным, и ничего с них в скарб войсковой не имать»¹¹. Терміни «генеральна старшина» та «знатні і заслужені особи» вказують на те, що від податків звільнялися маєтки, якщо не всієї, то значної кількості козацької старшини. Остання одержала важливий економічний привілей, який відкривав нові можливості для формування козацької старшини в окремий стан, зміцнення економічного становища українських феодалів.

Поступово посилювалася політична влада козацької старшини. Якщо при затвердженні Березневих статей 1654 р. вона ще не виділялася з маси козацтва, то в наступних роках постає вже як окрема група козацтва з законодавчими правами. Наприклад, Переяславські статті 1659 р. затверджувалися вже не тільки гетьманом і «Військом запорізьким», як це було в 1654 р., а й полковниками та «*всією старшиною*» (курсив наш.— Авт.). Відособлюючись від решти соціальних груп, козацька старшина намагалася зрівнятися в правах з російськими феодалами, що дозволило б їй передавати привілеї у спадок. У 1665 р. царський уряд надав

І. Брюховецькому звання боярина, генеральним обозному, писарю, осавулам, хорунжим, а також полковникам — дворян. Українські трудящі вороже зустріли цей акт, оскільки справедливо бачили в ньому посягання панівної верхівки на свої права, завойовані в ході визвольної війни. В Глухівських статтях 1669 р. старшина домоглася затвердження пункту про надання у майбутньому дворянського звання й іншим старшинам. Проте, враховуючи складність політичного становища на Україні, уряд не наважувався на юридичне зрівняння старшини як стану в правах з російським дворянством, обмежуючи свої дії в цьому напрямі напівзаходами.

У цих же статтях козацькій старшині, що одержала маєтності від царського уряду, надавалося право власного суду над залежними селянами. Із збільшенням царських пожалувань «на ранг», «на уряд», «на подпору дому» тощо розширювалося і коло феодалів з власною юрисдикцією. В умовах сильних антифеодальних настроїв трудящих старшина не завжди могла скористатися цим правом, але воно стаповило юридичну підставу для зміцнення феодальних відносин, посилення феодального гніту. Одночасно сама старшина в судовому відношенні підлягала тільки Генеральному, полковим і сотенним судам, тобто в судочинстві також виділялася з маси населення.

Із середовища заможного козацтва в другій половині XVII ст. з'явилися групи осіб, які за своїм становищем наближалися до старшини: «бунчукові товариші»; «значкові товариші»; «знатні військові товариші». Почесне звання «бунчукових товаришів» давалося, як правило, багатим козакам або родичам генеральної старшини, які носили за гетьманом малі бунчуки чи виконували обов'язки його ад'ютантів. У адміністративному відношенні вони підпорядковувалися владі тільки гетьмана. «Значкові товариші» не займали якихось адміністративно-військових посад, а виконували одноразові доручення полковників і підлягали їх владі. «Знатні військові товариші» також, не займаючи старшинських посад, вилучалися з-під влади нижчої старшинської адміністрації. У 1681 р. «знатний військовий товариш» М. Камскін скаржився в полкову канцелярію на спроби почеського сотника примусити його відбувати службу. У відповідь на це полковник Т. Олексієвич видав універсал, у якому писалося: «...Понеже он, пан Камскін, есть не под его папа сотника старшинством, но естем знаменитым войсковым товарищем, для того казалисмо то ему, Камскину, дать сіе наше письмо, жебы пан сотник до него папа Камскина, дела не имел»¹². Той же полковник у 1688 р. звільнив «вій-

ського товариша» М. Смольченонка від підпорядкування сотенній старшині. Порушнику цього розпорядження загрожував штраф у 40 кіп грошей¹³.

Незважаючи на розмах антифеодальної боротьби народних мас у роки визвольної війни, на Україні збереглася та частина української шляхти, яка виступила проти польсько-шляхетського панування. За даними російського посла Г. Бунакова, у повстанському війську в 1649 р. нараховувалося 6 тис. шляхтичів, багато з яких перебувало на старшинських посадах¹⁴. З шляхтичів походили О. Гоголь, М. Громка, Г. Гуляницький, В. Дворецький, А. Жданович, М. Зеленський, М. Кричевський, П. Тетеря, інші полковники та ряд генеральних старшин. Уже в перших своїх охоронних універсалах Б. Хмельницький підтвердив за православною шляхтою, що в складі селянсько-козацького війська воювала проти шляхетської Польщі, її політичні права та економічні привілеї. Таким чином, вже в ході визвольної війни залишки експлуататорського класу відновили своє панівне становище в суспільстві.

Серед приведеного до присяги Російській державі українського населення в 1654 р. згадуються 188 шляхтичів¹⁵. Безумовно, це тільки найбільш заможні і впливові на території сотні чи полку особи, які мали значні володіння. Включні політичні права й економічні привілеї шляхта наполегливо відстоювала і під час вироблення умов возз'єднання України з Росією, визначення юридичного місця в соціальній структурі суспільства різних груп населення. За сипною гетьмана вона намагалася повернути втрачені позиції і закріпити свою монополію на панівне становище навіть серед такого привілейованого класу-стану, як козацтво. 12 січня 1654 р. її представники вели в Переяславі переговори з російським послом В. Бутурліним про те, щоб «шляхта была меж казаков знатна, и судилась бы по своим правам, и маестностям бы за ними быть по прежнему» і тільки з її рядів призначати вищих урядовців. Діставши відмову на свої домагання, шляхтичі просили не говорити Б. Хмельницькому про ці претензії, тому що їх вони висували без відома гетьмана.

У Березневих статтях, переданих гетьманською адміністрацією російському урядові, права і місце шляхти в соціальній ієрархії визначалися так: «Шляхта, которые в России обретаются и веру, по непорочной заповеди христове, тебе великому государю нашему... учинили, чтоб при своих шляхетских волностях пребывали, и меж себя старших на уряды судовые обирали и добра и волности имели, как при королех польских бывало...»¹⁶. Царський уряд затвердив цей

пункт статей, і він став юридичною основою панівного становища шляхти в суспільстві. Таким чином, станова група старого класу феодалів зробила спробу і в нових історичних умовах зайняти особливе місце в політичному й економічному житті краю. Але на перешкоді цих устремлінь стояла козацька старшина, яка захопила політичну владу на Україні і не збиралася ні з ким її ділити. Поступово шляхта розчинилася в масі старшини і багатого козацтва, поповнивши їх ряди.

Щоб перейти до привілейованого стану, багатії не зупинялися навіть перед фальсифікацією документів, які б підтверджували їх «шляхетне» походження. У 80-х рр., наприклад, багатий торговець С. Куницький, користуючись своїми колишніми зв'язками при дворі польського короля, добився шляхетства для себе і, як писалося в документах, всього свого «поганого роду». Крім того, з його ж допомогою до шляхетського стану було записано і переяславського полковника Д. Райчу¹⁷. Звання шляхтича звільняло його власника від сплати податків за користування землею, за чим уважно слідкувала старшинська адміністрація. У 1689 р. стародубський полковник Т. Олексієвич заборонив сотенній старшині свого полку прирівнювати шляхтичів І. Богдановського, Ю. Надикту, А. Остаповського, Г. Пугачевського, Я. Рожновського, К. Рославця, І. Чайцького та Ю. Шаліговського до козаків і збирати з них козацьку «складку» — збір на утримання найманих полків¹⁸.

Привілейованим станом феодального суспільства виступало духовенство. «Усі і всякі гноблячі класи, — зазначав В. І. Ленін, — потребують для охорони свого панування двох соціальних функцій: функції ката і функції попа. Кат має придушувати протест і обурення пригноблених. Поп має утішати пригноблених, малювати їм перспективи (це особливо зручно робити без запоруки за «здійсненність» таких перспектив...) пом'якшення бідувань і жертв при збереженні класового панування, а тим самим примиряти їх з цим пануванням...»¹⁹. Потребували ідеологічного обґрунтування свого панівного становища і українські феодали, особливо в умовах, коли внаслідок визвольної війни послабився вплив ідеології експлуататорів на трудящі маси. З цього приводу А. Радивиловський з жалем відзначав: «О несчастная година! О оплаканный часе! Прешлых веков на слова проповедничіе мертвыє люде вставали и слухали, а тепер и живыи слова божого слухати не хочут...»²⁰. Гетьманська адміністрація добре розуміла важливу роль духовенства у зміцненні феодальних відносин і всіляко підтримувала його. Спільність класових інтересів духовенства і козацької старшини,

яка полягала в зміцненні влади феодалів над народними масами, стала основою для політичного зближення двох суспільних груп населення. Незважаючи на певні незгоди, союз світських і духовних феодалів невпинно зміцнювався в ході спільного наступу на права трудящих, завойовані ними у визвольній війні.

Духовенство не становило монолітного соціального організму. Його верхівку складали церковні ієрархи — митрополит, єпископи, архієпископи, архімандрити та ігумени монастирів. Вони володіли значними маєтностями з залежним населенням, експлуатували своїх підданих так само нещадно, як і світські феодали. «Для того щоб вирвати у підданих останню копійку або збільшити частину спадщини, відписувану церкві,— зазначав Ф. Енгельс,— вживалися поряд з грубим насильством всі хитрощі релігії, поряд з страхіттями катування всі страхіття анафем і відмови у відпущенні гріхів, всі інтриги сповідальні»²¹. Ця оцінка методів наживи німецьких церковників прийнятна і для характеристики шляхів збагачення верхівки українського духовенства. Нижче духовенство (сільські та міські священики) не мало таких багатств, як церковні ієрархи, але також користувалося значними привілеями.

Чисельність лівобережного духовенства поступово зростала. Тільки в 12 діючих церквах Нижнього міста Києва в 1682 р. парахувалося 48 священнослужителів (штат церкви складався з чотирьох осіб — священика, диякона, дяка і пономаря). В Кисво-Щечерському монастирі проживало не менш як 200, Братському чоловічому і Фролівському жіночому — кілька сот монахів і монашок. У пікинському монастирі Богородиці мешкало 100 і в глухівському — 19 монахів²². Загальну кількість духовенства, його динаміку в досліджуваній період визначити на сьогодні неможливо. Але на підставі наведених даних можна з певністю сказати, що вона була значною. Розширюючи своє землеволодіння, посилюючи експлуатацію залежних селян, займаючись торгівлею та промислами, активно використовуючи інші форми збагачення, духовенство все більше відособлювалося від решти соціальних груп населення.

Важливі зміни відбувалися і в політичному становищі українського духовенства. Визнаючи зверхність політичної влади козацької старшини, церковники в окремих випадках зверталися до адміністрації з проханням про затвердження своїх ієрархів. У 1656 р. Б. Хмельницький дозволив обирати ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря. Подібна практика підпорядкування духовенства світським властям продовжувалася і в наступні роки. Але в цілому верхівка

духовенства намагалася зберегти за собою прерогативи при вирішенні внутрішніх духовних справ.

В адміністративному відношенні київська митрополія здавна підпорядковувалася константинопольському патріарху, контроль якого фактично зводився тільки до висвячення митрополита без втручання у внутрішні справи місцевих церковників. Це відповідало класовим інтересам вищих духовних ієрархів, і вони намагалися зберегти таку ж незалежність і в складі Російської держави. 28 липня 1654 р. їх представники вручили царю статті, в яких просили: підтвердити «вольності», дані раніше духовенству руськими князями і польськими королями; визнати його підпорядкування тільки константинопольському патріархові; дозволити митрополитам, єпископам, архімандритам, ігуменам довічно залишатися на своїх посадах, а після їх смерті вакансії заповнювати шляхом обрання духовних осіб з числа місцевого населення; не надсилати на Україну російських церковних ієрархів; визнати суд митрополита вищою судовою інстанцією для церковних судів і не приймати апеляцій на його рішення; не втручатися в судові справи місцевого духовенства; компенсувати монастирям втрати, яких зазнали їх господарства в ході визвольної війни²³. Фактично йшлося про незалежність київської митрополії від московського патріарха. Сироби українського духовенства зміцнити свої політичні права суверенізували політиці уряду, спрямованій на централізацію влади, тому його прохання залишилося незадоволеним. Були дані лише підтверджувальні грамоти на маєтності, якими і без того володіли монастирі, надіслано жалування вищим ієрархам, а гетьману і воєводам наказано не втручатися в церковні справи і не судити монастирських підданих.

Відносини між вищим українським духовенством і російським урядом загострилися після смерті С. Косова на початку 1657 р., коли постало питання про обрання нового митрополита. Проводячи послідовний курс на централізацію влади, царський уряд настійливо пропонував церковним ієрархам на Україні визнати зверхність московського патріарха. Цю політику на місці здійснював київський воєвода А. Бутурлін. За обмеження незалежності українських церковників виступав і Б. Хмельницький.

Та й серед самого стану українського духовенства не було єдності щодо свого підпорядкування. У той час як вищі церковні ієрархи відстоювали своє виключне право на перебування під владою константинопольського патріарха, священники, протопопи, дяки і дячки виступали за обмеження влади своїх владик. Лідером цієї верстви священнослужителів

телів став піжнинський протопоп М. Филімонович. Під його керівництвом нижче духовенство взяло участь і в боротьбі українського народу проти зрадницької діяльності групи гетьмана І. Виговського: повідомляло в Москву про намагання ворогів відірвати Україну від Росії, непохитне бажання українського населення залишитися вірним справі воз'єднання України і Росії, просило військової допомоги, разом з міщанами давало відсіч спробам старшин-зрадників оволодіти лівобережними містами²⁴.

На пропозицію козацької старшини і нижчого духовенства в проект Переяславських статей 1659 р. був внесений пункт про те, щоб київського митрополита висвячував московський патріарх, який, однак, не повинен був втручатися у внутрішні справи православної церкви на Україні²⁵. Але така половинчатість також не відповідала інтересам царського уряду, і цей пункт залишився незатвердженим. У 1661 р. він без згоди константинопольського патріарха призначив блюстителем київської митрополії М. Филімоновича, при якому посилилася роль білого духовенства у політичному житті краю.

Козацька старшина продовжувала виступати за підпорядкування місцевого духовенства царським властям і, таким чином, послабити його втручання в політичні справи на Україні. Наступним кроком у цьому напрямі стало введення в Московські статті 1665 р. спеціального пункту про становище українського духовенства: «Чтоб в Киев на митрополию, по указу государскому, руский святитель с Москвы посланный был, для того, чтоб духовный чин на митрополитов, под рукою королевскою будучих, оглядываючись, в шатости войску вредительной не был, понеже в статьях Переяславских и Батуринских так постановлено, что митрополиту киевскому быти под послушанием святейшего патриарха московского, а так гетман с войском для лутчие всего народа под рукою его царского пресветлого величества крепости и утверждения, бьет челом о прислании в Киев святителя русского»²⁶. Але у зв'язку із складністю політичної ситуації на Україні і ймовірні міжнародні ускладнення, уряд не визнавав можливим задовольнити прохання старшини і відклав його вирішення до консультації з константинопольським патріархом.

Тим часом церковні ієрархи продовжували домагатися незалежності від московського патріарха. Їх представники, архімандрити й ігумени ряду київських монастирів, у 1666 р. відправили в Москву спеціальне посольство на чолі з М. Дзюком, яке мало клопотатися про дозвіл на обрання митрополита з числа українського духовенства. Прохання ки-

ївських церковників підтримав і досить впливовий в урядових колах чернігівській єпископ Л. Баранович. Проте на всі прохання ієрархів уряд відповідав відмовою і намагався підпорядкувати київську митрополію московському патріархові. В лютому 1687 р. київському митрополиту Гедеону надіслано царську грамоту про те, що константинопольський патріарх дав згоду «отпустить киевского митрополита со всем малороссийским духовенством в вечное послушание московскому патриарху»²⁷. Вже в січні наступного року київському митрополиту заборонено писатися «всей России митрополитом», втручатися в цивільні справи, а його функції зводилися до функцій архієрея²⁸.

Надаючи монастирям економічні пільги, гетьманська адміністрація звільняла монастирські маєтності від оподаткування. У Глухівських статтях 1669 р. з цього приводу записано: «А на Войско запорожское на тридцать тысяч быть поборам со всяких маєтностей, без wyboru, чей кто ни есть, кроме монастырей...»²⁹. Тобто духовенство одержало економічну пільгу, яка надавала йому нові можливості для збагачення.

Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією внесли значні зміни в становище лівобережного купецтва, однієї з заможних верств феодального суспільства. Було покладено край засиллю іноземних купців. Почала зростати роль національного купецтва в господарському житті краю. Поглиблення суспільного поділу праці, розвиток сільського господарства і промисловості та зростаюча потреба посередника між виробником і ринком викликала збільшення кількості й торговців. За переписом 1666 р. у Батурині парохувалося 25, Ніжині — 57, Нових Млисах — 80, Переяславі — 84, Стародубі — 107 дворів, господарі яких займалися торгівлею. За підрахунками В. О. Романовського, торгові люди становили 8 % жителів лівобережних міст³⁰. Велике купецтво належало до міської верхівки й найбільш повно користувалося привілеями, наданими містам згідно магдебурзького права.

Джерела формування купецтва були різноманітними. Його ряди поповнювали розбагатілі міщани, козаки, селяни та торгові агенти з числа найспритніших і пайзаповзятливіших ділків. Поширеною фігурою в торгівлі став шафар (прикажчик. — Авт.), послугами якого часто користувалися представники панівних верств суспільства. Торгових агентів мали П. Рославець, І. Самойлович, В. Кочубей і взагалі вся старшина, а також монастирі, що займалися торгівлею. Відзначаючи існування категорії шафарів, К. Зіновійв підкреслю-

вав специфіку їх діяльності, зв'язану з великим ризиком, але разом з тим і високою прибутковістю.

Певні можливості для перетворення в купців мали і торгові наймити — «челядники», «работники», «пахолки». У 1650 р. п'ять жителів Мглина найнялися перегавати з Лівобережжя в Росію закуплену брянськими купцями худобу. Через два роки таку ж роботу взялися виконати дев'ять ніжинських міщан. У 70-х рр. полтавський купець С. Шапошник використовував наймитів при торгівлі горілчаними напоями на міському ринку. Підсусідка купця С. Козельського з того ж полку продавала купецькі товари — полотно, в'ялену рибу, гриби³¹. Багатий київський купець Г. Минцевич регулярно користувався послугами челядника, довіряючи йому товари на досить значні суми³². У 1709 р. ніжинський купець М. Іванов використовував у торгових поїздках до Києва двох слуг³³. Подібних прикладів можна навести чимало. Накопичивши певний капітал, найбільш спритні з наймитів відкривали самостійну торгівлю. Одним із джерел збагачення цієї категорії купецької обслуги було присвоєння товарів або грошей свого господаря. Слуга одного з київських купців (прізвища невідомі.— *Дет.*), привласнивши 250 крб., утік до Козельця, пакував на ці гроші різних товарів і торгував ними. В 1679 р. «работник» М. Іванов присвоїв 134 штуки кумача, доручені йому ніжинським купцем для доставки в Москву³⁴. Переходили в розряд купців і збирачі мит та податків. Зокрема, С. Ширай у 1648 р. був дозором Почепа, М. Суслов — збирачем податків у Києві, а І. Томара — в Переяславі. До кінця XVII ст. вони перетворилися в найбагатших купців Лівобережної України.

Окремі купці почали вкладати капітали у промисли з метою одержання додаткових прибутків. І. Рославець у 1670 р. одержав гетьманський універсал на володіння млином у с. Ішові, а також почав будувати інший у с. Бараках Стародубського полку. В універсалі на його ім'я писалося: «Доносим до ведомости, иж мы, поважаючи себе пана Петра Рославца, полковника стародубовського, дельность, которая через отважные труды поднятые Войску запорозкому слынет, за его интерпозициею, брату оного Ивану Рославцу, жителеви почеповскому, на его власном купленом кгрунте греблю на реце Вусе у селища Бараки фундовать и млин на ней ставить, так теж по збудованю млина вшелякие припадающие пожитки отбирать помененному пану Ивану Рославцу позволилисмо...»³⁵. У 1672 р. березнянський купець Ю. Носенко випросив у чернігівського полковника дозвіл на будівництво греблі на р. Бречиці і спорудження млина³⁶. Стародубський купець Д. Скорупа, що вів жваву торгівлю

прядивом, також володів кількома млинами. Вкладав свої капітали у борошномельний промисел і полтавський купець Г. Магденко. Я. Ширай мав власні поташні буди на Чернігівщині. Відбувалося дальше зближення з козацькою старшиною таких представників класу феодалів з числа міського партіциату, як власники сіл і слобід.

Важливу роль у консолідації класу українських феодалів відіграло ідеологічне обґрунтування його панівного становища в суспільстві та відособленості від трудящих мас. Суспільно-політичні діячі другої половини XVII ст. (Л. Баранович, І. Гізель, Д. Туптало, І. Галятовський, Ф. Сафонович, А. Радивилівський та ін.) підтримували прагнення старшини розширити свої права і привілеї, виправдовували посилення феодального гніту. Разом з тим церковні ідеологи обґрунтовували право і духовенства на особливе місце серед населення, виховували трудящих у дусі беззастережної слухняності церкві, суворого дотримання релігійних норм і правил. Виданий у 1661 і 1678 рр. «Кисво-Печерський патерик» рекламував святість «нетлінних» печерських мощів, прославляв прижиттєві подвиги печерських святих. При цьому церковники переслідували й чисто меркантильні інтереси, оскільки прибуття богомольців з різних слов'янських земель на поклоніння печерським мощам приносило їм значні прибутки.

Для надання вірогідності своїм повчанням церковники часто запозичували біблійні сюжети. Визначаючи місце різних класів-станів у суспільстві, І. Галятовський, зокрема, писав: «Троякий стан людський: єдин посполитий, другої панський, третій духовний. Призначили тьи три станы сынове Ноевы — Сим, Хам и Иафет. Сим назначил стан духовный, Иафет назначил стан панский, Хам назначил стан посполитый, бо Хам служил двум братом своим: Симови и Иафетови. Так люде посполитые служат панам і духовенству». Паложачи до вищих церковних ієрархів і відображаючи їх інтереси, І. Галятовський на перше місце в соціальній структурі суспільства ставив духовенство і на друге — панів, тобто всю козацьку старшину та шляхту. Посполитим же відводилася лише роль слуг українських феодалів.

У чотиритомних «Четьях-Мінеях» Д. Туптала, перше видання яких вийшло в 1689—1705 рр., сюжетний матеріал з «Біблії», слов'янських, грецьких, латинських джерел, а також з попередніх житій перероблений у дусі потреб панівного класу. В «житіях» Бориса, Гліба, інших давньоруських князів феодали шукали приклад сильної особи, здатної забезпечити їх класові інтереси. В той же час святих з їх

набожністю, покірливістю й слухняністю духовенство представляло народу як зразок для наслідування в повсякденному житті³⁷.

У другій половині XVII ст. на Лівобережній Україні відбувався активний процес консолідації класу експлуаторів. Стани шляхти і духовенства поступово зближувалися з козацькою старшиною. Захопивши адміністративну владу в свої руки, вона здобула і виключні права на землі та визиск підданих, окремий суд, добивалася зрівняння в правах з російським дворянством. Проте, враховуючи величезну складність політичної обстановки на Україні, царський уряд не наважувався зробити це в другій половині XVII ст. і тільки після ліквідації самоуправління Лівобережжя зрівняв старшину в правах з дворянством (1785 р.). Дещо повільніше консолідувалося в окрему привілейовану станову групу і українське купецтво, яке все більше зосереджувало в своїх руках внутрішню і зовнішню торгівлю, а також керівні посади в органах міського самоуправління. Цей процес завершився в 1785 р. створенням купецького стану в загальнодержавному масштабі.

2. Соціальне становище класів-станів селян, козаків і міщан

У ході визвольної війни сталися істотні зміни в становищі класів-станів селян, козаків і міщан, які винесли на своїх плечах основний тягар боротьби проти польсько-шляхетського панування. Народні маси України ліквідували встановлені польськими властями перепони між класами-станами феодального суспільства і могли переходити з однієї соціальної групи населення до іншої. Найбільш виразно це виявлялося в покозаченні посполитих. У воєнно-політичних цілях гетьманське управління мусило йти на поступки селянам і міщанам, дозволяючи переходити бажаним у ряди козаків. За свідченням літописця, в роки війни ними ставали навіть ті, хто ніколи козацтва не знав. Подібні переходи набирали таких масштабів, що в окремих містах і селах Лівобережної України козаками вважали себе до 80 % усіх жителів³⁸.

Разом з тим уже в ході воєнних дій намітилася тенденція до поступового відновлення замкнутості феодальних класів-станів. Навіть у перший період визвольної війни, коли особливо важливим і необхідним було для повстанців свіже поповнення, гетьманська адміністрація не дозволяла монастирським селянам записуватися в козаки. 2 липня 1648 р.

Б. Хмельницький заборонив старшині захищувати в полки підданих Густинського монастиря. Наприкінці того ж року Києво-Печерський дівочий монастир одержав гетьманський універсал подібного змісту³⁹. Козацька старшина підтримувала і реставрувала в монастирських мастках старі порядки, проти яких рішуче виступали пародні маси. Це був один із проявів класової політики гетьманської адміністрації, спрямований на відновлення соціального гніту в інтересах феодалної верхівки.

У рабському і «феодалному суспільстві,— зазначав В. І. Ленін,— відмінність класів фіксувалась і в *становому* поділі населення, супроводилася встановленням окремого *юридичного* місця в державі для кожного класу»⁴⁰. Після визвольної війни гетьманська адміністрація взяла курс на дальшу ізоляцію класів-станів феодалного суспільства. В умовах сильних антифеодалних настроїв народних мас, відносної слабкості адміністративного апарату зробити це було досить важко. Гетьманське управління віддавало відповідні накази, але не завжди могло домогтися проведення їх у життя. У Березневих статтях 1654 р. місце селянства в структурі населення і його соціальна функція визначалися так: «...Кто пашенной крестьянин, тот будет должность, обыкшую... отдавать, как и прежде сего»⁴¹. Таким чином, уже перші повобісні законодавчі акти відновлювали феодалну залежність селянства як податкового стану.

Намагання властей посилити залежність селян від феодалів викликало загострення станових суперечностей всередині суспільства Лівобережної України. Досить різко воно проявлялося у небажанні трудящих коритися властям і у самовільному покозаченні. Доводячи свою участь у визвольній війні 1648—1654 рр. або боротьбі проти загарбників у наступні десятиріччя селяни оголошували себе козаками, відмовлялися платити податки і виконувати феодалні повинності. У ряді випадків властям вдавалося тимчасово припинити стихійне покозачення, але зробити це в масштабах усієї Лівобережної України вони були не в силі.

У 1667 р. київський воевода повідомляв у Малоросійський приказ, що багато посполитих Лубенського полку не захотіло платити податків у казну і записалося в козаки. Тільки в ближніх від Лубен містечках і селах «пошло в казаки человек с 500 и больше»⁴². Те саме зробило чимало селян і міщан Прилуцького та Миргородського полків. Проявляючи незадоволення збиранням податків у казну, переяславський і полтавський полковники дозволили багатьом селянам записатися в козаки⁴³. Трудящі вбачали у покозаченні можливість уникнути сплати податків і самовільно оголошували

себе козаками. Такі факти мали місце в Ніжині та навколишніх селах, а також у Глухові, Ічні, Карабутовому, Красному, Кролевці, Новгороді-Сіверському, Срібному, Стародубі тощо. В 1669 р. уряд констатував, що йому «ведомо... учинилось, что всякое междоусобие..., от своевольных людей, которые... затевают всякие ссорные и смутные слова, и от того чинятца великие беды, оставя свои работы пахатные мужики, будники, винокуры, а отзываютца козаками, и от того беды и разоренія чинятца великие, а прямым козакам чинят безчестіе...»⁴⁴. Перехід у козацтво супроводжувався збройними сутичками трудящих із царськими збирачами податків, розгромом дворів феодалів і набрав такого загрозливого характеру, що уряд мусив скасувати збір податків у казну і передати його в руки гетьманської адміністрації. Старшині надалі заборонялося вписувати селян у козацькі списки.

Помітно активізувалося покаяння послеполитих також при відсічі турецької агресії в 70-х рр. і під час Кримських походів, коли уряд і гетьманське управління зверталися до них з проханням взяти участь у боротьбі з загарбниками. На цей заклик відгукнулися тисячі селян, багато з них загинуло під стінами Чигирини або на шляху до Криму, а ті, що залишилися живими, вважали участь у походах і воєнних діях підставою для переходу в козацький стан. Проте старшинська адміністрація розглядала перебування селян у козацькому війську як тимчасове явище, що не давало права на одержання козацтва, і після походу змушувала його учасників коритися феодалам. У відповідь на скаргу ігумена Макошинського монастиря про небажання учасників військових походів відбувати послушення чернігівський полковник у 1687 р. видав універсал, в якому наказував місцевій старшині змусити селян працювати на духовного феодала. Незважаючи на подібні заходи, покаяння селян не припинялося. У тому ж році монахи київського Фролівського монастиря писали в Малоросійський приказ, що всі монастирські піддані «пішли в козаки», і просили дозволу зігнати їх з земель для осадження там переселенців з Правобережжя⁴⁵.

Багато селян Переяслава у 1690 р., всупереч розпорядженням місцевого полковника, самовільно користувалося козацькими правами, але не хотіло відбувати військову службу і платити податок на утримання війська⁴⁶. З посиленням феодалного гніту все більше жителів с. Петрівців Полтавського полку на початку 90-х рр. почало шукати можливостей для переходу до козацького стану. Для цього відшукувалися свідки їх участі у походах козацького війська,

несенні сторожової служби, давалися хабарі сотенній старшині. Задовольняючи прохання монахів полтавського Воздвиженського монастиря, полковник наказав місцевому сотнику припинити покозачення селян, записаних у реєстр виписати і змусити їх відбувати повинності полтавському монастирю⁴⁷.

Протягом 90-х рр. зменшувалася кількість тяглих людей і в с. Бистрику, що належало чернігівському Кафедральному монастирю. На 1704 р. їх залишилося лише п'ять, а решта (120) або записалася в козацький реєстр, або переселилася в інші села. У 1707 р. багатий землевласник з Чернігівського полку Ф. Ращенко скаржився в гетьманську канцелярію на своїх підданих П. Душина, З. Ярушенського та інших, які кілька років тому оголосили себе козаками і відмовилися відбувати повинності. Спираючись на царський указ про заборону «посполитым в казацкий реєстр важитися», адміністрація зобов'язала полковника Ю. Лизогуба і генерального бунчужного І. Скоропадського захистити власницькі права феодала⁴⁸.

Селянство Лівобережної України поділялося на кілька розрядів з різним рівнем феодальної залежності. Найбільшу групу сільського населення становили жителі «вільних» військових сіл, де у 1666 р. нараховувалося 24 604 двори. Офіційно вони перебували у віданні Військового скарбу — вищого фінансового органу старшинської адміністрації. Скарб управляв цими селами через міські ратуші, що дало населенню підставу називати їх ратушними. З цього приводу в «Генеральних слідствах про маєтності» 1729 р. писалося, що «по пізнанні ляхов з України, которіє села от гетманов владельцам не раздани, тіє толко до далной воле гетманской же осталиє при сотенном городовом ведомстве, а прямо оніє не сут ратушніє, хочай просторично простий народ оніє ратушними називает, по суть оніє войсковіє и подлежат всегда полной власти гетманской...»⁴⁹. Юридично селяни «вільних» військових сіл вважалися особисто вільними, але їх роздавали у власність старшині й монастирям. Масове пожалування феодалам цих сіл неминуче вело до зменшення кількості селян цієї категорії. В 1764 р. у восьми полках Лівобережної України залишилося тільки 1100 дворів вільних селян⁵⁰. Тобто за 100 років їх кількість зменшилася приблизно у 20 разів, що вказує на швидке перетворення особисто вільних селян у залежних.

Внаслідок розвитку товарно-грошових відносин і посилення експлуатації поглиблювалися майнова нерівність і соціальна диференціація селян «вільних» військових сіл. Певним показником цього є забезпеченість селянських

господарств робочою худобою. В 1666 р. у Стародубському полку нараховувався 1971 селянський двір, у тому числі з однією головою робочої худоби — 1560 дворів, з двома — 365, трьома 39, з чотирма — 7. Тобто 79 % дворів мали по одній, 18 — по дві і 3 % — понад три голови робочої худоби. Інше співвідношення тяглової сили було в селянських господарствах решти північних полків — Ніжинського, Чернігівського і частково Київського. З 5470 зафіксованих тут переписувачами дворів 3 % не мали худоби, 40 — мали по одній, 25,3 — дві, 8,8 — три і 6 % — чотири і більше голів. Незначна кількість коней і волів припадала на двори бобилів і підсусідків.

Децю інша забезпеченість робочою худобою спостерігалася в південних полках. Тут з 5905 селянських дворів 11,4 % не мали ні волів, ні коней, 6,5 — володіли однією, 56,8 — двома, 3,7 — трьома, 21,4 % — чотирма і більше головами робочої худоби. При цьому потрібно враховувати, що обробіток південних, часто перелогових, а то й цілих земель вимагав і більшої кількості робочої худоби. Звертає на себе увагу майже повна відсутність тут, на відміну від північних полків, коней як тяглової сили⁵¹.

Групу залежних селян становили піддані монастирів, старшини і шляхти, кількість яких певною мірою збільшувалася за рахунок розданих феодалам жителів «вільних» військових сіл. Їх правове і соціальне становище визначалося рішеннями гетьманського управління й царського уряду і мало багато спільних рис. У правовому відношенні монастирські селяни підлягали юрисдикції духовних феодалів, що виступало важливою умовою посилення влади останніх над підданими. У другій половині XVII ст. вони ще не були остаточно закріпачені й мали можливість переходу від одного феодала до іншого або, незважаючи на всілякі перешкоди, запису в козаки. Не наважуючись на юридичне закріпачення залежних селян, старшинська адміністрація обмежувала й утруднювала селянські переходи. Найдійовішим заходом при цьому стала заборона таким селянам продавати або надалі користуватися залишеними наділами, які вважалися власністю феодалів. У 1708 р. лівобережний гетьман писав монастирським селянам с. Уланового Глухівської сотні: «...Архієпископ чернигівській доносил нам, что вы з своего легкомыслия, удалившись з тоєю до катедрі чернигівской належачой маетности за границу (на Правобережя.— Авт.), и грунта позосталіе свои продаете, поля туда приежжаючи, засеваете и засевки з копи жати позволяете и всякіе пожитки, власне як там живучи, з своих угодій отбираете, що яко не слушне и *праву здавна ухваленому про-*

тивно деється, так ми ваш тот самовольный поступок сурово ганячи, пильно упоминаем и под жестоким каранем приказуем, абысте до тих своих позосталих грунтов од сего часу жадною мерою не интересовалися... поневаж всюды такое обыкновеніе есть, же по одейшлых на иншия мейсца для житія подданных, кгрунта их на державцов спадают, а оны тратят свою сукцессію»⁵². Вживання в гетьманському посланні слів «праву здавна ухваленому противно деється» вказує на те, що місцева адміністрація наприкінці XVII ст. не визнавала права залежних селян, що залишили феодалів, на користування своїми наділами. Це був один із кроків на шляху закріпачення підданих духовними і світськими землевласниками.

Гетьмансько-старшинська адміністрація надавала лівобережному духовенству широкі можливості для збагачення і одночасно стримувала кількісне зростання монастирських підданих. Подібні суперечності всередині класу українських феодалів не позначалися на єдності їх класових дій, спрямованих на дальше посилення влади над народними масами. У 1669 р. гетьманське управління звільнило підданих архієпископських, єпископських і монастирських маєтностей від сплати податку на утримання війська і одночасно вирішило «с сего времени в архієпискупли, и в монастырскія вотчины вновь никого не принимать, быть старым, и учинить им книги, сколько за архієпископом и за монастырем в вотчинах их мужиков»⁵³. Тобто гетьмансько-старшинська адміністрація, подібно до уряду Росії⁵⁴, всіляко намагалася загальмувати процес розширення церковних володінь.

Козацька старшина, шляхта і монастирі поступово зміцнювали своє феодальне право на землю й визиск залежних селян. Зокрема, місцеві власті у 1670 р. змусили підданих новгород-сіверського монастиря з с. Спаського Стародубського полку підписати зобов'язання такого змісту: «...Никто пахающих и хотячих пахати над готовіе тіе поля спасскіе новых розробливати поль и продавати без ведома и воли его милости о. архимандрита не повинен под утратою всего своего засева; за позволеньем теж продавати никому на сторону ипшую, тилько тим же села Спасского поданным, так з войскових и посполитих людей мают, также под утратою всего засева...»⁵⁵.

У наступних роках землевласники з допомогою адміністрації могли застосовувати до порушників їх феодальних прав все суворіших покарань — відбирати у них не тільки урожай, а й земельні наділи, а самих виганяти за межі своїх маєтностей. Так, у 1680 р. багатий «військовий товарищ»

з Почепської сотні Стародубського полку Т. Ходкевич скаржився в полкову канцелярію на те, що отримані ним у спадщину селяни сіл Волохи, Кобелі та Рудня після закінчення пільгових років відмовилися коритися йому й відбувати повинності. Полковник у своєму універсалі підтвердив право землевласника не тільки на зайняту землю, а й на селян, осаджених на ній. На випадок їх відмови коритися полковник дозволив Т. Ходкевичу зігнати колишніх слобожан з його земель, щоб вони «онять отколь пришли, на те свои шли грунта»⁵⁶. Таким чином, селяни трьох сіл були поставлені перед дилемою — визнати владу феодала з усіма її наслідками або переселитися в інші місця і там завести нове господарство. Повторне переселення було рівнозначне розоренню, тому посполиті вирішили за краще підкоритися землевласнику. До подібних насильницьких методів прикріплення селян до землі й обмеження їх особистої свободи вдавалися й інші старшини, що вказус на те, що феодална державність проводила у життя політику відродження кріпосної залежності сільського населення краю.

Крім прикріплення до землі і заборони продавати свої наділи при переходах, з'явилися й інші форми обмеження особистої свободи залежних селян. У 1679 р. лівобережний гетьман дозволив колишньому полковнику Корсунського полку Ф. Кандибі прийняти кількох переселенців з Правобережної України, які погодилися осісти в його маєтностях. З подібним проханням звернувся в 1687 р. до гетьмана «знатний товариш» Стародубського полку П. Зенченко. У гетьманському універсалі з цього приводу зазначалося, що землевласник писав гетьману «жебы ему привернены были в послушенство те люди, якие на грунта его мешканем поселилися; зачим принявши тую ми его просьбу, а поглядаючи на давнше у войску Запорожском услуги, заховуем при нем тех людей до ласки нашой, належитое от них послушенство отбирати позволяем»⁵⁷. У Чернігівському полку сотник І. Уласович у 1699 р. одержав від гетьманського управління 27 жителів с. Голубичів, а через рік полковий хорунжий — трьох чоловік з с. Даничів без землі⁵⁸. Полтавський полковник у 1690 р. помилував засудженого до страти вбивцю Т. Гонтара на тій підставі, що останній разом з дружиною «поручил себя в доживотною дому его панскому службу»⁵⁹.

Володіючи феодално залежними селянами, старшина, шляхта і монастирі поступово почали використовувати й своє право розпоряджатися ними — продавати, дарувати, передавати у спадок тощо. Уже на початку 90-х рр. відомі випадки відчуження підданих з землями і без них — ти-

пового явища кріпосної залежності безпосередніх виробників матеріальних благ періоду феодалізму. В 1694 р. шляхтич М. Якимович купив у Стародубському полку хутір разом з чотирма селянськими дворами. Гетьманське управління визнало цю купівлю правомірною і затвердило право шляхтича володіти придбаними селянами⁶⁰. Чернігівський полковник Я. Лизогуб у 1699 р. подарував А. Жлобі дев'ятьох утікачів з с. Шабринівки. Оформивши дарування юридично, полковник наказав їм «послушенство вшелякоє подług звичаю и слухности, так где и повинно без противности отдавати» новому власникові⁶¹. Крім того, в окремих випадках землевласники закладали маєтки разом з селянами за борги. У 1666 р. старшина з Чернігівського полку І. Данилович за позичку в П. Коровки значної суми грошей, віддав у заставу не тільки землі, луки, будинки, боброві гони, ріки, а й село з шістьма селянами у Любецькій сотні⁶². Одержаних селян старшина передавала і у спадок так, як це зробив у 1699 р. лубенський полковник Л. Свічка. Подібних фактів ще мало, але вони вказують на те, що феодальна залежність монастирських і старшинських селян еволюціонувала до кріпацтва. Цей процес викликав загострення класових протиріч і в результаті сильної протидії пародних мас розтягнувся на багато років. Юридично закріпачення лівобережних селян завершено указом 1783 р., який закріплював ті відносини, що склалися на території Лівобережної України після визвольної війни 1648—1654 рр.

Другий за чисельністю клас-стап феодального суспільства представляли козаки, привілейоване становище яких було узаконено ще в роки визвольної війни 1648—1654 рр. Козаки звільнялися від багатьох «загальнонародних» повинностей і поборів, за ними затверджувалися право власності на землі, окремий суд, надавалися пільги в економіці та торгівлі.

Кількість козаків після возз'єднання України з Росією визначалася в 60 тис. чоловік. Але в умовах порушення міжстанових перегоорок гетьманська адміністрація так і не наважилася скласти реєстр, який би юридично відділив козаків від інших груп населення. 14 липня 1654 р. посланці російського уряду І. Амиров і П. Протасєв привезли у штаб-квартиру Б. Хмельницького до Фастова жалування козакам. У зв'язку з цим гетьман на другий день зібрав раду з генеральної старшини й полковників для вирішення питання про козацький реєстр і розподіл привезених грошей. Але рада вирішила, що такого реєстру скласти неможливо, оскільки в похід проти польсько-шляхетських військ висту-

пили не тільки козаки, а й селяни та міщани. І всі вони вважали себе козаками. Загальна ж кількість таких людей, зазначала старшина, становила не менш як 100 тис. чоловік (за іншими даними — 300 тис.)⁶³ Незважаючи на всі спроби властей відновити замкнутість станів, ряди козаків і в наступні роки поповнювалися селянами⁶⁴. І це при тому, що офіційно дозволялося записувати в козацькі списки лише міщан і переселенців з інших українських земель⁶⁵.

Хоч у всіх універсалах на села землевласникам наказувалося козаків, які там жили, не чіпати⁶⁶, на практиці мало хто з них дотримувався цієї вказівки. Старшина, монастирі та шляхта перетворювали козаків у залежних селян, змушували їх виконувати різні повинності. Частина козаків, не маючи змоги відбувати військову службу, мусила переходити в розряд селян «вільних» військових сіл. Після визвольної війни 1648—1654 рр. населення Буд, Дроздівки, Жуківки і Куликівки Ніжинського полку тривалий час складалося виключно з козаків. У 1679—1685 рр. дівицький сотник М. Шендюх почав використовувати їх на дворових роботах, а потім і перетворив на своїх підданих. Тільки в 1708 р. останні змогли довести своє козацьке походження і переписатися в козаки. У 1654 р. у с. Шабалинові жили тільки козаки. Але вже в 1668 р. окремі з них почали відбувати селянські повинності. Особливо активізувався процес перетворення козацького населення на залежних селян у 70-х рр., коли село перейшло спочатку до рук уманського полковника Г. Білогруда, а потім військового канцеляриста З. Шийкевича. Користуючись своєю владою, вони насильно записували козаків у число своїх підданих. За описом 1654 р. у с. Попівці Ніжинського полку нараховувалося 150 козаків і 153 вільних селян. Наприкінці 60 — на початку 70-х рр. вільні посполиті попали в особисту залежність до козацької старшини. А в другій половині 80-х рр. гетьман узяв кількох козаків в «личную прислугу», зобов'язавши їх доглядати обоз, коней, виконувати інші роботи. Село Ревутинці того ж полку після визвольної війни тривалий час мало змішане населення. Одержавши це село у приватне володіння, сотник В. Забіла почав змушувати козаків працювати на своєму дворі, а після другого Кримського походу 1689 р. записав їх своїми селянами⁶⁷.

Переводили козаків на становище селян і монастирі. Заволодівши у 1665 р. с. Дейманівкою в Прилуцькому полку, Гусятинський монастир почав збільшувати кількість своїх підданих за рахунок місцевих козаків. У своєму універсалі від 1680 р. прилуцький полковник Л. Горленко писав: «Еднак мы запобегаючи того, же нашего сколко у том селе

знайдеться товариства козаков, Войску служачих, и абы оным яка не деялася кривда, из отцем пугменом розговорили, а которые з доброй воле своей за Третьякова полковництва откинувшись з реестра нашего, сами добровольне м — реви оповидалися служити, тих теде мы юж оставивши от своего послушенства и из реестру витерши, под монастырское начало подали, що юж теперь жаден таковый болше не чинячи себе козаком, належного пилнует послушанія»⁶⁸. Звичайно, козаки не добровільно «відкинулися з реестру», а за домовленістю з монастирем були пасивно виключені з нього старшиною. Чернігівський Єлецький монастир у 80-х рр. перестав визнавати козацькі права за населенням сіл Копачів, Падишівка, Серединка і Сіножацьке. У відповідь на скаргу козаків полковник у 1688 р. писав архімандриту Ф. Углицькому, щоб той не примушував останніх працювати на себе, оскільки, якщо не воли, то їх близькі родичі раніше відбували військову службу. Далі полковник зазначав, що не має права виписувати таких козаків з реестру і віддавати їх у приватну власність⁶⁹.

Насильницьке переведення козаків на становище залежних селян супроводжувалося загостренням класової боротьби на селі. Рядове козацтво протестувало проти таких дій старшини і монастирів, відмовлялося визнавати над собою їх владу й виконувати феодалні повинності. Тільки запроваджуючи насильницькі методи, феодали могли долати опір рядового козацтва. У 1722 р. жителі сіл Дунаєць і Локня Ніжинського полку скаржилися в Малоросійську колегію на те, що у 80-х рр. XVII ст. князь Ю. Четвертинський насильно «поверстав» їх батьків-козаків у селян, нещадно б'ючи їх киями, забираючи худобу, землю та збіжжя. Подібним же шляхом збільшував кількість своїх підданих і полковник Я. Лизогуб. Скривджені козаки с. Хижки на Чернігівщині тривалий час навіть не наважувалися скаржитися на нього, оскільки у того «все родичи урядниками были». Не відставав від них у своїх намаганнях одержати якомога більше робочої сили з числа козацького населення сіл Воргол і Зазірки того ж полку і полковник М. Миклашевський, не зупиняючись при цьому перед насильством і зловживаннями⁷⁰. Так же діяли і духовні феодали. У 1723 р. отамани сіл Вовча, Глазове, Жихове, Олтарі й Пигарівка Стародубського полку розповідали в Малоросійській колегії про те, що в 70-х рр. XVII ст. за наказом архімандрита новгород-сіверського Спаського монастиря озброєні монахи закували в кайдани багатьох козаків і відвезли їх у монастирську в'язницю⁷¹. Там козаків змушували визнати себе селянами і віддавати феодалні повинності.

Переведення козаків на становище залежних селян набуло масового характеру в 90-х рр., коли влада старшини значно зміцніла. З приводу цього гетьманська канцелярія у 1691 р. писала, що власники маєтностей масово змушували козаків визнавати свою залежність, «а если который... по своей старинности, держится реестра войскового и пильнует козацкое службы, то такого разными способами кривдят, чинячи такую палогу, жебы albo з козацтва в мужицтво, силомоцю его притягнути, альбо цале з життя в маєтности тое прочь витиснути, через що многие козаки над право вольности войскової необычные утерпели тяглости»⁷². При цьому висловлювалося занепокоєння зменшенням кількості козаків, що вело до послаблення сил козацьких полків.

У результаті наступу феодалів на права козаків їх кількість постійно зменшувалася. Завдані втрати не компенсувалися навіть показанням посполитих, а також поповненням козацтва вихідцями з Правобережжя та інших українських земель. Якщо в Глухівських статтях 1669 р. козацький реєстр встановлювався в 30 тис. чоловік, або в 2 рази менше, ніж у 1654 р., то в Переяславських статтях 1674 р. — в 20 тис. Причому в реєстр мали бути вписані лише ті козаки, що служили у війську багато років. Тобто за 20 років козацький реєстр скоротився в 3 рази.

Одні з козаків потрапили в залежність до старшини і монастирів, інші, хоч і зберігали за собою козацькі права, але внаслідок зубожіння вже не могли регулярно відбувати військову службу. Поглиблення майнової нерівності всередині козацької маси вело і до її соціальної диференціації. У 1676 р. лівобережний гетьман звелів полковникам Стародубського, Чернігівського, Ніжинського, Київського, Переяславського і Полтавського полків створити з виборних козаків загопи кінноти і вивести їх у населені пункти вздовж лівого берега Дніпра, щоб не дати татарським загонам переправитися на Лівобережжю України⁷³. Гетьманська канцелярія в 1698 р. наказала всім полковникам, щоб «казаки, которые никогда не несут военной службы, были бы помощниками тяглым в кормлении компанейцев и пехотного товарищества»⁷⁴. Крім того, гетьман доручив полковнику компанійського полку І. Новицькому провести ревізію охотницьких полків з метою виявлення ступеня забезпеченості компанійців і сердюків кінями та зброєю. Осіб, що не мали їх, наказувалося виключити з охотницького війська⁷⁵. Таким чином, гетьманська адміністрація поділила козацтво на дві соціальні групи. Заможні козаки відносилися до так званих виборних, а бідні — до підпомічників. Саме останні ста-

новили першочерговий об'єкт експлуатації і резерв поповнення рядів залежних селян.

З маси козацтва виділилася і група людей, що обслуговувала старшину та її господарства. «Палубничі», наприклад, доглядали гетьманські «палуби» (великі підводи.— *Авт.*), «конюшені» — коней, «куріпчики» несли службу в покоях і виконували різні доручення старшини. Поступово такі козаки попадали в залежність від господарів і, як і селяни, мали відбувати феодалні повинності.

У результаті визвольної війни змінилося становище і класу-стану українських міщан. Соціально-правовий статус міського населення Лівобережної України у другій половині XVII ст. визначався Березневими статтями 1654 р., царськими грамотами, а також нормами магдебурзького права. Міщани магістратських міст одержували податковий і судовий імунітети, ремісничі та торгові пільги⁷⁶. Фактично, тільки міський патриціат в особі багатих кушців, власників ремісничих майстерень, земель і сіл міг повною мірою користуватися цими правами і привілеями. А більшість міщан зазнавала від феодалів усіляких утисків. Так, почепський ремісник А. Родивич у 1659 р. писав у Малоросійський приказ, що наказний стародубський полковник самовільно захопив його майно і багато солоду, приготовленого для перегонки на горілку, загальною вартістю в 400 золотих, і просив грамоту на повернення йому забраного⁷⁷. В той час як представники верхівки ніжинських міщан бурмистр С. Іванов, райці П. Васютинський, Кочановський, А. Никифоров, Т. Тимащов, В. Тормяшов, Р. Філонов у 1660 р. клопоталися перед урядом про земельні пожалування, міські низи просили царя звільнити їх двори від постойв військ і захистити від зловживань місцевої старшини⁷⁸. Міщани Переяслава у 1663 р. скаржилися в Малоросійський приказ на те, що воєвода загарбав їх землі, примушував ремісників задарма ремонтувати зброю, шити одяг для солдатів переяславського гарнізону, втручався в міське судочинство тощо. Виклавши свої претензії, міщани просили приказ заборонити воєводі порушувати їх економічні та політичні привілеї⁷⁹.

У другій половині XVII ст. лівобережним міщанам довелося постійно відстоювати від паступу старшини своє право на самоуправління. Зокрема, І. Брюховецький наполегливо намагався підпорядкувати міщан владі старшинської адміністрації, заборонити міським жителям звертатися з скаргами безпосередньо до царського уряду, планував провести перепис міського населення для додаткового його оподаткування. Проти цих намірів козацької старшини рішу-

че виступили міщани багатьох міст і насамперед Києва. В 1665 р. вони відмовилися виконати розпорядження про перепис населення і звернулися за допомогою до київського воєводи. В листі до царя з цього приводу І. Брюховецький просив наказати воєводі не «потакати» міщанам і підтримати його плани. Щоб дискредитувати киян в очах царя, він, всупереч правді, писав, що «в Києве розных купцов из Польщи, изо Лвова, из Белой Церкви и из иных неприятельских городов, приезжих, в Києве принимают... а полку (ратних людей.— Авт.) принимать... не хотели»⁸⁰. Незважаючи на сильну протидію гетьмана, міщани зберегли за собою право на самоуправління. Наприкінці 1665 р. у складі українського посольства в Москву вперше приїхали представники верхівки лівобережного міщанства — депутати від Києва, Козельця, Ніжина, Остра, Погора, Почепа, Стародуба і Чернігова. Важливими результатами цієї поїздки стали підтвердження політичних прав і економічних привілеїв міщан, передача права на збирання податків казні, що не відповідало ні політичним, ні економічним інтересам козацької старшини.

І в наступні роки вона продовжувала наступ на права міщан, що викликало їх масові скарги на адресу гетьманів і царя. По кілька разів зверталися до властей за підтвердженням магдебурзького права Київ, Ніжин, Переяслав тощо. Наприкінці XVII ст. гетьман видав універсал Чернігову, в якому, зокрема, писалося: «...Права их и суды магдебургские подтверждаем и яко селом Петрушичами на Ратуш владети, так и перевоз на реце Десне, и млинов одного на реке Белоус прозываемого погорелым, другого на реце Стрижне заживати позволяемо мети, tedy хочем и приказуем абы яко пап полковник черниговский и жаден з старшого и меншого товариства, так и нехто иший в том магдебургском праве и владению помененого села, перевоза, млинов... папу войтови, бурмистрови, райцам, мешчанам и всем пайменьшой не чинил перешкоды»⁸¹. Подібного змісту універсали одержували й інші міста.

З розвитком товарно-грошових відносин і посиленням експлуатації поглиблювалося соціальне розшарування лівобережного міщанства. В другій половині XVII ст. воно поділялося на три соціальні групи: міська верхівка (багаті купці й власники ремісничих майстерень); середні верстви (дрібні ремісники і торговці); міські низи (найбідніші ремісники і торгові люди). Переписувачі населення в 1666 р. називали їх відповідно «люди лучшие», «середние люди» і «молодшие люди». Між трьома групами міщан не існувало чітко встановленої межі. Окремі представники нижчих груп

проникали у вищу, і, навпаки, розорені представники вищої групи переходили до нижчої. Поділ міщанства на три групи зберігався до кінця століття і проявлявся в різних розмірах оподаткування⁸².

Соціальне розшарування в середовищі селян, міщан і козаків проявлялося у виділенні прошарків підсусідків, бобилів і городників. Підсусідками вважалися господарі, які не мали власних хат і жили в дворах багатіїв. Після визвольної війни на такому становищі перебувало багато переселенців з різних місць України. У 1666 р. серед підсусідків у селах під Меною, в Сосниці та Змітневі були вихідці з правого берега Дніпра, південних районів Білорусії, Седнева, Чернігова, «ігуменщини» (напевне, з мастку місцевого ігумена). Таких людей місцеві жителі, а за ними і російські переписувачі називали «захожі». Вони мешкали у дворах багатих ремісників, селян і козаків, маючи, як правило, не більше однієї голови худоби. У Батурині це — кравці В. Павлов і Т. Федорів, шевці А. Філонов та Іван (прізвище невідоме), Козельці — швець Ф. Кудря. В Сосниці бобілями і підсусідками записано 18 кравців і шевців. У Києві цього року А. Винник мав одного підсусідка, в Мені в підсусідках перебував один пивовар, у Сосниці — п'ять винокурів, чотири різники, два олійники і ситник⁸³. Така кількість залежних майстрів у Сосниці пояснюється, можливо, тим, що до підсусідків тут віднесені й бобилі. Якщо вони жили в будинках цехових майстрів, то безперечно, і допомагали їм у їх ремеслі. В цьому випадку використання залежної, якоюсь мірою, робочої сили, тобто феодалний спосіб експлуатації вів до нагромадження багатств у руках майстрів, збільшення обсягу продукції та її товаризації.

Під впливом товарно-грошових відносин і соціального розшарування населення підсусідками ставало все більше і корінних жителів. У основі цього явища лежало прагнення трудящих хоч частково уникнути посилення феодалної експлуатації. Понадаючи в залежність від своїх господарів, вони відбували на їх користь більш легкі повинності й платили менші податки. Гетьманська адміністрація передавала підсусідків духовним і світським феодалам. У 1688 р. дивиський сотник дозволив чернігівському Єлецькому монастиреві володіти підсусідками козаків з Надинівки та Середишки Ніжинського полку. Це викликало сильне незадоволення як козаків, так і самих підсусідків. Перші з них не хотіли втрачати вигідну робочу силу, а другі знали, що їх чекає посилення визиску. Тривалий час вони відмовлялися виконати розпорядження властей і визнати над собою владу монастиря. Спроби монахів підкорити підсусідків за-

кінчилися крахом. Останні побили монастирських слуг і продовжували жити в дворах місцевих козаків. Не допоміг навіть наказ полковника К. Солонини сільським отаманам заборонити козакам використовувати підсусідків на різних роботах і забезпечити передачу їх монастиреві. Хвилювання тривало майже цілий рік і пішло на спад тільки в грудні 1689 р., після призначення гетьманською канцелярією спеціальної комісії для розслідування справи⁸⁴. Результати її невідомі.

У більшості ж випадків старшинська адміністрація силою примушувала підсусідків коритися її розпорядженням. Так, у 1695 р. вона передала підсусідків у Мрині та Мринищі чернігівському Кафедральному монастиреві⁸⁵. Так одержав селян у Івангородській сотні й київський Братський монастир. Інколи адміністрація на вимогу духовенства забороняла брати в підсусідки монастирських підданих, як це трапилося в 1699 р. у с. Омбиші⁸⁶. Але такі накази часто ігнорувалися на місцях.

Захопивши в руки адміністративну владу, козацька старшина активно використовувала її для збільшення у маєтках робочої сили, у тому числі й за рахунок посполитих, експлуатація яких давала значні прибутки. Корошський сотник Т. Довгеля разом із своїм братом Степаном у 90-х рр. взяли під «протекцію» кількох зубожілих селян і козаків, звільнивши їх від несення сторожової служби на полях і «посполитих подачок». За це феодалі змушували їх обробляти свої землі в с. Берестовці. Пообіцявши звільнення від «загальнонародних» повинностей, полковий писар Ніжинського полку Пироцький у 90-х рр. «умовив» селян Красилівки назвати себе його підсусідками. Наприкінці 90-х рр. XVII — на початку XVIII ст. духовні та світські феодалі мали у Конотоні кількох підсусідків: Г. Костенецький — 6, А. Лизогуб — 24 селян і, крім того, 3 козаків і 3 посполитих «протекціантів»; А. Капдиба — 20 селян і 12 козаків «протекціантів»; генеральний писар С. Савич — 10 козаків і 2 «протекціантів» селян; протопоп Мигалевський — 3 селян. Перераховані люди ділилися на дві групи: жителі, що продали свої домівки старшині та духовенству і жили на правах підсусідків; жителі, взяті феодалами під протекцію з обіцянкою допомогти їм уникнути «загальнонародних» повинностей і податків, що в майбутньому мало привести до переходу їх на становище підсусідків⁸⁷.

Представники іншого прошарку залежного населення — бобилі — не мали власних наділів і вели господарство на орендованій землі. Безпосередньо після визвольної війни вони згадуються у мастностях ніжинського Кербутовського м-

настиря і П. Забіли. У 1666 р. царські переписувачі зафіксували в с. Верьовці Ніжинського полку трьох бобилів, які користувалися орендованими землями. Більшість бобилів проживала на території північних лівобережних полків, де залишалось мало вільних земель. Тільки в Батурипській, Бахмацькій і Копотонській сотнях їх нараховувалося 325 чоловік. З них 290 не мали робочої худоби, 16 — володіли одним волом, 18 — одним конем і тільки 1 — волом і конем. Тобто абсолютна більшість бобилів не мала тяглової сили для ведення землеробства, а займалася ремеслами і торгівлею. Всього у північних полках в 1666 р. проживало 705 бобилів⁸⁸. На півдні Лівобережжя бобили згадуються в Переяславському і Полтавському полках. В останньому з них міщанські і бобильські двори підраховувалися разом. У Диканьці, наприклад, їх налічувалося 135, Мачухах — 136 і Стасях — 75⁸⁹. Як і представники інших груп населення, бобили потрапляли в залежність до феодалів. Зокрема, чернігівському воєводі належало 65 селянських і бобильських дворів у селах Анисів, Пеноворотка і Халявин, полковнику стрілецького полку — 25 у селах Велике й Красне, поручику — 27 у с. Янів Чернігівського полку⁹⁰. У 1688 р. обозний Стародубського полку дістав дозвіл на володіння бобиллями в с. Гарцовому.

Близьким до підсусідків і бобилів був пропарок городників, які не мали власної орної землі, а лише городи. Городники наймалися обробляти чужі поля або брали їх в оренду за половину одержаної з них продукції. Даних про цих селян у другій половині XVII ст. надзвичайно мало.

У другій половині XVII ст. соціальне становище селян, козаків і міщан значно погіршилося. Намагаючись відновити порушену в роки війни замкнутість класів-станів феодального суспільства, адміністрація всіляко обмежувала переходи селян у розряд козаків, поглиблювала їх станову нерівноправність. Все більша кількість селян «вільних» військових сіл ставала підданими козацької старшини, шляхти і монастирів. Незважаючи на економічні та політичні привілеї, всередині класу-стану козаків поглиблювалася майнова нерівність, яка привела до утворення двох соціальних груп козаків — виборних і підпомічників. Частина зубожілого козацтва старшина і монастирі перетворювали у своїх підданих. Поглиблювалося соціальне розшарування і класу-стану міщан.

У другій половині XVII ст. класово-становий устрій Лівобережної України зазнав значних змін. Прийшовши на зміну польським магнатам і шляхті, українські феодали консолідувалися в панівний клас феодального суспільства, посилювали владу над народними масами і наступ на соціально-економічні наслідки визвольної війни 1648—1654 рр. Козацька старшина, шляхта, міська верхівка і монастирі поступово зміцнювали станові та внутрістанові перегородки між станами, категоріями й розрядами населення, перетворювали селян «вільних» військових сіл у своїх підданих, внаслідок чого збільшувалася кількість залежних селян. Феодали обмежили особисту свободу своїх підданих, переходили їх від одного землевласника до іншого, а також позбавляли права на відчуження наділів. Феодальна залежність селян поступово переростала в залежність кріпосницького характеру, яка завершилася введенням у 1783 р. кріпосного права.

З поглибленням товарно-грошових відносин класи-стани феодального суспільства козаків і міщан все глибше поділялися за своєю майновою спроможністю на заможних, середніх і бідних. Соціальне розпарування населення супроводжувалося загостренням класової боротьби між експлуаторами й експлуатованими. Сильний опір пригноблених мас не дозволив правлячим колам відновити замкнутість класів-станів на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. Але переміщення населення з однієї соціальної групи до іншої не змінювало характеру станового устрою феодального суспільства краю.

У возз'єднанні України з Росією втілилася сягаюча в глиб віків економічна, політична і духовна спільність українського та російського народів, які через століття пронесли усвідомлення єдності свого походження, близькості мов, культур та історичних долей і все зростаюче прагнення до об'єднання в одній державі. Возз'єднання України з Росією мало величезне значення для майбутнього братніх народів, посилення їх боротьби проти феодального гніту та іноземних загарбників.

У другій половині XVII ст. Лівобережна Україна розвивалася під впливом процесів, що відбувалися в Росії, а також соціально-економічних наслідків визвольної війни 1648—1654 рр. Для зміцнення послаблених у роки визвольної війни феодальних порядків класу українських феодалів було потрібно не одне десятиріччя. Процес цей почався ще в ході визвольної війни і помітно активізувався після її завершення, коли панівний клас феодального суспільства посилив наступ на економічні та соціальні завоювання народних мас Лівобережної України.

Економічною основою зміцнення феодальних відносин у сільському господарстві, ремеслі та промислах стало швидке зростання у повенні роки земельної власності козацької старшини, шляхти і монастирів. Своє виключне право на землю їм визнав селян феодали реалізовували у формі феодальної ренти. В умовах послаблення феодальної системи землевласники не завжди могли примусити залежних селян відбувати різні повинності, а тому використовували у своїх господарствах не тільки прийшлих працівників, а й власних підданих за відшвидну плату. Деформація феодальних відносин була тимчасовим явищем, викликаним результатами визвольної війни, і еволюціонувала в напрямі набуття ними класичних форм. Одночасно з цим господарства феодалів все більше втягувалися в товарно-грошові відносини, що

руйнувало їх замкнутість і старі форми господарювання. Зростаюча невідповідність між натуральним характером феодальних господарств і активізацією товарно-грошових відносин в умовах формування всеросійського ринку і поступового переростання їх у відносини буржуазні вела до кризи в майбутньому феодального укладу й заміни його капіталістичним.

Складним шляхом розвивалися господарства селян і козаків, характер яких визначався не стільки внутрішніми властивостями дрібного виробництва, скільки пануючими в суспільстві виробничими відносинами. «Умови, при яких дрібне самостійне господарство... стає буржуазним,— наголошував В. І. Ленін,— відомі: це, по-перше, панування товарного господарства...; по-друге, перетворення робочої сили в товар і засобів виробництва в капітал...»¹ Використання в них найманої праці не є обов'язковою ознакою господарства дрібнобуржуазії. «Під це поняття,— зазначав В. І. Ленін,— підходить усяке самостійне виробництво на ринок, при наявності в суспільному ладі господарства... суперечностей,— зокрема при перетворенні маси виробників у найманих робітників»². При пануванні феодальних відносин дрібне сільськогосподарське виробництво Лівобережної України другої половини XVII ст., незважаючи на всезростаючу його товарність, не могло ще стати буржуазним.

Частка найманої праці зuboжілих селян і козаків у таких господарствах була незначною, більшість сільськогосподарських робіт у них виконували підсусідки, бобилі, городники тощо. Перебуваючи в економічній залежності від своїх хазяїв, вони мусили віддавати за користування наділами та інвентарем додатковий продукт своєї праці. Відносини між власником засобів виробництва і безпосереднім виробником тут відрізнялися від класично феодальних тільки тим, що базувалися на принципі взаємної угоди. В перспективі розбагатілі селяни і козаки могли перетворитися у феодалів, якщо діставали право на позаекономічний примус виробника, або ж ставали буржуазними підприємцями. Залишаючись у цілому феодальними, господарства заможних селян і козаків мали вже слабкі паростки буржуазних відносин, що вказує на появу елементів змішаного способу господарювання.

Після возз'єднання України з Росією продуктивні сили Лівобережної України досягли значно вищого порівняно з довоєнними роками рівня розвитку. Ставши притягуючим центром для українського населення, що страждало під гнітом іноземних загарбників, Лівобережжя перетворилося в один з найзаселеніших регіонів України. У результаті при-

току переселенців з інших українських земель, а також утікачів з Росії кількість жителів краю на кінець XVII ст. збільшилася, відповідно розширилися площі орних земель, зросло виробництво сільськогосподарської й промислової продукції.

Під впливом товарно-грошових відносин цехове ремесло все більше переростало в дрібне товарне виробництво. Вищого рівня розвитку досягли промисли. Окремі винокурні, гуті, рудні, ткацькі підприємства за рівнем розвитку продуктивних сил вже не вкладалися в рамки дрібного товарного виробництва, а перебували на початковій стадії мануфактури і стали основою для створення у XVIII ст. централізованих мануфактур. Подібних підприємств було мало, вони губилися в масі дрібних майстерень, не змінювали в цілому феодалного характеру всього виробництва, але вказували на початок якісних змін в економіці Лівобережної України другої половини XVII ст. Це результат не тільки активізації товарно-грошових відносин внаслідок участі лівобережних земель у формуванні всеросійського ринку, а й безпосереднього впливу розвинутої промисловості Росії. Як і в центральних районах Росії, переростання нижчих форм виробництва у вищі на Лівобережжі відбувалося, переважно, на базі не міських, а сільських ремесел і промислів.

Поглиблення суспільного поділу праці, розвиток міст і товаризація господарства викликали значні зрушення у внутрішній торгівлі Лівобережної України. Дрібні ринки все тісніше зливалися в єдиний місцевий ринок. Зміцнення економічної єдності лівобережних земель стало основою дальшої консолідації української народності, головною передумовою її переростання в майбутньому в буржуазну націю. Завдяки швидкому економічному розвитку Лівобережна Україна, як і Слобожанщина та Запоріжжя, у складі Росії мали кращі умови для зародження й розвитку елементів української буржуазної нації.

До місцевого ринку на Лівобережжі тяжіли ринки тих українських земель, які перебували під владою іноземних держав — Правобережжя, Східної Галичини, Закарпаття, Північної Буковини і Північного Причорномор'я. Незважаючи на зусилля урядів Речі Посполитої, Туреччини і Кримського ханства ізолювати підвладні їм українські землі від Лівобережжя, економічні зв'язки між ними міцніли — частішали поїздки купців і торгових людей, розширювався асортимент товарів, збільшувався обсяг торгових операцій. Пожвавлення торгових зв'язків розвинутих лівобережних земель з правобережними, західноукраїнськими і північночор-

номорськими справляло прогресивний вплив на їх економіку, посилювало прагнення українського населення до об'єднання у складі Росії.

У результаті активної участі лівобережних земель у формуванні всеросійського ринку все більша кількість місцевих товарів збувалася в російських землях. Величезні потенціальні можливості всеросійського ринку сприяли прискореному розвитку сільського господарства, ремесел і промислів Лівобережної України. Центральне місце в торгівлі зайняли не імпортні, як раніше, а місцеві товари, насамперед поташ, селітра, продукція тваринництва, горілка тощо. Елементи виробничої та торгової спеціалізації Лівобережної України в масштабах Росії виступали гарантом дальшого розширення економічних зв'язків між українськими та російськими землями.

Взаємовигідна торгівля доповнювалася виробничими зв'язками і міграцією населення. Зародившись у попередні роки, вони після воз'єднання України з Росією значно посилилися й перетворилися у важливий фактор їх дальшого соціально-економічного розвитку. Поглиблення торгових і виробничих зв'язків, а також активізація переселень виступали однією з передумов світоглядних змін у свідомості українського і російського народів, насамперед у все глибшому усвідомленні необхідності перебування, незважаючи на антинародну політику правлячих кіл, в єдиній державі, зміцнення дружби і співробітництва між ними.

У той час як в економічному базисі Лівобережної України зароджувалися елементи капіталістичного укладу, діяльність державних органів влади спрямовувалася на зміцнення феодальних відносин. Розгалужений адміністративний апарат стояв на сторожі класових інтересів козацької старшини, шляхти, духовенства, заможних козаків, селян і міщан. Фактично усунувши на кінець XVII ст. рядових козаків від участі у формуванні адміністративного апарату, замінивши виборність урядовців призначенням, феодали одержали нові можливості для зміцнення влади над народними масами.

Першочерговою передумовою класового панування феодалів виступав класово-становий устрій суспільства Лівобережної України. Гетьманська адміністрація всіляко зміцнювала право старшини шляхти і духовенства не тільки на землю, а й особу селянина. Діяльність адміністративного апарату спрямовувалася на дальшу відособленість класів-станів феодального суспільства, особливо селянства, від козацтва і міщанства, закріплення станової неповноправності селянина. У результаті безперервного наступу феодалів на

соціально-економічні здобутки трудящих, одержані в ході визвольної війни, змінювалася соціальна структура класів-станів селян, козаків і міщан у напрямі збільшення кількості залежного населення. Почався процес закріпачення селянства, який в умовах сильного опору народних мас, складної політичної обстановки проходив досить повільно й завершився тільки в 1783 р. Феодалізація суспільства гальмувала визрівання нових суспільних відносин. Потрібно було більше двох віків для того, щоб паростки капіталізму вкорінилися в усі сфери виробництва і суспільних відносин й підірвали феодальний базис економіки Лівобережної України.

Поглиблення товарно-грошових відносин при одночасному зміцненні адміністративного апарату супроводжувалося посиленням визиску особисто вільних і залежних селян, а також рядових козаків і міщан. Феодальна рента еволюціонувала від натуральної до грошової та відробіткової. Збільшення на кінець XVII ст. панщини залежних селян до двох днів на тиждень вело до дроблення селянських наділів, послаблення економічної основи господарств феодалів, гальмувало розвиток сільського господарства, а відповідно, і ремесел та промислів, зв'язаних з переробкою сільськогосподарської сировини. На посилення феодального гніту трудящі відповідали масовими збройними виступами проти експлуататорів.

Злиті воедино економічна міць і військова могутність двох братніх народів стали непереборною перешкодою для загарбників у їх спробах відірвати Україну від Росії й кинути її на поталу іноземним феодалам. Прискорений розвиток продуктивних сил Лівобережної України у складі Росії наближав перспективу звільнення українського населення, що страждало під гнітом іноземних поневолювачів.

Короткий словник нумізматичних термінів

Алтин — російська срібна, далі мідна монета й лічильна одиниця. Дорівнював 6 денгам.

Гривеник — російська срібна монета вартістю в 10 коп.

Гривня — лічильна одиниця, що дорівнювала 48 грошам.

Гріш — срібна, а з XV ст. білонова монета карбування Польщі, Литви, Пруссії та інших країн Європи.

Денга — російська срібна монета, що дорівнювала у XVI—XVII ст. половині копійки.

Дукат — золота монета. В XIV—XVIII ст. випускалася в багатьох країнах Європи. На Україні Д. називали червоним золотим.

Золотий (злотий) — польська лічильна одиниця в 30 грошів.

Кона — лічильна одиниця в 60 грошів.

Копійка — російська срібна, а в 1656—1663 і з 1718 р. — мідна монета.

Лев — українська назва турецької срібної монети номіналом у піастр. У першій половині XVIII ст. Л. цінився у 60 коп.

Орт — срібна польська монета вартістю в середині XVII ст. у 18. в наприкінці XVII і в XVIII ст. — 30—31 гріш.

Осьмак — українська назва у XVI—XVIII ст. польського гроша. У 60-х рр. XVII ст. дорівнював російській дензі.

Полтинник — російська срібна монета карбування XVIII—XIX ст., що дорівнювала $\frac{1}{2}$ рубля.

Полушка — російська срібна, а з 1700 р. мідна дрібна монета. номіналом у $\frac{1}{4}$ копійки.

Рубль — спочатку російська лічильна одиниця в 100 коп., а в 1654 і з 1704 р. — велика срібна монета, вагою спочатку в 28 г.

Таляр — велика срібна монета, вагою протягом XVI — першої половини XVIII ст. 29 г. У Росії, а з XVIII ст. і на Україні Т. називали ефімком.

Чех — так називали на Україні півторагрошовик.

Шаг — український термін XVII—XVIII ст. для позначення трьох-грошовика.

Шеляг — назва соліда в писемних пам'ятках України XVI—XVIII ст.

Шестигрошовик — польська срібна, а з другої половини XVII ст. білонова монета. На Україні Ш. називали шостаком.

Складено за: *Котляр М. Ф.* Нарис історії обліку й лічби монет на Україні XIV—XVIII ст. — К., 1981, с. 236—238.

Передмова

¹ *Ленін В. І.* Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Повне збір. творів, т. 1, с. 143—144.

² Навіки разом: Матеріали і документи про святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією. — К., 1979, с. 35.

³ *Печкина М. В.* К итогам дискуссии о «восходящей» и «нисходящей» стадиях феодализма. — Вопр. истории, 1963, № 12, с. 37, 45.

⁴ *Дружинин Н. М.* Особенности генезиса капитализма в России в сравнении со странами Западной Европы и США. — Новая и новейшая история, 1972, № 4, с. 30—32.

⁵ *Черепнин Л. В.* Вопросы методологии исторического исследования. — М., 1981, с. 259.

⁶ *Голобуцкий В. А.* О начале «нисходящей» стадии феодальной формации. — Вопр. истории, 1959, № 9, с. 137.

⁷ *Ткаченко М. М.* До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України (друга половина XVII — початок XVIII ст.). — Укр. іст. журн., 1964, № 1, с. 79.

⁸ *Буганов В. И., Преображенский А. А., Тихонов Ю. А.* Эволюция феодализма в России: Соц.-экон. пробл. — М., 1980, с. 9.

⁹ *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России: В 4-х т. — М., 1822; *Маркевич П.* История

Малороссии: В 5-ти т. — М., 1842—1843.

¹⁰ *Костомаров П. И.* Собрание сочинений: Ист. монографии и исследований. — В 8-ми кн., 21-м т. — Спб., 1903—1906.

¹¹ *Лазаревский Ал.* Описание старой Малороссии: В 3-х т. Киев, 1888—1902; *Лазаревский Ал.* Малороссийские посполитые крестьяне. — Киев, 1908; та ін.

¹² *Левицкий О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. — Киев, 1902.

¹³ *Ленін В. І.* Про державу: Лекція в Свердловському університеті 11 липня 1919 р. — Повне збір. творів, т. 39, с. 62.

¹⁴ *Багалея Д.* Займанщина в Левобережній Україні XVII і XVIII ст. — Киев. старина, 1883, кн. 7.

¹⁵ *Луцицкий И. В.* Сябры и сябриное землевладение в Малороссии. Без места и года издания.

¹⁶ *Барвинский В.* Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. — Харьков, 1909.

¹⁷ *Модзалевский В. Л.* Гути на Чернігівщині. — К., 1926.

¹⁸ *Антонович В.* Вивади про козацькі часи на Україні. — Чернівці, 1912.

¹⁹ *Грушевський М.* Історія України — Руси: В 10-ти т. К., 1931, т. 9, ч. 2; т. 10, ч. 1.

²⁰ *Джиджора І.* Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр. — Зап. наук. т-ва ім. Шев-

ченка, 1910, т. 98; *Тищенко М.* Нариси історії зовнішньої торгівлі Стародубщини в XVIII ст.— Зап. іст.-філ. від. Всеукр. Академії наук, кн. 27.

²¹ *Мякогин В. А.* Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв.: В 1-м т., 3-х вып.— Прага, 1924—1926.

²² *Ленін В. І.* Три джерела і три складові частини марксизму.— Повне збір. творів, т. 23, с. 43.

²³ *Ленін В. І.* Про право націй на самовизначення.— Там же, т. 25, с. 251.

²⁴ *Ленін В. І.* Розвиток капіталізму в Росії.— Там же, т. 3, с. 365.

²⁵ Там же, с. 178.

²⁶ *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький.— К., 1954.

²⁷ *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.— К., 1959.

²⁸ *Рожанківський В. Ф.* Українське художнє скло.— К., 1959.

²⁹ *Федоренко П. К.* Рудні Лівобережної України в XVII—XVIII вв.— М., 1960.

³⁰ *Компан О. С.* Міста України в другій половині XVII ст.— К., 1963.

³¹ *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.— К., 1959.

³² *Софроненко К. А.* Малоросійський приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII века.— М., 1960.

³³ *Стецюк К. І.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст.— К., 1960.

³⁴ Воссоєдинення України с Россией: Сб. ст.— М., 1954.

³⁵ Історія робітничого класу Української РСР: В 2-х т. К., 1967, т. 1; Історія селянства Української РСР: В 2-х т. К., 1967, т. 1; Історія Української ССР: В 10-ти т. Київ, 1983, т. 3; Історія Києва: В 3-х т., 4-х кн. Київ, 1983, т. 2.

³⁶ *Голобуцький В. О.* Економічна історія Української РСР. До-

жовтневий період.— К., 1970; *Рубалка І. К.* Історія Української РСР: Дорадян. період.— Х., 1978; *Швидько А. К.* Соціально-економічне розвиток городів України в XVI—XVIII вв.— Днепропетровск, 1979; *Швидько А. К.* Укрепление связей народных масс Украины и России во второй половине XVII — середине XVIII века.— Днепропетровск, 1982.

³⁷ *Романовский В. А.* Очерки по истории государственного хозяйства Украины XVII в.: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук.— М., 1949; *Ткаченко П. М.* Очерки по истории крестьян Левобережной Украины XVII в.: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук.— Киев, 1963.

³⁸ *Летопись С. Величко:* В 4-х т.— Киев, 1848—1864; *Літонис Самовидця.*— К., 1971.

³⁹ *Алеппский П.* Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архи-диаконом Павлом Алеппским: В 5-ти вып.— М., 1896—1900.

⁴⁰ Генеральное следствие о маетностях Киевского полка.— Чтения в ист. о-ве Нестора Летописца, 1892, т. 1; Генеральное следствие о маетностях Гадяцкого полка.— Полтава, 1893; Генеральное следствие о маетностях Переяславского полка.— Харьков, 1896; Генеральное следствие о маетностях Прилуцкого полка.— Чтения в ист. о-ве Нестора Летописца, 1897, т. 11; Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка.— Чернигов, 1901; Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка.— Чернигов, 1908; Генеральное следствие про маетности Стародубьского полку.— Укр. архів, 1929, т. 1; Генеральное следствие про маетности Лубенського полку.— Укр. архів, 1931, т. 4.

⁴¹ Переписні книги 1666 року.— К., 1933.

⁴² Сулимовський архів: Фамил. бумаги Сулим, Скороп і Войцеховичей, XVII—XVIII вв.— Київ, 1884; Стороженки: Фамил. архів: В 8-ми т.— Київ, 1902—1910.

⁴³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией: В 15-ти т. Спб., 1863—1892; Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года.— Чернигов, 1914; Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века: В 3-х вып.— Чернигов, 1912—1914.

⁴⁴ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3-х т.— М., 1954; Документы Богдана Хмельницького.— К., 1961; Документы об освободительной войне украинского народа, 1648—1654.— Киев, 1965.

⁴⁵ Правда истории против фальсификаторов. (Критика буржуазных и буржуазно-националистических фальсификаций истории Украины).— Киев, 1982; *Kononenko K. Ukraine and Russia: A History of the Economic Relations Between Ukraine and Russia (1654—1917).*— Milwaukee — Wisconsin, 1958; *Chirovsky N. Old Ukraine. Its socio-ekonomik history prior to 1781.*— Madison, 1963; *The development of the USSR: An exchange of views.* / Ed. by D. W. Treadgold — Seattle, 1964; *Basarab Y. Perejaslav 1654: A Historical geographical Study.*— Edmonton, 1982.

⁴⁶ Навіки разом, с. 41.

Розділ I

¹ Навіки разом, с. 5.

² Детально див.: *Софроненко К. А. Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII века.*— М., 1960, с. 74, 84—95 та ін.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией: В 15-ти т. Спб., 1867, т. 5, с. 13—14.— Далі: Акты ЮЗР.

⁴ Центральний державний архів давніх актів, ф. 124, оп. 3, спр. 3, арк. 8.— Далі: ЦДАДА.

⁵ *Востоков А. Козелецкая рада 1662 года.*— Киев, старина, 1887, кн. 2, с. 283.

⁶ Детально див.: *Стецюк К. І. Вказ. праця, с. 228—243.*

⁷ Архів Ленінградського відділення Інституту історії СРСР АН СРСР, к. 133, оп. 1, спр. 3, арк. 44.

⁸ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 209, арк. 132, 113—115, 130, 190.

⁹ *Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории: В 2-х ч. М., 1858, ч. 1, с. 312.*

¹⁰ ЦДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 21, арк. 15.

¹¹ Там же, спр. 23, арк. 9.

¹² Там же, ф. 229, оп. 1, стп. 223, ч. 2, арк. 119.

¹³ Там же, стп. 223, арк. 22—23.

¹⁴ Там же, ф. 124, оп. 1, спр. 65, арк. 59 зв.

¹⁵ Там же, оп. 1, спр. 83, арк. 830, 856, 1088.

¹⁶ Там же, ф. 229, оп. 1, стп. 223, арк. 57.

¹⁷ Там же, стп. 22, ч. 4, арк. 299.

¹⁸ Там же, стп. 18, ч. 1, арк. 9—15, 28—29.

¹⁹ Там же, стп. 61, арк. 110—115.

²⁰ Там же, стп. 114, ч. 2, арк. 270.

²¹ Там же, стп. 223, арк. 14—19, 107.

²² Там же, ф. 124, оп. 1, спр. 22, арк. 1—6.

²³ Там же, ф. 229, оп. 1, стп. 44, ч. 1, арк. 84—87.

²⁴ Там же, ф. 124, оп. 4, спр. 7, арк. 1.

²⁵ Акты ЮЗР. Спб., 1869, т. 6, с. 147—148.

²⁶ *Софроненко К. А. Указ. соч., с. 47.*

²⁷ Акты ЮЗР. Спб., 1884, т. 13, с. 235.

²⁸ ЦДАДА, ф. 124, оп. 3, спр. 3, арк. 8.

²⁹ *Бантыш-Каменский Д. Н. Указ. соч., ч. 2, с. 23.*

³⁰ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 97, арк. 27.

³¹ Там же, стп. 223, ч. 2, арк. 142—144.

³² Там же, ф. 124, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

³³ Акты ЮЗР. Спб., 1878, т. 10, с. 360—372.

³⁴ Там же, Спб., 1863, т. 4, с. 70, 71.

³⁵ Собрание государственных грамот и договоров. М., 1828, ч. 4, с. 40—48.

⁸⁶ Бантыш-Каменский Д. Н. Указ. соч., ч. 1, с. 4—5.

⁸⁷ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. Чернигов, 1912, вып. 1, с. 77—80.

⁸⁸ Бантыш-Каменский Д. Н. Указ. соч., ч. 1, с. 218.

⁸⁹ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, ф. 2, спр. 15540, арк. 1—2.— Далі: ЦНБ АН УРСР ВР.

⁹⁰ Акты ЮЗР. Спб., 1877, т. 9, с. 572—573; Спб., 1879, т. 11, с. 256.

⁹¹ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 116, арк. 142—144, 276—278.

⁹² Там же, стп. 123, арк. 228—239.

⁹³ Там же, ф. 210, оп. 6—3, спр. 50, арк. 131—158.

⁹⁴ Там же, ф. 229, оп. 1, стп. 223, арк. 3—9.

⁹⁵ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 1484, арк. 154.

⁹⁶ Документи Богдана Хмельницького, с. 370.

⁹⁷ Цит. за: Крип'якевич І. Н. Богдан Хмельницький, с. 501.

⁹⁸ Документи Богдана Хмельницького, с. 393, 419, 428.

⁹⁹ Там же, с. 485.

¹⁰⁰ Там же, с. 502.

¹⁰¹ Там же, с. 536.

¹⁰² ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 15540, без нум.

¹⁰³ Документи Богдана Хмельницького, с. 526.

¹⁰⁴ Там же, с. 545.

¹⁰⁵ Там же, с. 566, 571, 612.

¹⁰⁶ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 22, ч. 2, арк. 104—105.

¹⁰⁷ Там же, стп. 22, ч. 1, арк. 88.

¹⁰⁸ Акты ЮЗР. Спб., 1861, т. 3, с. 551—552, 556—557.

¹⁰⁹ Там же, т. 9, с. 907—910.

¹¹⁰ Маркевич Н. История Малороссии: В 5-ти т. М., 1843, т. 5, с. 109.

¹¹¹ Документи Богдана Хмельницького, с. 470—471.

¹¹² Акты ЮЗР, т. 9, с. 770, 825.

¹¹³ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1874, кн. 5, с. 266.

¹¹⁴ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 27664, без нум.

¹¹⁵ Бантыш-Каменский Д. Н. Указ. соч., ч. 2, с. 109.

¹¹⁶ Русский архив, 1875, кн. 3, с. 316.

⁶⁷ Лазаревский А. Описание старой Малороссии: В 3-х т. Киев, 1893, т. 2, с. 182, 240, 500—501; Киев, 1902, т. 3, с. 184.

⁶⁸ Документи Богдана Хмельницького, с. 468, 469.

⁶⁹ ЦДАДА, ф. 124, оп. 3, спр. 3, арк. 6.

⁷⁰ Державна ордена Леніна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна. Відділ рукописів, ф. 159, спр. 6552, арк. 1—3.— Далі: ДБЛ СРСР ВР.

⁷¹ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века, вып. 1, с. 122—123, 137, 4.

⁷² ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр.

ДА
П-595, без нум.

⁷³ Там же, ф. 1, спр. 55257, арк. 64, 66, 134, 146, 150, 184.

⁷⁴ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века, вып. 1, с. 15, 17, 19, 202—203.

⁷⁵ ДБЛ СРСР ВР, ф. 205, спр. 952, арк. 91, 175—177, 2.

⁷⁶ Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года, с. 14—16, 26, 28—31.

⁷⁷ ДБЛ СРСР ВР, ф. 205, спр. 952, арк. 84, 86, 92, 96, 98 та ін.

⁷⁸ Центральний державний історичний архів УРСР, ф. 232, оп. 1, спр. 2, арк. 137.— Далі: ЦДІА УРСР.

⁷⁹ Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года, с. 25, 26, 28.

⁸⁰ Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку.— Укр. архів 1931, т. 4, с. 83.

⁸¹ Документи Богдана Хмельницького, с. 588.

⁸² Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. 7, с. 78.

⁸³ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века, вып. 1, с. 206, 207, 74, 212, 215.

⁸⁴ Маркс К. Дебати шостого рейпського ландтагу: (Ст. третя).— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 120.

⁸⁵ Переписка нежинского воеводы Ивана Ивановича Ржевского с московским правительством, 1665—1667 г.— Чернигов, 1901, с. 62.

⁸⁶ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. кн. 6, с. 296.

Розділ II

¹ *Ленін В. І.* До характеристики економічного романтизму: Сісмонді і наші вітчизняні сісмондисти.— Повне збір. творів, т. 2, с. 164.

² *Владимирский-Буданов М.* Передвижение южпорусского населения в эпоху Богдана Хмельницкого.— Киев. старина, 1888. кн. 7, с. 79—91.

³ ЦДАДА, ф. 210, Бєлгородський стіл, оп. 13, спр. 656, стп. 446.

⁴ ЦІНБ АН УРСР ВР, ф. 1, спр. 50 673, без нум.

⁵ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии: В 3-х т. Киев, 1888, т. 1, с. 259, 427, 430.

⁶ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 59, арк. 22.

⁷ Акты ЮЗР, т. 6, с. 34, 63.

⁸ Генеральное следствие о маестностях Прилудского полка.— Чтения в ист. о-ве Нестора Летописца. 1897, т. 11, с. 14.— Далі: Чтения в ИОНЛ.

⁹ ЦІНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 1497, арк. 204—207.

¹⁰ Летопись С. Величко: В 4-х т. Киев, 1851, т. 2, с. 355—356.

¹¹ Акты ЮЗР. Сиб., 1882, т. 12, с. 243, 283.

¹² Цит. за: *Костомаров Н. П.* Собрание сочинений: Ист. монографии и исслед.: В 8-ми кн. 21-м т. Сиб., 1905, кн. 6, т. 15, с. 257.

¹³ Там же, с. 252, 322.

¹⁴ ЦДАДА, ф. 210, Бєлгородський стіл, спр. 1530, стп. 18, 21, 22.

¹⁵ Стороженки: Фамил. архив. Киев, 1908, т. 6, с. 3—4.

¹⁶ Цит. за: *Дядиченко В. А.* Вказ. праця, с. 243.

¹⁷ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 84, арк. 109.

¹⁸ Там же, арк. 114, 118.

¹⁹ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы, т. 2, с. 185.

²⁰ *Шевченко Ф. П.* Вказ. праця, с. 467.

²¹ Акты ЮЗР, т. 10, с. 512.

²² ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 18, ч. 3, арк. 216.

²³ Там же, стп. 22, ч. 2, арк. 204.

²⁴ Там же, ф. 124, оп. 1, спр. 18, арк. 80.

²⁵ *Бантыш-Каменский Д. Н.* Указ. соч., ч. 1, с. 113.

²⁶ ЦДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 9, арк. 1.

²⁷ *Эйнгори В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в.— М., 1899, с. 847.

²⁸ ЦДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 11, арк. 1.

²⁹ Там же, ф. 229, оп. 1, стп. 59, арк. 162.

³⁰ Там же, ф. 124, оп. 1, спр. 28, арк. 2—8.

³¹ Там же, ф. 229, оп. 1, стп. 62, арк. 135—136, 141.

³² *Бантыш-Каменский Д. Н.* Указ. соч., ч. 1, с. 7.

³³ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 64, арк. 314; стп. 61, арк. 58, 89, 95, 99.

³⁴ *Бантыш-Каменский Д. Н.* Указ. соч., ч. 1, с. 223.

³⁵ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 73, арк. 219.

³⁶ Там же, стп. 64, арк. 58.

³⁷ Літопис Самовидця, с. 123.

³⁸ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии, т. 3, с. 441—443.

³⁹ *Бантыш-Каменский Д. Н.* Указ. соч., ч. 1, с. 223.

⁴⁰ Акты ЮЗР, т. 9, с. 856—857.

⁴¹ *Швидько А. К.* Укрепление связей народных масс Левобережной Украины и России во второй половине XVII — середине XVIII века, с. 50.

⁴² ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 100, ч. 2, арк. 361—362, 369.

⁴³ Там же, арк. 373, 384, 376.

⁴⁴ Там же, стп. 112, арк. 54.

⁴⁵ Там же, ф. 124, оп. 1, спр. 33, арк. 1.

⁴⁶ Там же, спр. 39, арк. 1—8; спр. 5, арк. 1.

⁴⁷ Там же, ф. 229, оп. 1, стп. 205, арк. 150.

⁴⁸ Там же, арк. 151.

⁴⁹ Там же, стп. 117, арк. 53.

- ⁵⁰ История Киева: В 3-х т., 4-х кн. Киев, 1983, т. 2, с. 14.
- ⁵¹ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 209, арк. 60.
- ⁵² Там же, стп. 40, арк. 7, 17.
- ⁵³ Там же, стп. 47, арк. 77.
- ⁵⁴ Акты ЮЗР, т. 12, с. 307.
- ⁵⁵ ЦДАДА, ф. 124, он. 1, спр. 2, арк. 5.
- ⁵⁶ Там же, спр. 107, арк. 31 зв.
- ⁵⁷ Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. 6, с. 168.
- ⁵⁸ Детально див.: *Слюсарский А. Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв.— Харьков, 1964, с. 88—114.
- ⁵⁹ *Ткаченко П. М.* Очерки по истории крестьян Левобережной Украины XVII в.: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук.— Киев, 1963, с. 25.
- ⁶⁰ *Лейн В. І.* Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 21—22.
- ⁶¹ ДБЛ СРСР ВР, ф. 205, спр. 952, арк. 39.
- ⁶² Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года, с. 40.
- ⁶³ Генеральне слідство про маєстності Лубенського полку.— Укр. архів, 1931, т. 3, с. 43—148.
- ⁶⁴ ЦНБ АН УРСР, ф. 1, спр. 50976, арк. 6.
- ⁶⁵ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 1, спр. 59170, арк. 1—2.
- ⁶⁶ *Третяков П. Н.* Подсечное земледелие в Восточной Европе.— Изв. Гос. акад. матер. культуры, 1932, т. 14, вып. 1, с. 35.
- ⁶⁷ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. вып. 2, с. 4, 14, 40, 41, 69, 90; вып. 3, с. 5, 10, 24, 25, 27, 72, 73, 83, 98, 100; *Луцицкий П.* Сборник материалов для истории общины и общественных земель Левобережной Украины XVIII в.— Киев, 1884, с. 146.
- ⁶⁸ ЦДАДА, ф. 210, оп. 12, стп. 776, арк. 69—70.
- ⁶⁹ *Лазаревский А. І.* Описание старой Малороссии, т. 2, с. 323.
- ⁷⁰ Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. 6, с. 163.
- ⁷¹ Там же, с. 127.
- ⁷² *Энгельс Ф.* Дополнения до третьего тому «Капиталу».— Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 25, ч. 2, с. 434.
- ⁷³ Переписні книги 1666 року.— К., 1933, с. 5—10, 28, 88, 204, 225.
- ⁷⁴ Акты ЮЗР. Спб., 1875, т. 8, с. 72.
- ⁷⁵ ДБЛ СРСР ВР, ф. 205, спр. 952, арк. 184.
- ⁷⁶ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века, вып. 1, с. 113.
- ⁷⁷ *Зіновійв К.* Вірші. Приповіді про політику.— К., 1971, с. 274, 275, 285.
- ⁷⁸ Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года, с. 75—76.
- ⁷⁹ *Лазаревский А. І.* Описание старой Малороссии, т. 2, с. 322—323, 249.
- ⁸⁰ *Луцицкий П.* Сборник материалов..., с. 179.
- ⁸¹ *Баранович Л.* Меч духовный.— Киев, 1666, с. 255, 302.
- ⁸² Труды Черниговского предварительного комитета по устройству 14 археологического съезда в Чернигове.— Чернигов, 1908, с. 120.
- ⁸³ *Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С.* Народна землеробська техніка українців.— К., 1971, с. 32, 60, 61.
- ⁸⁴ ЦДАДА, ф. 210, оп. 12, спр. 776, арк. 69—70.
- ⁸⁵ *Идова Е. Н.* Урожай в Центральной России за 150 лет (Вторая половина XVII—XVIII в.).— Ежегод. по аграр. истории Вост. Европы 1965 г. М., 1970, с. 145.
- ⁸⁶ *Лейн В. І.* Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 177.
- ⁸⁷ *Алеппский П.* Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским: В 5-ти вып. М., 1898, вып. 4, с. 190.
- ⁸⁸ Там же, вып. 2, с. 42—43.
- ⁸⁹ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века, вып. 1, с. 129.
- ⁹⁰ *Зіновійв К.* Вказ. праця, с. 281.
- ⁹¹ Акты ЮЗР, т. 9, с. 189.
- ⁹² Там же, с. 194.
- ⁹³ Там же, т. 11, с. 301.

⁹⁴ *Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века*, вып. 1, с. 29—30, 34, 50, 123, 138, 161.

⁹⁵ Там же, с. 67.

⁹⁶ ЦИБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 18935—160.

⁹⁷ *Стороженки*: Фамил. архив. т. 6, с. 14, 43—44, 63, 64.

⁹⁸ *Чтения в ИОНЛ*, кн. 2, отд. 3, с. 64, 87; Сулимовский архив: Фамил. бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей, с. 40, 52.

⁹⁹ ДБЛ СРСР ВР, ф. 205, спр. 404, арк. 2—37.

¹⁰⁰ *Зіновійв К.* Вказ. праця, с. 273.

¹⁰¹ *Акты Московского государства*, т. 3, с. 560.

¹⁰² *Зіновійв К.* Вказ. праця, с. 277.

¹⁰³ *Лазаревский А.* Архивные отрывки для истории Полтавской епархии. Полтава, 1887, вып. 1, с. 78.

¹⁰⁴ *Літопис Самовидця*, с. 124.

¹⁰⁵ *Костомаров Н. И.* Указ. соч., кн. 6, т. 16, с. 354, 650.

¹⁰⁶ ЦДАДА, ф. 210, оп. 13, спр. 656, арк. 455.

¹⁰⁷ *Переписні книги 1666 року*, с. 27, 200, 360. 402—403. 426.

¹⁰⁸ ЦДІА УРСР, ф. 1523, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

¹⁰⁹ *Русская историческая библиотека*. Спб., 1884, т. 8, с. 1122.

¹¹⁰ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии, т. 2, с. 323, 284—285.

¹¹¹ *Акты ЮЗР*, т. 8, с. 244.

¹¹² *Архив Юго-Западной России*, издаваемый Временною коммиссиею для разбора древних актов: В 8-ми ч., 35-ти т. Киев, 1886, ч. 7, т. 1, с. 596.—Далі: *Архив ЮЗР*.

¹¹³ *Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века*, вып. 1, с. 189.

¹¹⁴ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 18888, без нум.

¹¹⁵ Там же.

¹¹⁶ *Архив ЮЗР*, ч. 7, т. 1, с. 597.

¹¹⁷ *Историко - статистическое описание Черниговской епархии*, кн. 6, с. 156.

¹¹⁸ Підраховано за: *Крин'яке-*

вич І. П. Богдан Хмельницький, с. 263.

¹¹⁹ Підраховано за: *Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку*.—Укр. архів, 1929, т. 1, с. 2—475; *Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка*.—Чернигов, 1908, с. 2—670, *Мякотин В. А.* *Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв.* Прага, 1924, т. 1, вып. 2, с. 60—63; *Стецюк К. І.* *Вказ. праця*, с. 87.

¹²⁰ *Маркс К.* *Капітал*. Т. 1.—Маркс К., *Енгельс Ф.* *Твори*, т. 23, с. 319.

¹²¹ *Акты ЮЗР*, т. 10, с. 462—465, 497—501.

¹²² Там же, т. 11, с. 764.

¹²³ Там же, с. 765.

¹²⁴ *Мякотин В. А.* *Указ. соч.*, с. 122—123.

¹²⁵ Підраховано за: *Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка*, с. 5—244.

¹²⁶ Підраховано за: *Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку*. Укр. архів, 1929, т. 1, с. 2—475.

¹²⁷ *Лазаревский А.* *Описание старой Малороссии*. т. 1, с. 23, 30.

¹²⁸ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 1, спр. 50659—50782, арк. 9, 26.

¹²⁹ ЦДАДА, ф. 124, оп. 3, спр. 101, арк. 2—3.

¹³⁰ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 1, спр. 50680, арк. 52.

¹³¹ *Лазаревский А.* *Описание старой Малороссии*, т. 2, с. 1—521.

¹³² *Историко - статистическое описание Черниговской епархии*. кн. 6, с. 490.

¹³³ *Генеральное следствие о маєтностях Прилуцкого полка*.—Чтения в ИОНБ, 1897, т. 11, с. 19, 22, 27, 31, 35, 36.

¹³⁴ *Лазаревский А.* *Описание старой Малороссии*, т. 3, с. 19.

¹³⁵ Там же, с. 294.

¹³⁶ ЦДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 3, арк. 2—3.

¹³⁷ *Генеральное следствие о маєтностях Переяславского полка*. с. 17—20; *Стороженко А.* *Где жили переяславские торки*.—Киев, 1899, с. 20.

¹³⁸ Підраховано за: *Генеральне слідство про маєтності Лубен-*

ського полку.— Укр. архів, 1931, т. 4, с. 2—165.

¹³⁹ Там же, с. 43—46, 59, 124, 126, 148.

¹⁴⁰ Стороженки : Фамил. архив, т. 6, с. 429—430, 494—498.

¹⁴¹ *Багалеї Д.* Матеріали для історії колонізації і быта степної окраїни Московського державства.— Харьков, 1886, с. 104.

¹⁴² ЦДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 6, арк. 1—5.

¹⁴³ Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка.— Чтения в ИОНЛ, 1892, т. 1, с. 41—48.

¹⁴⁴ *Стецюк К. І.* Вказ. праця, с. 106.

¹⁴⁵ ЦНБАН УРСР ВР, ф. Да II—595, А, без нум.

¹⁴⁶ Сборник Харьковского историко-филологического общества. Харьков. 1898, т. 8, с. 261—262, 271.

¹⁴⁷ ЦДА УРСР, ф. 58, оп. 1, спр. 12, арк. 2—28.

¹⁴⁸ Там же, ф. 2038, оп. 1, спр. 1, 2, арк. 1; ф. 129, оп. 1, спр. 2, арк. 1; ф. 130, оп. 1, спр. 8, арк. 1.

¹⁴⁹ Чтения в ИОНЛ, 1891, кн. 5, с. 57.

¹⁵⁰ *Стецюк К. І.* Вказ. праця, с. 106; Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка, с. 223.

¹⁵¹ Акты ЮЗР, т. 5, с. 25.

¹⁵² ЦДА УРСР, ф. 1523, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

¹⁵³ *Лазаревский А.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Чернигов, 1867, вып. 2, с. 208.

¹⁵⁴ ЦДА УРСР, ф. 163, оп. 1, спр. 1, арк. 1—4.

¹⁵⁵ Историко - статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1873, кн. 4, с. 108.

¹⁵⁶ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии, т. 3, с. 395—398, 177—178.

¹⁵⁷ *Лазаревский А.* Архивные отрывки..., вып. 1, с. 23—26, 30.

¹⁵⁸ ЦДА УРСР, ф. 51, оп. 1, спр. 4, арк. 2.

¹⁵⁹ Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку.— Укр. архів, 1931, т. 4, с. 37.

¹⁶⁰ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 1, спр. 58142, арк. 44.

¹⁶¹ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 64, арк. 169.

¹⁶² Там же, арк. 169.

¹⁶³ *Лазаревский Ал.* Описание старой Малороссии, т. 2, с. 62, 91.

¹⁶⁴ Там же, с. 145—146, 96.

¹⁶⁵ ЦДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 10, арк. 89.

¹⁶⁶ Документи Богдана Хмельницького, с. 352.

¹⁶⁷ Историко - статистическое описание Черниговской епархии, кн. 4, с. 152.

¹⁶⁸ ЦДА УРСР, ф. 165, оп. 1, спр. 8, арк. 1; ф. 139, оп. 1, спр. 7, арк. 1.

¹⁶⁹ Там же, ф. 57, оп. 1, спр. 306, арк. 29.

¹⁷⁰ Акты ЮЗР, т. 3, с. 248.

¹⁷¹ *Багалеї Д.* Займанщина в Левобережній Україні XVII і XVIII ст.— Киев. старина, 1883, кн. 7, с. 589.

¹⁷² ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 1, спр. 50897—50973, арк. 66.

¹⁷³ Там же, ф. 2, спр. 27687, без нум.

¹⁷⁴ Див.: *Енгельс Ф.* Принципи комунізму.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 314.

¹⁷⁵ *Лазаревский А. М.* Малороссийские посполитые крестьяне, с. 18—19.

¹⁷⁶ *Лазаревский Ал.* Описание старой Малороссии, т. 3, с. 241, 250—251, 293; т. 2, с. 107.

¹⁷⁷ ЦДА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 287, арк. 7, 24.

¹⁷⁸ Там же, спр. 149, ч. 1, арк. 1, 3, 4.

¹⁷⁹ Там же, ф. 145, оп. 1, спр. 19, арк. 1, 23.

¹⁸⁰ Там же, ф. 146, оп. 1, спр. 52, арк. 1.

¹⁸¹ Там же, ф. 160, оп. 1, спр. 17, арк. 1.

¹⁸² *Мякотин В. А.* Указ. соч., т. 1, вып. 1, с. 91.

¹⁸³ ЦДА УРСР, ф. 146, оп. 1, спр. 23, арк. 1.

¹⁸⁴ Там же, ф. 165, оп. 1, спр. 10, арк. 1—2.

¹⁸⁵ Підраховано за: Актовіє книги Полтавського городового уряду XVII-го века, вып. 1, с. 1—115; вып. 3, с. 1—112; Актовіє книги Стародубського городового уряду 1693 года, с. 3—121.

¹⁸⁶ Підраховано за: ЦНБ АН

УРСР ВР, ф. 1, спр. 50977, арк. 7—11.

¹⁸⁷ Підраховано за: ЦДІА УРСР, ф. 148, оп. 1, спр. 23—57, 60—62.

¹⁸⁸ *Маркс К.* Капітал. Т. 3.—*Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 25, ч. 2, с. 330.

¹⁸⁹ *Ленін В. І.* Робітнича партія і селянство.— Повне збір. творів, т. 4, с. 409.

¹⁹⁰ *Ленін В. І.* Розвиток капіталізму в Росії.— Там же, т. 3, с. 176.

¹⁹¹ *Енгельс Ф.* Емігрантська література.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 18, с. 521.

¹⁹² *Луцицький І.* Сборник матеріалів..., с. 213—225.

¹⁹³ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 178, арк. 14.

¹⁹⁴ ЦНБ АН УРСР ВР, ф.

Да, В, без нум.
П—595

¹⁹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 146, оп. 1, спр. 31, арк. 1.

¹⁹⁶ Там же, ф. 163, оп. 1, спр. 5, арк. 1.

¹⁹⁷ Там же, ф. 139, оп. 1, спр. 9, арк. 1.

¹⁹⁸ ДБЛ СРСР ВР, ф. 205, спр. 952, арк. 203.

¹⁹⁹ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. т. 2, с. 456.

²⁰⁰ Там же, с. 362, 300, 516.

²⁰¹ ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 300, арк. 3—4.

²⁰² *Луцицький І.* Сборник матеріалів..., с. 175, 249, 250, 251.

²⁰³ *Луцицький І.* Сябры и сябринное землевладение в Малороссии, с. 22.

²⁰⁴ *Мякотин В. А.* Указ. соч., с. 152.

²⁰⁵ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 1, спр. 52621, арк. 22.

²⁰⁶ *Луцицький І.* Сябры и сябринное землевладение в Малороссии, с. 22.

²⁰⁷ ЦДІА УРСР, ф. 151, оп. 1, спр. 9, арк. 1.

²⁰⁸ *Мякотин В. А.* Указ. соч., с. 147—148, 153—154, 155, 165—166, 89.

²⁰⁹ *Луцицький І.* Сябры и сябринное землевладение в Малороссии, с. 27—28.

²¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 2038, оп. 1, спр. 20, арк. 1.

Розділ III

¹ *Романовский В.* Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века).— В кн.: Воссоединение Украины с Россией: Сб. ст., с. 395—420.

² ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 1480, арк. 134—135.

³ Див.: *Ленін В. І.* Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 313.

⁴ *Маркс К., Енгельс Ф.* Німецька ідеологія.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 3, с. 47.

⁵ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 27650, без нум.

⁶ Там же, спр. 27653, без нум.

⁷ Там же, спр. 18334, без нум.; спр. 27694, без нум.

⁸ ЦДІА УРСР, ф. 221, оп. 1, спр. 269, арк. 10.

⁹ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 27647, без нум.; Зап. іст.-філ. від. Всеукр. Академії наук, 1928, кн. 18, с. 217—218.

¹⁰ *Компан О. С.* Міста України в другій половині XVII ст.— К., 1963, с. 196.

¹¹ ЗІФВ УАН, кн. 18, с. 212—214.

¹² ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 18325, без нум.

¹³ Там же, спр. 27647, без нум.; спр. 22907, без нум.

¹⁴ Перенісні книги 1666 року, с. 244—258, 315—323, 329—332, 264—266.

¹⁵ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. т. 2, с. 144—145.

¹⁶ *Ленін В. І.* Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 21.

¹⁷ *Зіновійв К.* Вказ. праця, с. 137—138.

¹⁸ *Левицький О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст.— Киев, 1902, с. 10, 40.

¹⁹ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 73, арк. 153.

²⁰ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 18451, без нум.

²¹ ДБЛ СРСР ВР, ф. 205, спр. 952, арк. 246—247.

²² Там же, арк. 12, 271.

²³ *Компан О. С.* Вказ. праця, с. 207.

²⁴ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 27650, без нум.

⁵² Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года, с. 58.

²⁶ *Зіновієв К.* Вказ. праця, с. 135.

²⁷ ЦДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 57, арк. 1.

²⁸ *Маркс К.* Капітал. Т. 1.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 166.

²⁹ Контракт на постройку церкви XVII в.— Киев. старина, 1884, кн. 3, с. 524.

³⁰ *Леппский П.* Путешествие..., вып. 2, с. 74.

³¹ История Киева: В 3-х т., 4-х кн., т. 2, с. 15—17.

⁸² ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 223, арк. 31, 232.

³³ Там же, стп. 84, арк. 256.

³⁴ *Зіновієв К.* Вказ. праця, с. 281—282.

³⁵ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 73, арк. 101.

³⁶ Книги разрядные. Спб., 1855, т. 2, с. 1172; Акты ЮЗР, т. 11, с. 173.

³⁷ ЦДАДА, ф. 124, оп. 3, спр. 1073, арк. 2.

³⁸ Там же, ф. 229, оп. 1, стп. 84, арк. 229; стп. 209, арк. 32.

³⁹ Там же, стп. 84, арк. 133.

⁴⁰ *Костомаров Н. И.* Указ. соч., кн. 6, т. 16, с. 472.

⁴¹ *Судиенко М.* Материалы для отечественной истории. Киев, 1855, т. 2, с. 27, 179.

⁴² Переписні книги 1666 року, с. 248.

⁴³ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 100, ч. 2, арк. 323, 349.

⁴⁴ История Киева, т. 2, с. 18.

⁴⁵ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 114, ч. 2, арк. 83—84.

⁴⁶ Там же, ф. 210, оп. 3, спр. 36, арк. 14—15.

⁴⁷ ДБЛ СРСР ВР, ф. 205, спр. 952, арк. 268.

⁴⁸ Переписні книги 1666 року, с. 317, 322, 369—374, 385, 406—413.

⁴⁹ *Лазаревский А.* Украинские исторические мелочи. Киев, 1901, т. 1, с. 61—62.

⁵⁰ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 203, арк. 128.

⁵¹ Там же, стп. 100, ч. 2, арк. 335; стп. 178, арк. 10.

⁵² Там же, ф. 124, оп. 3, спр. 66, арк. 30.

⁵³ *Софроненко К. А.* Указ. соч., с. 148—149.

⁵⁴ Цит. за: *Алферова Г. В., Харламов В. А.* Киев во второй половине XVII века.— Киев, 1982, с. 34.

⁵⁵ ЦДА УРСР, ф. 130, оп. 1, спр. 8, арк. 3.

⁵⁶ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 18448, без нум.; Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года, с. 80.

⁵⁷ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 22907, без нум.

⁵⁸ *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание.— Киев, 1851, с. 322—323.

⁵⁹ *Маркс К.* Капітал. Т. 3.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. 2, с. 324.

⁶⁰ Переписні книги 1666 року, с. 6—438.

⁶¹ *Падалка Л. В.* Что сказало население Полтавской губернии о своем старом быте.— Полтава, 1905, прил., с. 15—28.

⁶² ЦДА УРСР, ф. 1523, оп. 1, спр. 1, арк. 2; ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 1, спр. 50897—50973, арк. 53.

⁶³ Переписні книги 1666 року, с. 179—180, 392.

⁶⁴ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 64, арк. 169.

⁶⁵ Цит. за: *Панашенко В. В.* Палеография українського скоропису другої половини XVII ст.— К., 1974, с. 84.

⁶⁶ ЦДА УРСР, ф. 1523, оп. 1, спр. 1, арк. 2—4.

⁶⁷ Там же, ф. 161, оп. 1, спр. 10, арк. 1.

⁶⁸ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 18 448, без нум.

⁶⁹ Там же, ф. 1, спр. 50680, арк. 52—53.

⁷⁰ *Стецюк К. І.* Вказ. праця, с. 53.

⁷¹ ЦДА УРСР, ф. 1523, оп. 1, спр. 1, арк. 4; ф. 154, оп. 1, спр. 17, арк. 1.

¹¹⁴ Читення в ИОНЛ, 1893, кн. 7, с. 118.

¹¹⁵ Переписні книги 1666 року, с. 121—122.

¹¹⁶ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 1, спр. 50680, арк. 57—58; *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии, т. 2, с. 387—392.

¹¹⁷ *Модзалевський В. Л.* Гути на Чернігівщині.— Чернігів, 1926, с. 55.

¹¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 163, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

¹¹⁹ *Компан О. С.* Вказ. праця, с. 273.

¹²⁰ *Федоренко П. К.* Рудни Левобережної України в XVII—XVIII вв.— М., 1960, с. 212.

¹²¹ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии, т. 1, с. 405.

¹²² Генеральное следствие о ма-етностях Черниговского полка, с. 475.

¹²³ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 1, спр. 50680, арк. 8.

¹²⁴ Актовая книга Стародубско-го городского уряда 1693 года, с. 70.

¹²⁵ *Федоренко П. К.* Указ. соч., с. 243, 230—233, 253.

¹²⁶ Там же, с. 228—229, 58.

Розділ IV

¹ *Маркс К.* Капітал. Т. 3.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 25, ч. 1, с. 339.

² Там же, с. 333.

³ Див.: *Ленін В. І.* Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 22—23.

⁴ *Буганов В. И., Преображенский А. А., Тихонов Ю. А.* Эволюция феодализма в России, с. 221.

⁵ *Смирнов П. П.* Посадские люди и их классовая борьба до среды XVII в. М.; Л., 1948, ч. 2, с. 35—36.

⁶ Документи Богдана Хмельницького, с. 343.

⁷ Див.: *Ленін В. І.* Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 341.

⁸ Там же, с. 361.

⁹ *Сторожешня*: Фамил. архив, т. 6, с. 102—245.

¹⁰ *Ленін В. І.* Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 341—342.

¹¹ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии, т. 2, с. 58; т. 1, с. 136.

¹² ЦНБ УРСР ВР, ф. 2, спр. 18451, без нум.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 1528, оп. 1, спр. 1, арк. 28—32, 52, 101.

¹⁴ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 186, арк. 44.

¹⁵ Читення в ИОНЛ, 1892, кн. 6, отд. 2, с. 171.

¹⁶ История Киева, т. 2, с. 21.

¹⁷ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 100, ч. 2, арк. 269—270.

¹⁸ Там же, стп. 130, арк. 71, 134.

¹⁹ Там же, стп. 184, арк. 34.

²⁰ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 153, без нум.

²¹ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 130, арк. 81.

²² Там же, стп. 56, арк. 47—49; стп. 225, арк. 31.

²³ Там же, стп. 114, ч. 2, арк. 2.

²⁴ Там же, стп. 178, арк. 134—136.

²⁵ Акты ЮЗР, т. 13, с. 165—166.

²⁶ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 1, спр. 50931, арк. 59.

²⁷ Акты ЮЗР, т. 8, с. 215.

²⁸ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 202, арк. 203, 213—214.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 1, спр. 10, арк. 9—17; спр. 11, арк. 63.

³⁰ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 209, арк. 66—67.

³¹ Там же, стп. 186, арк. 3.

³² Там же, стп. 227, арк. 28—30.

³³ Там же, стп. 223, ч. 2, арк. 161.

³⁴ Там же, арк. 142.

³⁵ Там же, стп. 209, арк. 6, 8.

³⁶ Там же, стп. 220, арк. 196.

³⁷ Там же, ф. 124, оп. 3, спр. 40, арк. 1—2; Киев в 1684—85 годах по описанию служилого иноземца Патрикья Гордона.— Киев, 1875, с. 9.

³⁸ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века, вып. 2, с. 63.

³⁹ Цит. за: *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький, с. 313.

⁴⁰ ЦДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 30, арк. 196.

⁴¹ Там же, ф. 229, оп. 1, стп. 112, арк. 116.

- ⁷² ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 1, спр. 50897—50973, арк. 53.
- ⁷³ Архив ЮЗР, ч. 7, т. 1, с. 521, 525, 535.
- ⁷⁴ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 2—14631, без нум.
- ⁷⁵ Переписні книги 1666 року, с. 324—325, 374, 415.
- ⁷⁶ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 47, арк. 17, 32.
- ⁷⁷ Шевченко Ф. П. Вказ. праця. с. 455—456.
- ⁷⁸ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 18999, без нум.
- ⁷⁹ ЦДІА УРСР, ф. 1523, оп. 1, спр. 1, арк. 5.
- ⁸⁰ Лазаревский А. Описание старой Малороссии, т. 2, с. 507.
- ⁸¹ ЦДІА УРСР, ф. 39, оп. 1, спр. 50, арк. 471 зв.
- ⁸² Волков М. Я. Очерки промыслов России: Вторая половина XVII—первая половина XVIII в.— М., 1979, с. 236.
- ⁸³ Три документа к истории бунтов в Малороссии в 1687 году.— Киев. старина, 1884, кн. 6, с. 312.
- ⁸⁴ Співвідношення мір сипких тіл підрховано за: Сидоренко О. Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст.— К., 1975, с. 158—159.
- ⁸⁵ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века, вып. 1, с. 90; Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года, с. 69, 92.
- ⁸⁶ Лазаревский А. Описание старой Малороссии, т. 1, с. 110—111; Левицкий О. Указ. соч., с. 10, 36, 73.
- ⁸⁷ ДБЛ СРСР ВР, ф. 205, спр. 952, арк. 233.
- ⁸⁸ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века, вып. 1, с. 137.
- ⁸⁹ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 18448, без нум.
- ⁹⁰ Сулимовский архив: Фамил. бумаги Сулим. Скороп и Войцеховичей. XVII—XVIII в., с. 50—52, 65—66; Акты ЮЗР, т. 13, с. 532; Лазаревский А. Описание старой Малороссии, т. 2, с. 500—501.
- ⁹¹ Пономарьов О. М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст.— Львів, 1971, с. 60.
- ⁹² Волков М. Я. Указ. соч., с. 99.
- ⁹³ Акты ЮЗР, т. 12, с. 501—502.
- ⁹⁴ Див.: Маркс К., Энгельс Ф. Німецька ідеологія.— Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 3, с. 52.
- ⁹⁵ Зіновійв К. Вказ. праця, с. 133.
- ⁹⁶ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 18451, без нум.
- ⁹⁷ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 189, 190.
- ⁹⁸ Маркс К. Капітал. Т. 1.— Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 23, с. 309.
- ⁹⁹ Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне, с. 29—30, 33.
- ¹⁰⁰ Русская историческая библиотека. Спб., 1884, т. 8, с. 1027—1167.
- ¹⁰¹ ЦДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 26, арк. 1 зв.
- ¹⁰² Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года, с. 94—95.
- ¹⁰³ ДБЛ СРСР ВР, ф. 205, спр. 952, арк. 239.
- ¹⁰⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Німецька ідеологія.— Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 3, с. 51.
- ¹⁰⁵ ДБЛ СРСР ВР, ф. 159, спр. 2304 (3035), арк. 33 зв.
- ¹⁰⁶ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 84, арк. 158.
- ¹⁰⁷ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку.— Укр. архів, 1929, т. 1, с. 395, 461—462, 12, 415, 419; Акты ЮЗР, т. 13, с. 359.
- ¹⁰⁸ ЦДІА УРСР, ф. 1523, оп. 1, спр. 1, арк. 3—4.
- ¹⁰⁹ Лукьянов П. М. История химических промыслов и химической промышленности в России. М.; Л., 1949, т. 2, с. 230—233.
- ¹¹⁰ Архив ЮЗР, ч. 7, т. 1, с. 524, 541, 546.
- ¹¹¹ Акты ЮЗР, т. 4, с. 38.
- ¹¹² Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века вып. 3, с. 70.
- ¹¹³ Пономарьов О. М. Вказ. праця, с. 83.

- ⁴² Там же, стп. 220, арк. 209.
- ⁴³ Там же, стп. 209, арк. 57—58.
- ⁴⁴ Там же, стп. 203, арк. 117—118.
- ⁴⁵ ЦДИА УРСР, ф. 51, оп. 2, спр. 2, арк. 1.
- ⁴⁶ Акты ЮЗР, т. 11, с. 36—39, 137.
- ⁴⁷ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 205, арк. 49.
- ⁴⁸ Там же, стп. 220, арк. 139.
- ⁴⁹ Там же, ф. 210, оп. 6—3, спр. 50, арк. 16—17.
- ⁵⁰ Там же, Белгородський стил, стп. 391, арк. 64.
- ⁵¹ Там же, арк. 80.
- ⁵² ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 18659—18683; 18451, без нум.
- ⁵³ *Левицкий О.* Указ. соч., с. 109.
- ⁵⁴ Акты ЮЗР, т. 5, с. 186.
- ⁵⁵ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 59, арк. 270.
- ⁵⁶ Акты ЮЗР, т. 11, с. 43, 49, 50, 94, 177, 286; т. 8, с. 258, 586.
- ⁵⁷ *Подградская Е. М.* Экономические связи Молдавского княжества и Балканских стран с Русским государством в XVII веке.— Кишинев, 1980. с. 59—64.
- ⁵⁸ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 223, ч. 2, арк. 158—160.
- ⁵⁹ Там же, арк. 161—181, 190—191.
- ⁶⁰ *Компан О. С.* Вказ. праця, с. 336—337.
- ⁶¹ *Крин'якевич І. П.* Студії над державою Б. Хмельницького.— Зап. наук. т-ва ім. Шевченка, 1926, т. 144/145, с. 131.
- ⁶² Воссоединение Украины с Россией, т. 3, с. 551; Акты ЮЗР, т. 8, с. 304—305.
- ⁶³ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 222, арк. 29.
- ⁶⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. 3, с. 491; *Русов А. А.* Русские тракты в конце XVII и начале XVIII в. и некоторые данные о Днепре из атласа прошлого столетия.— Киев, 1876, с. 93—98.
- ⁶⁵ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 1, спр. 54860, без нум.
- ⁶⁶ Сторожешки: Фамил. архив. т. 6, с. 569.
- ⁶⁷ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 1, спр. 51064, арк. 239.
- ⁶⁸ Акты ЮЗР, т. 7, с. 151.
- ⁶⁹ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 220, арк. 45.
- ⁷⁰ *Русов А. А.* Указ. соч., с. 93—98.
- ⁷¹ Акты ЮЗР, т. 10, с. 96—110, 203.
- ⁷² *Шевченко Ф. П.* Вказ. праця, с. 440.
- ⁷³ Воссоединение Украины с Россией, т. 3, с. 254.
- ⁷⁴ *Шевченко Ф. П.* Вказ. праця, с. 408.
- ⁷⁵ Воссоединение Украины с Россией, т. 2, с. 131, 137, 367.
- ⁷⁶ *Устюгов П. В.* Солеваренная промышленность Соли Камской в XVII в.— М., 1957, с. 310.
- ⁷⁷ Воссоединение Украины с Россией, т. 2, с. 63—66; т. 3, с. 200, 223—224, 231.
- ⁷⁸ ЦДАДА, ф. 210, Зносини Росії з Польщею, спр. 1, арк. 459—460.
- ⁷⁹ *Шевченко Ф. П.* Вказ. праця, с. 423—424.
- ⁸⁰ Воссоединение Украины с Россией, т. 2, с. 379, 367.
- ⁸¹ *Тверская Д. И.* Москва второй половины XVII в.— центр складывающегося всероссийского рынка.— М., 1959, с. 33, 44—47, 76, 78—96, 101—111.
- ⁸² ЦДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 30, арк. 196.
- ⁸³ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 2084, без нум.
- ⁸⁴ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 114, ч. 2, арк. 98.
- ⁸⁵ Акты ЮЗР, т. 5, с. 182—183.
- ⁸⁶ ЦДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 17, арк. 5—6.
- ⁸⁷ Там же, оп. 1, спр. 35, арк. 1—2.
- ⁸⁸ Там же, ф. 229, оп. 1, стп. 73, арк. 202.
- ⁸⁹ Там же, стп. 97, арк. 25—32.
- ⁹⁰ Там же, арк. 9—15.
- ⁹¹ Там же, стп. 118, арк. 167, 170.
- ⁹² Там же, арк. 163.
- ⁹³ Там же, стп. 112, арк. 110.
- ⁹⁴ Там же, стп. 97, арк. 22.
- ⁹⁵ Там же, стп. 119, арк. 165—166.
- ⁹⁶ Там же, ф. 124, оп. 3, спр. 395, арк. 1.
- ⁹⁷ Там же, оп. 3, спр. 429, арк. 1.

⁹⁸ Полное собрание законов Российской империи. Спб., 1830, т. 2, с. 557.— Далі: ПСЗ.

⁹⁹ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 176, арк. 2.

¹⁰⁰ Труды XII археологического съезда, отд. 2, с. 256.

¹⁰¹ ДБЛ СРСР ВР, ф. 205, спр. 952, арк. 246.

¹⁰² Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года, с. 69.

¹⁰³ Акты ЮЗР, т. 8, с. 58—59.

¹⁰⁴ ДБЛ СРСР ВР, ф. 159, спр. 310/364, без нум.

¹⁰⁵ *Панашенко В. В.* Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст., с. 57.

¹⁰⁶ ЦДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 21, арк. 1—3.

¹⁰⁷ Там же, ф. 229, оп. 1, стп. 174, арк. 79.

¹⁰⁸ Там же, ф. 124, оп. 1, спр. 10, арк. 6.

¹⁰⁹ *Кафенгауз Б. Б.* Экономические связи Украины и России в конце XVII — начале XVIII столетия.— В кн.: Воссоединение Украины с Россией: Сб. ст., с. 424.

¹¹⁰ *Лукьянов П. М.* История химических промыслов и химической промышленности в России.— М.: Л., 1949, т. 2, с. 163; Письма и бумаги Петра Великого. Спб., 1897, т. 3, с. 11.

¹¹¹ *Компан О. С.* Вказ. праця, с. 350.

¹¹² ДБЛ СРСР ВР, ф. 159, спр. 1, арк. 1.

¹¹³ ЦДАДА, ф. 210, оп. 13, спр. 656, арк. 859.

¹¹⁴ Там же, ф. 229, оп. 1, стп. 118, арк. 163; стп. 97, арк. 20; стп. 56, арк. 78.

¹¹⁵ Там же, ф. 124, оп. 1, спр. 30, арк. 1.

¹¹⁶ Там же, ф. 229, оп. 1, стп. 152, арк. 130.

¹¹⁷ ПСЗ, т. 1, с. 457.

¹¹⁸ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 62, арк. 126.

¹¹⁹ Там же, стп. 56, арк. 12.

¹²⁰ Там же, ф. 124, оп. 1, спр. 49, арк. 1; Акты ЮЗР, т. 5, с. 49.

¹²¹ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 73, арк. 89.

¹²² *Кафенгауз Б. Б.* Указ. соч., с. 424—425.

¹²³ ЦДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 38, арк. 3—4; Акты ЮЗР, т. 9, с. 614; ЦДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 9, арк. 2—3.

¹²⁴ ДБЛ СРСР ВР, ф. 205, спр. 952, арк. 241.

¹²⁵ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 18451, без нум.; Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года, с. 68.

¹²⁶ *Компан О. С.* Вказ. праця, с. 334.

¹²⁷ ДБЛ СРСР ВР, ф. 205, спр. 952, арк. 178.

¹²⁸ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 152, арк. 42—48, 95—104.

¹²⁹ Там же, стп. 61, арк. 233.

¹³⁰ Там же, стп. 186, арк. 12—49.

¹³¹ Там же, стп. 197, арк. 25—27.

¹³² Там же, стп. 205, арк. 20; ф. 210, Київський стил, спр. 54, арк. 22.

¹³³ Там же, ф. 229, оп. 1, стп. 73, арк. 298.

¹³⁴ Там же, стп. 61, арк. 21—22; стп. 56, арк. 1—33.

¹³⁵ Там же, стп. 174, арк. 163.

¹³⁶ Там же, стп. 100, ч. 2, арк. 271.

¹³⁷ Там же, стп. 118, арк. 5.

Розділ V

¹ *Маркс К., Энгельс Ф.* Пімецька ідеологія.— Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 3, с. 72.

² *Лазаревский А. И.* Описание старой Малороссии, т. 1, с. 7—8.

³ Документи Богдана Хмельницького, с. 179.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 237, оп. 1, спр. 32, арк. 3.

⁵ Акты ЮЗР, т. 13, с. 526, 527.

⁶ Акты ЮЗР, т. 4, с. 125—126; т. 11, с. 745.

⁷ Підраховано за: *Бантшиш-Каменский Д. Н.* Указ. соч., ч. 1, с. 131, 147.

⁸ *Дядиченко В. А.* Вказ. праця, с. 440—441.

⁹ ЦДАДА, ф. 124, оп. 3, спр. 429, арк. 3.

¹⁰ Там же, ф. 210, Белгородський стил, оп. 13, спр. 656, арк. 446.

¹¹ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 14664, арк. 1.
¹² Там же, спр. 14756, арк. 186.
¹³ Стороженки : Фамил. архив, т. 6, с. 81—84.
¹⁴ Там же, с. 132.
¹⁵ Там же, с. 157.
¹⁶ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 1, спр. 54926, арк. 180—181.
¹⁷ Там же, спр. 54912, без нум.
¹⁸ ДБЛ СРСР ВР, ф. 159, спр. 3147 (3706).
¹⁹ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 14665, арк. 2.
²⁰ Там же, спр. 27697, без нум.; ДБЛ СРСР ВР, ф. 159, спр. 2304 (3035), арк. 33 зв.
²¹ ДБЛ СРСР ВР, ф. 159, спр. 3106/3363, без нум.
²² ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 1, спр. 55587, арк. 11—12.
²³ Там же, арк. 14—14 зв.
²⁴ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 62, арк. 43.
²⁵ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 1, спр. 55587, арк. 15—17.
²⁶ *Лазаревский Ал.* Описание старой Малороссии, т. 2, с. 56.
²⁷ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 223, ч. 2, арк. 180.
²⁸ *Мякотин В.* Очерки социальной истории Малороссии. Без места и года издания, с. 198—199.
²⁹ Генеральное следствие о маетностях Черняславского полка, с. 267—268, 273—274.
³⁰ Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка, с. 99, 101—103, 133, 580—581.
³¹ Там же, с. 353.
³² ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 27648, без нум.
³³ ЦДАДА, ф. 124, оп. 3, спр. 3, арк. 1.
³⁴ Там же, оп. 3, спр. 3, арк. 238—239.
³⁵ *Лазаревский Ал.* Описание старой Малороссии, т. 3, с. 96—97.
³⁶ ЦДІА УРСР, ф. 133, оп. 1, спр. 168, арк. 1; *Лазаревский Ал.* Описание старой Малороссии, т. 1, с. 227, 228.
³⁷ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 14072, арк. 34.
³⁸ Стороженки : Фамил. архив, кн. 6, с. 132.
³⁹ *Ленін В. І.* Розвиток капіта-

лізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 177.

⁴⁰ *Маркс К.* Капітал. Т. 2.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. 2, с. 329.

⁴¹ Див.: *Ленін В. І.* Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 161, прим.

⁴² *Стецюк К. І.* Вказ. праця, с. 98—99.

⁴³ ЦДІА УРСР, ф. 143, оп. 1, спр. 11, арк. 1.

⁴⁴ Там же, спр. 24, арк. 1.

⁴⁵ Там же, ф. 159, оп. 1, спр. 30, арк. 1; Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку.— Укр. архів, 1931, т. 4, с. 71.

⁴⁶ ЦДІА УРСР, ф. 128, оп. 2, спр. 3019, арк. 7—8.

⁴⁷ Там же, ф. 154, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

⁴⁸ Там же, ф. 145, оп. 1, спр. 25, арк. 1.

⁴⁹ Там же, ф. 152, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

⁵⁰ Там же, спр. 13, арк. 1.

⁵¹ Там же, спр. 14, арк. 1.

⁵² Там же, ф. 146, оп. 1, спр. 50, арк. 1.

⁵³ Историко - статистическое описание Черниговской епархии, кн. 6, с. 118.

⁵⁴ *Лазаревский Ал.* Описание старой Малороссии, т. 1, с. 215—216, 227, 391.

⁵⁵ ЦДІА УРСР, ф. 153, оп. 1, спр. 2, арк. 3.

⁵⁶ Там же, ф. 133, оп. 1, спр. 214, арк. 1.

⁵⁷ Там же, ф. 130, оп. 1, спр. 83, арк. 1 зв.

⁵⁸ Там же, ф. 912, оп. 1, спр. 1, арк. 17.

⁵⁹ Там же, ф. 129, оп. 1, спр. 4, арк. 1.

⁶⁰ *Лазаревский Ал.* Малороссийские посполитые крестьяне, с. 12.

⁶¹ Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка, с. 219.

⁶² ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 51186, арк. 510—511.

⁶³ *Стецюк К. І.* Вказ. праця, с. 109.

⁶⁴ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 14106; арк. 69.

⁶⁵ Там же, спр. 14692, арк. 91.

⁶⁶ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии, т. 2, с. 111; Стороженки : Фамил. архив, т. 6, с. 133, 157.

⁶⁷ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 14063, арк. 25.

⁶⁸ Там же, ф. 12, спр. 632, без нум.

⁶⁹ Там же, спр. 633, 410, без нум.

⁷⁰ Там же, ф. 2, спр. 14072, арк. 34.

⁷¹ Там же, спр. 14053, арк. 13.

⁷² Там же, спр. 14669, арк. 8.

⁷³ *Лазаревский А.* Малороссийские посполитые крестьяне, с. 24—25.

⁷⁴ *Мякотин В. А.* Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв., т. 1, вып. 3, с. 113.

⁷⁵ Историко - статистическое описание Черниговской епархии, кн. 6, с. 178.

⁷⁶ *Лазаревский А.* Малороссийские посполитые крестьяне, с. 25—26.

⁷⁷ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 18659—18683, без нум.

⁷⁸ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии, т. 1, с. 245.

⁷⁹ Генеральное следствие о мажностях Гадячского полка.— Полтава, 1893, с. 37.

⁸⁰ Стороженки : Фамил. архив, т. 6, с. 472—473, 180.

⁸¹ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 1, спр. 50, арк. 38—39.

⁸² Там же, спр. 59118, без нум.

⁸³ Там же, спр. 57812, арк. 32.

⁸⁴ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии, т. 1, с. 187; т. 2, с. 500—501, 176, 316, 95.

⁸⁵ Переписні книги 1666 року, с. 350, 351, 355, 375, 378, 381, 386—387, 391, 407.

⁸⁶ ЦДА УРСР, ф. 133, оп. 1, спр. 167, арк. 1.

⁸⁷ Там же, спр. 168, арк. 1—2.

⁸⁸ *Барвинский В.* Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв.— Харьков, 1909, с. 112—113.

⁸⁹ ДБЛ СРСР ВР, ф. 159, спр. 3447 (3706), арк. 5.

⁹⁰ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии, т. 1, с. 300, 301, 116, 117, 169—170.

⁹¹ *Горская Н. А.* Монастырские крестьяне Центральной России в XVII в.— М., 1977, с. 346.

Розділ VI

¹ *Ленин В. І.* Аграрна програма російської соціал-демократії.— Повне збір. творів, т. 6, с. 293, прим.

² Див.: *Ленин В. І.* Перли народницького прожектерства.— Там же, т. 2, с. 455, прим.

³ Див.: *Енгельс Ф.* Селянська війна в Німеччині.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 332—341, 374, 412—414.

⁴ *Бангыш-Каменский Д. П.* История Малой России : В 4-х т. М., 1822, т. 3, с. 117, прим.

⁵ *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник : В 4-х т. Киев, 1908, т. 1, с. 303, 196—197.

⁶ Там же, 1910, т. 2, с. 74—76, 204.

⁷ Там же, с. 648—649.

⁸ Там же, с. 496—497; т. 1, с. 151.

⁹ Там же, т. 1, с. 238—239, 404; т. 2, с. 260—261, 445.

¹⁰ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии, т. 2, с. 60—61.

¹¹ *Бангыш-Каменский Д. П.* Источники малороссийской истории, ч. 1, с. 310.

¹² ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 18389, без нум.

¹³ Там же, спр. 18414, без нум.

¹⁴ *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький, с. 269.

¹⁵ Акты ЮЗР, т. 10, с. 294.

¹⁶ Там же, с. 447.

¹⁷ ЦДАД, ф. 229, оп. 1, стп. 95, арк. 55—59.

¹⁸ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 18429, без нум.

¹⁹ *Ленин В. І.* Крах II Інтернаціоналу.— Повне збір. творів, т. 26, с. 223.

²⁰ Цит. за: Історія української літератури : В 8-ми т. К., 1967, т. 1, с. 390.

²¹ *Енгельс Ф.* Селянська війна в Німеччині.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 335.

²² *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии, т. 2, с. 520.

- ²³ Акты ЮЗР, т. 10, с. 741—744.
- ²⁴ Там же, т. 7, с. 284—285.
- ²⁵ Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории, ч. 1, с. 107.
- ²⁶ Там же, с. 147.
- ²⁷ ЦДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 9, арк. 3.
- ²⁸ Там же, спр. 12, арк. 1.
- ²⁹ Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории, ч. 1, с. 11.
- ³⁰ Романовский В. А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения Украины с Россией (во второй половине XVII века).— В кн.: Воссоединение Украины с Россией, с. 407.
- ³¹ Левицкий О. Очерки пародной жизни..., с. 113, 217.
- ³² Акты ЮЗР, т. 11, с. 37.
- ³³ ДБЛ СРСР ВР, ф. 159, спр. 5663, арк. 1.
- ³⁴ Кожан О. С. Вказ. праця, с. 339, 341.
- ³⁵ Модзалевский В. Л. Указ. соч., 1914, т. 4, с. 349.
- ³⁶ ЦДІА УРСР, ф. 139, оп. 1, арк. 1—2.
- ³⁷ История Киева, т. 2, с. 34—35.
- ³⁸ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький, с. 297.
- ³⁹ Документи Богдана Хмельницького, с. 55—56, 89.
- ⁴⁰ Ленін В. І. Аграрна програма російської соціал-демократії.— Повне збір. творів, т. 6, с. 293, прим.
- ⁴¹ Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории, ч. 1, с. 57.
- ⁴² ЦДАДА, ф. 210, Белгородський стіл, спр. 656, арк. 906—908.
- ⁴³ Там же, арк. 547, 954.
- ⁴⁴ Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории, ч. 1, с. 226.
- ⁴⁵ ЦДІА УРСР, ф. 152, оп. 1, спр. 4, арк. 1.
- ⁴⁶ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 209, арк. 69—70.
- ⁴⁷ ЦДІА УРСР, ф. 912, оп. 1, спр. 5, арк. 19.
- ⁴⁸ ДБЛ СРСР ВР, ф. 159, спр. 6552, без нум.
- ⁴⁹ Генеральне слідство про ма-
- етності Стародубського полку, с. 345.
- ⁵⁰ Стецюк К. І. Вказ. праця, с. 108.
- ⁵¹ Романовский В. А. К истории украинского крестьянства времени воссоединения Украины с Россией.— Сб. тр. Ставроп. пед. ин-та, 1955, вып. 9, с. 120—125.
- ⁵² Лазаревский Ал. Малороссийские посполитые крестьяне, с. 19—20.
- ⁵³ Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории, ч. 1, с. 219.
- ⁵⁴ Бульгин И. А. Монастырские крестьяне России в первой четверти XVIII века.— М., 1977, с. 60—63.
- ⁵⁵ Историко - статистическое описание Черниговской епархии, кп. 6, с. 118.
- ⁵⁶ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 27645, без нум.
- ⁵⁷ Там же, спр. 27561, без нум.
- ⁵⁸ Генеральное следствие о ма-етностях Черниговского полка, с. 293.
- ⁵⁹ Лазаревский А. М. Замечания на исторические монографии Д. П. Миллера.— Харьков, 1898, с. 69—70.
- ⁶⁰ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 27562, без нум.
- ⁶¹ ЦДІА УРСР, ф. 133, оп. 1, спр. 128, арк. 1.
- ⁶² ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 1, спр. 52623, арк. 26.
- ⁶³ Акты ЮЗР, т. 10, с. 594—697; т. 12, с. 797—799.
- ⁶⁴ ЦДІА УРСР, ф. 143, оп. 1, спр. 23, арк. 1.
- ⁶⁵ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2, спр. 1449, без нум.
- ⁶⁶ Там же, ф. 1, спр. 50930, арк. 56.
- ⁶⁷ Лазаревский Ал. Описание старой Малороссии, т. 2, с. 113, 304, 229, 396.
- ⁶⁸ Там же, т. 3, с. 352.
- ⁶⁹ ЦДІА УРСР, ф. 157, оп. 1, спр. 24, арк. 1.
- ⁷⁰ Лазаревский Ал. Описание старой Малороссии, т. 2, с. 451, 442, 458, 460.
- ⁷¹ Там же, т. 1, с. 229.
- ⁷² ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 1, спр. 59118, без нум.

⁷³ Там же, ф. 2, спр. 18373,
без нум.

⁷⁴ Акты ЮЗР, т. 10, с. 613—624,
352.

⁷⁵ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2,
спр. 14783, арк. 227.

⁷⁶ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 40,
арк. 42.

⁷⁷ Там же, ф. 124, оп. 1, спр. 16,
арк. 1—5.

⁷⁸ Там же, спр. 7, арк. 35.

⁷⁹ Там же, спр. 2, арк. 3—30.

⁸⁰ Акты ЮЗР, т. 5, с. 252—253.

⁸¹ ЦДІА УРСР, ф. 237, оп. 1,
спр. 34, арк. 1.

⁸² ДБЛ СРСР ВР, ф. 159,
спр. 3447 (3706), без нум.

⁸³ Переписні книги 1666 року,
с. 8—19, 184, 410—413, 205—209,
365—374.

⁸⁴ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2,
спр. 27669—27672, без нум.

⁸⁵ ЦДІА УРСР, ф. 133, оп. 1,
спр. 162, арк. 1—2.

⁸⁶ Там же, ф. 153, оп. 1, спр. 3,
арк. 1.

⁸⁷ *Лазаревский Ал.* Описание
старой Малороссии, т. 2, с. 119,
146, 214, 309.

⁸⁸ Переписні книги 1666 року,
с. 146—148, 66, 69, 70, 73, 83; *Ро-*
миновский В. А. Указ. соч.,
с. 120—122.

⁸⁹ ЦДАДА, ф. 229, оп. 1, стп. 64,
арк. 169, 170.

⁹⁰ ЦНБ АН УРСР ВР, ф. 2,
спр. 1480, арк. 137.

Висновки

¹ *Ленін В. І.* Економічний зміст
народництва і критика його в кни-
зі п. Струве.— Повне зібр. творів,
т. 1, с. 419—420.

² *Ленін В. І.* Розвиток капіта-
лізму в Росії.— Там же, т. 3,
с. 162, прим.

Іменний покажчик

- Абрамович М. 165
Авдєєв Г. 59
Адамович С. 18
Азем-паша 25
Алепський П. 63, 106, 226, 230, 234
Алферова Г. В. 234
Амиров І. 209
Ананьїн К. 150
Андрєєв 82
Андрієв С. 114
Андрієв Ф. 114
Андрієвич Я. 37, 85
Андріїв Я. 30
Андрущенко К. 41
Ансимов П. 59
Ансимов Р. 155
Антонов Л. 116
Антонов П. 155
Апанасович А. 100
Апостол Д. 77, 127, 189
Апостол П. 153, 189
Арсєєв Ф. 150
Афанасьєв З. 159, 160, 162
Афанасьєв С. 30
- Бабкін І. 21
Багалій Д. І. 6, 225, 232
Бакланський Н. 35
Балабан 141
Бантиш-Каменський Д. М. 5, 225, 227—229, 238, 240, 241
Баштист І. 104, 105
Барабаш Т. 42
Барабаш Я. 20
Баранович Л. 15, 48, 61, 157, 185, 199, 201, 230
Барвінський В. О. 6, 225, 240
Батоврі Ф. 64
- Бекга Ф. 105
Бистрицький І. 35
Біلالовець І. 152.
Білогруд Г. 34, 210
Блохов І. 51
Бовда Я. 94
Богданов Г. 15
Богданович О. 104
Богдановський І. 195
Богуненко 44
Богущ В. 108
Бойко І. Д. 230
Боплан Г. 121
Борковський В. 34
Борохович М. 31,
Бринза І. 89
Брюховецький І. 14, 15, 78, 144, 193, 213, 214
Брянчанин П. 157
Буганов В. І. 5, 132, 225, 236
Булавка П. 182
Булигін І. А. 241
Булпенко І. 140
Булюбан Ф. 43
Булюк Г. 61
Булюк Ф. 61
Бунаков Г. 194
Бунаков П. 19
Бут Л. 74
Бутенко Я. 38
Бутурлін А. 197
Бутурлін В. 13, 47, 194
Бутурлін Ю. 49
Буцький П. 130
- Вакуленко С. 189
Варваров 48
Васильєв Л. 51
Васильєв Р. 51

Васильєв С. 116
Васильєв Ф. 16, 51
Васильєвич А. 34
Васильєвич М. 77
Васков М. 94
Васютинський Н. 213
Васютинський П. 82
Великий Х. 105
Великогагін Д. 15
Величко С. 42, 102, 229
Велькович П. 86
Виговський І. 11, 17, 20, 34, 72, 78
Виговські 72
Видричка П. 144
Випник А. 215
Виняк П. 119
Витязенко Г. 34, 35, 119, 140
Вишневецький І. 84
Вишневецькі 83
Вільканський С. 86
Владимирський-Буданов М. 229
Вовчкович С. 143
Войнов К. 51
Войцехович Б. 73
Войцехович І. 73
Волков М. Я. 118, 235
Волконський М. 64
Волконський Ф. 19
Волабека А. 183
Волович 129
Володков Г. 60
Воронич 78
Воронченко Я. 191
Востоков О. 227

Гаврилов Р. 127
Галагани 75
Галушка С. 61
Галитовський І. 201
Гамалія А. 157
Гамалія Г. 53, 190, 191
Гамалія М. 36
Галошович Г. 34
Герцик П. 77
Гізель І. 64, 201
Гільденштедт А. 120
Гоголь О. 44, 194
Гоголенки 93
Голенищев М. 52
Голіцин В. 31, 156
Голіцин О. 141
Голобуцький В. О. 4, 225, 226,
Головенко М. 93
Голуб З. 190
Голуб І. 189
Голуб К. 128, 189

Гонтар Т. 208
Гончар М. 34
Гончаренко П. 123
Гордон П. 236
Горілий І. 60
Горленко В. Ф. 230
Горленко Д. 31, 75, 127
Горленко Л. 74, 172, 189, 210
Горська Н. О. 186, 240
Грабянки 189
Грек Г. 65
Гречані 189
Греченін П. 141
Григор'єв Г. 44
Григор'єв І. 145
Григор'єв С. 110
Григор'єв Ю. 144
Григор'єви 51
Гринейко П. 69
Громика М. 194
Громики 189
Губанов Г. 51
Губенко С. 155
Гуджол П. 118
Гудовичі 189
Гулакп 189
Гуленко Ф. 142
Гуляєв Г. 44
Гуляницький Г. 84, 194
Гур'єв Д. 151
Густав Карл 26
Данилович З. 100
Данилович І. 209
Дарагани 189
Дашкевич Л. 160
Дворецький В. 58, 116, 194
Демейт'єв Я. 155
Демченко 65
Денисенко 65
Денисенко К. 69
Деркаченко Я. 65
Дещенко І. 143
Дзик М. 198
Дмитренко Л. 93
Дмитрієв О. 160
Дмитрієв Ю. 165
Довгаль С. 20
Довгеля С. 216
Довгеля Т. 216
Донець В. 86
Донець І. 20
Дорошенко А. 43
Дорошенко П. 13, 23, 43, 191
Дорофєєв К. 158
Драгинич І. 45
Друживіи М. М. 4, 225
Дубяга І. 31

Дука І. 45
Душин ІІ. 205
Дядечко Ф. 65
Дядиченко В. А. 9, 226, 229, 238

Ейнгорн В. 229
Енгельс Ф. 85, 89, 98, 121, 123, 165,
188, 196, 228, 230—236, 238—240
Ермоленко Д. 42
Єфімов Ф. 137
Єфімович М. 106
Єфімович ІІ. 94

Жданович А. 17, 26, 27, 194
Жлоба А. 209
Жук І. 99
Журахович Я. 41
Жураховські 189
Жученко Ф. 35, 38, 77, 85, 174

Забіла В. 190, 210
Забіла Д. 18
Забіла І. 58, 65—67, 190
Забіла ІІ. 115, 190, 217
Забіла С. 74, 190
Завадовський Я. 35, 36
Заскiп Ю. 49
Зеленський М. 194
Земенко В. 145
Зенченко О. 208
Зенченко П. 208
Зик К. 37
Зінов'єв А. 121
Зінов'єв М. 48
Зінов'єв О. 47
Зіновітв К. 60, 66, 102, 104, 121,
199, 230, 231, 233, 234
Золотаренко В. 27, 48, 180
Золотаренко І. 17, 47
Зубашенко Г. 94
Зурман Д. 35, 36
Зиць Ф. 109

Іваненко В. 44
Іванієв 168
Іванов А. 106
Іванов В. 160
Іванов Г. 150
Іванов Д. 114
Іванов І. 144, 159
Іванов М. 155, 159, 200
Іванов П. 44
Іванов Р. 145

Іванов Я. 60
Іванович Г. 69, 117, 119
Іванович Й. 106
Іванович О. 152
Іванович С. 36
Іванович Ю. 86
Ігнатенко Т. 86
Ігнат'єв С. 116
Ілляшевич К. 88
Ілляшенко Є. 76
Ілляшенко М. 76, 190
Ілляшенко Ю. 180
Індова К. І. 230
Іскра І. 20
Істомін І. 47

Кавур П. 182
Калачник М. 61
Калінніков М. 126
Кальницький В. 145
Камскін М. 193
Кавдиба А. 38, 91, 92, 144, 191
216
Кавдиба Ф. 191, 208
Канченко Ф. 114
Карацєєв О. 54
Кафенгауз Б. Б. 238
Кваша 43
Кимбарович М. 180
Кислий 77
Кікін В. 20, 26, 137
Кічкарівський Л. 183
Клемент'єв Д. 59
Климів М. 114
Климов К. 125
Клягін Ф. 51
Коваленко Н. 34, 65
Коваль І. 110
Коваль М. 35
Коваль П. 183
Коваль Ф. 34
Кованьки 189
Ковінька О. 34
Козельський С. 200
Козловський Г. 22, 140
Козловський К. 35
Колій С. 35
Коляда Ю. 69
Компан О. С. 4, 9, 104, 128, 226
233, 234, 236—238, 241
Корецька А. 157
Корженко В. 86
Корицький Р. 191
Корицький Я. 191
Корнєєв Я. 103
Коробка Я. 46

- Коровка П. 209
Коростявка Д. 126
Косницький Г. 23
Косов С. 197
Костенецький Г. 216
Костомаров М. I. 5, 225, 229, 231, 234
Костянтинів М. 159
Костяптинів Р. 144
Костянтинівич П. 38
Косяненко Я. 144
Котляр М. Ф. 224
Котляр П. 20
Которган П. 161
Котурженко Л. 65
Кочановський 213
Кочубей В. 65—67, 77, 127, 199
Крамаренко Г. 34
Красовський А. 129
Кретченко Ф. 36
Крип'якевич I. П. 9, 147, 226, 231, 236, 237, 240, 241
Кричевський М. 194
Кришонка А. 59
Крохмальні 38
Кудря Ф. 215
Кузьменко А. 153
Кунаков Г. 84
Куницький I. 30
Куницький О. С. 230
Куницький С. 195
Кункевич Т. 36
Кунко Т. 103
Купрієнко Г. 94
Купрієнко М. 94
Купрієнко Ф. 94
Куракін Ф. 19
Курслеха М. 69
Куткевський Д. 190
Кушніренко Д. 88
Кушніренко С. 88
- Лазаревський О. М. 5, 6, 225, 228, 229—236, 239—242
Лазаренко Г. 153
Лебозинський I. 35
Левенець М. 126
Левицький О. I. 6, 225, 233, 237, 241
Левонів М. 117
Ленін В. I. 3, 6, 8, 12, 40, 62, 88, 98, 102, 122, 132, 134, 176, 188, 195, 203, 220, 225, 226, 229, 230, 233, 235, 236, 239, 240, 242.
Лешинський С. 142
Лизогуб А. 216
Лизогуб Ю. 182, 205
Лизогуб Я. 73, 128, 178, 182, 191, 209, 211
Лизогуби 75
Лизуненко Т. 36
Лисий Я. 119
Лисиця I. 76
Лихолетко Л. 31
Ломиковський I. 189
Лопухін Л. 13
Лук'янов Д. 154
Лук'янов I. 63
Лук'янов К. 59
Лук'янов П. М. 235, 238
Лучицький I. В. 6, 225, 230, 233
Любомирські 83
Лях П. 105
Львов А. 49
- Магденко Г. 201
Мадзяр П. 94
Мазепа I. 11, 15, 18, 19, 31, 34, 66, 67, 73, 115, 117, 119, 120, 127, 156
Мазуренко Ю. 129
Маховський I. 30, 74, 115, 128, 129
Максимов А. 49
Максимов М. 49
Максимов С. 49
Максимович Д. 65, 118
Максимович О. 86
Малій К. 105
Мамонтовичі 130
Мапойлов Р. 144
Маркевич М. 65
Маркевич М. А. 5, 225, 228
Марков Є. 52
Марк К. 8, 38, 71, 88, 93, 104, 113, 121—123, 132, 165, 176, 228, 230—236, 238—240
Марселіс Х. 161
Марченко К. 65
Матвєєв А. 15
Матвєєв I. 140
Матвєєв С. 114
Матвієвич Л. 85, 91, 128
Машковець Г. 118, 119, 157
Медведєв А. 51
Медведєв О. 51
Мельник О. 85
Мигалевський К. 41, 44, 168, 216
Миклашевський А. 157
Миклашевський М. 35, 74, 91, 115, 124, 129, 157, 178, 211
Микулаєв Р. 144
Микулина Л. 110
Милашенко М. 34

- Мивцевич Г. 142, 145, 160
Мировицький Я. 44
Миронович Х. 115
Михайлов В. 155
Михайлов Г. 144
Михайлов М. 122
Михайлов С. 121
Михайлов Ф. 155
Михайлович О. 104
Мовчан Ф. 43
Модзалевський В. Л. 7, 225, 236, 240, 241
Мокієвський К. 31, 115, 184
Мокривич К. 34
Молявко К. 20
Монастиренко Я. 59
Моройченко П. 119
Москаль Н. 36
Москвітін С. 161
Мохов В. 87
Многогрешний Д. 15, 18, 28, 30, 73, 78
М'якомелін М. 92
Мякотін В. О. 7, 226, 231—233, 239, 240
- Навроцький Д. 18, 154,
Надикта Ю. 195
Неслов Г. 27
Ненада А. 190
Нестеренко А. 30
Нестеренко Ф. 30
Нечай І. 30
Нечкіпа М. В. 4, 225
Ниліфоров А. 213
Ничипорович М. 103
Нікітін Ю. 144
Ніколасв М. 159
Новиков В. 117
Новицький І. 76, 168, 181, 212
Новицький К. 126
Носенки 93
Носенко Ю. 200
- Олекса М. 60
Олексівич Т. 35, 37, 99, 115, 119, 122, 181, 193, 195
Оленюк В. 65, 140
Олфер'єв І. 13
Орловська В. 94
Остапович Я. 160
Остаповський А. 195
Остаф'єв М. 155
Отимерянов Т. 52
- Павленко І. 34
Павленко С. 153
Павлов В. 215
Павлов Д. 144, 155
Павлов І. 114
Павловський 168
Падалка Л. В. 234
Паланінов О. 124
Палій С. 16, 46
Пальчик М. 75
Пальчиков С. 49
Панащенко В. В. 234, 238
Пантелєєв Г. 161
Патика Д. 103
Патрікєєв В. 51
Патрікєєв М. 51
Первенчен І. 86
Переверуха Г. 103
Перека К. 85
Переломенко А. 183
Переяславець С. 21
Петренко І. 102
Петренко Ф. 75
Петрик І. 19
Петро І. 125, 170
Петров І. 47, 161
Петров Л. 127
Петров М. 52
Петров Р. 52
Петров С. 52, 144
Петшов Г. 114
Пироцький 216
Підкупний Г. 38
Піковець 66
Плакса І. 100
Плесноченко С. 23
Плющенко І. 110
Подградська О. М. 237
Положай Л. 61
Поломар Ф. 116
Полуботки 94, 130
Полуботок Л. 15, 69, 94, 115, 129
Полуботок П. 19
Полулях Я. 162
Полуянов М. 121
Пономарьов О. М. 120, 235
Понок Г. 142
Порваницький 19
Посудевський Ф. 94
Потапов С. 156
Потапович М. 110, 160
Потоцькі 83
Почепець М. 154
Преображенський О. О. 5, 132, 225, 236
Прикота М. 155
Прокопович С. 34, 190

- Прокоф'єв Г. 160
 Прокоф'єв К. 103, 155
 Прокоф'єв М. 76
 Протасов Д. 22
 Протасєв П. 151, 209
 Проценко С. 103
 Пугачевський Г. 195
 Пузик Н. 94
 Пушкар М. 17, 20
 Пушкаренко К. 20
- Радивидовський А. 195, 201
 Радич Т. 75
 Разін С. 18
 Райча Д. 15, 69, 76, 161, 191, 195
 Ракопій Ю. 26
 Раушпа—Романовський Р. 74
 Рандарь М. 126
 Ратвезвич Л. 116
 Раткевич О. 64
 Рашенко Ф. 205
 Реут Ф. 121
 Ржевський І. І. 228
 Рибалка І. К. 226
 Ригун У. 57
 Рифа І. 129
 Родвич А. 213
 Родіонов Д. 144
 Рожанківський В. Ф. 9, 128, 226
 Рожновський Я. 195
 Романов М. 108
 Романовський В. О. 10, 97, 199,
 226, 233, 241
 Романовський Г. 82
 Ромодановський Г. 15, 16, 27
 Рославець І. 158, 200
 Рославець К. 195
 Рославець П. 18, 66, 73, 115, 119,
 125, 153, 157, 199, 200
 Россудовський О. 129
 Рубець І. 91
 Рубці 129, 181
 Рудний В. 145
 Рум'янцев С. 51
 Русінов К. 162
 Русов О. О. 237
 Рухлядінов А. 51
 Рухлядінов Ф. 51
 Рябов Є. 52
 Рябуха Х. 38
 Рядявий А. 116
- Савельєв І. 110
 Савельєв К. 155
 Савенко К. 93
- Савицький В. 105
 Савич С. 216
 Савін І. 64
 Сасенко В. 126
 Салтиков О. 49
 Самовидець 229, 231
 Самойлович Г. 30, 157
 Самойлович І. 15, 16, 18, 31, 44, 66,
 67, 73, 74, 78, 115, 123, 125, 126,
 130, 156, 158, 168, 191, 199
 Самойлович М. 128
 Самойлович С. 73
 Сасимович П. 38
 Сафонов 48
 Сафонов Є. 110
 Сафонов М. 110
 Сафонович Ф. 201
 Свічка Л. 76, 77, 92, 209
 Святайло І. 68
 Себастьянович 74
 Севериненко Х. 92
 Селівестров А. 52
 Селівестров М. 52
 Селівестров Р. 52
 Селітряник Т. 126
 Селітряник Ф. 126
 Семенов Ф. 155
 Семенович І. 123
 Семенович Л. 119
 Семєнович П. 118
 Сенченко О. 77
 Сербин В. 15
 Сергєєв Л. 51
 Сердюк Я. 92
 Сидоренко О. Ф. 235
 Сигізмунд II Август 34
 Сидоренко К. 86
 Сидоренко О. Ф. 235
 Сидоров І. 155
 Сизик Л. 182
 Силевич П. 36
 Симонов І. 60
 Симонов Ф. 158
 Сипдровський М. 180
 Сіауш—паша 25
 Скорода О. 142, 158
 Скоропадський І. 34, 158, 205
 Скоруна Д. 158, 200
 Скуратов П. 17
 Сліпець І. 21
 Сліпченко М. 182
 Слюсарський А. Г. 4, 54, 230
 Смеляков Я. 52
 Смірнов П. П. 236
 Смольченко М. 194
 Спітківський Л. 86
 Солонина А. 18

Солонина К. 44, 156, 162, 216
Сомко Я. 14, 15, 78, 153
Сомкович Я. 14
Сороковий Р. 35
Сорочинський І. 140
Софроненко К. О. 9, 226, 227, 234
Соханенко І. 114
Стаматаєнко О. 133
Старцев П. 107
Стафесєв Д. 159
Степаненко І. 59
Степанець М. 144
Степанів І. 60
Степанов І. 110
Степанов М. 159
Степанов О. 47
Стефанович О. 57
Стецюк К. І. 4, 10, 226, 227, 231,
232, 234, 239, 241
Стороженки 75, 229, 231, 232, 236,
237, 239, 240
Стороженко А. 231
Стороженко І. 31
Стягайло Г. 87
Стягайло І. 85
Судієнко М. 234
Сулима І. 66, 183
Судименко І. 116
Суруєнко С. 31
Суслов М. 146, 200
Суханов А. 46
Суховелі В. 94
Суховелі Т. 94
Сухомлинєнко Д. 116

Табачна Є. 118
Тадрина Ж. 14, 18, 34, 152, 174
Тарасевич Г. 157
Тарасов І. 118
Тарнавіот М. 141
Тверська Д. І. 237
Тетєра П. 72, 142, 167, 194
Тимашов Т. 213
Тимофієвич С. 35
Тимофіїв А. 110
Тимофіїв Г. 155
Тимофійович В. 86
Тихонов Ю. О. 5, 132, 225, 236
Ткач Ю. 77
Ткачешко М. М. 4, 10, 55, 225, 226,
230
Толочапов С. 137
Толстой Ф. 140
Томара В. 191
Томара І. 191, 200
Томара С. 65, 92, 191

Томасченко І. 128
Томашевський М. 105
Тонкий Ю. 117
Топольницький Ф. 90
Тормяшов В. 213
Третьяков П. М. 230
Трокурів І. 42
Тронченко П. 91
Трофимов І. 59
Трубецький Ю. 141
Туптало Д. 201

Углицький Ф. 211
Уласович І. 208
Улезкович С. 35
Уманець Г. 30
Уманець П. 114
Унучка С. 93, 129
Урсал 191
Устюгов М. В. 237
Ушаков К. 150

Фарензбах Е. 119
Федоренко П. К. 9, 226, 236
Федорів К. 114
Федорів Т. 215
Федоров В. 51
Федоров Г. 140
Федоров І. 51
Федоров К. 51
Федоров О. 51
Федоров Ф. 155
Федорович Л. 34
Федорович М. 87
Філімонович М. 68, 198
Філонов А. 215
Філонов Р. 213
Фомєнко І. 117
Фридрікевич К. 122

Ханенко М. 42
Харевич Ю. 88
Харитонович М. 35
Харламов В. О. 234
Хвай В. 74
Хведорченко К. 38
Хвєник К. 92
Хилобоков Л. 69
Хілков Ф. 150
Хмельницький Б. 11, 14, 15, 17, 19,
21, 22, 24—28, 30, 36, 46, 53, 71,
72, 80, 81, 83—85, 133, 140, 143,
144, 165, 194, 196, 203, 209, 228
Хованський П. 44

Ходкевич П. 183
Ходкевич Т. 208
Хрибтиченко С. 65
Христофоров К. 145
Христафорович І. 191
Худаков І. 161

Цурковський О. 13, 60, 82

Чаїцький І. 195
Чалий В. 116
Чарнецький С. 26
Черепнін Л. В. 4, 225
Черкаський П. 140
Чернігівець Я. 54
Черняк І. 98
Четвертняський Ю. 211
Чигиринець С. 112
Чорний Г. 116
Чуйкевич 189
Чурюк П. 100

Шалимов І. 117
Шалимов Ф. 117
Шалимов Я. 117
Шалиговський Ю. 195
Шапошник С. 200
Шафонський О. 234
Швець В. 35
Швидько Г. К. 226, 229
Шевченко Ф. П. 9, 226, 229, 235,
237
Шем'якін Д. 51

Шем'якін С. 51
Шендюх М. 210
Шереметев Б. 20
Шийкевич З. 210
Ширай С. 157, 158, 200
Ширай Я. 160, 201
Шкурншин С. 108
Шрамченко Л. 31
Штатович І. 86

Щербатов К. 18
Щербина В. 22
Щербицький В. В. 11

Юр'єв Д. 150, 159
Юр'єв К. 144
Юр'єв М. 144, 161
Юр'єв С. 144
Юр'єв Ю. 144

Яблоновський С. 16
Яворський С. 181
Якимович М. 209
Якимович Р. 146
Яковлевич С. 152
Яковлевич Ф. 85
Яковлєв І. 59
Яковлєв Р. 110
Яковлєв С. 159
Яненко П. 143
Ярохович Д. 60
Ярушенський З. 205
Яскович К. 75

Географічний покажчик

- Адамівка 74, 80
Алтинівка 94, 186
Анисів 217
Лятоновичі 94
Архангельськ 157, 162
Асланкермен 108
Астрахань 150
Атюша 61
- Баби 147
Бабинець, р. 115, 119
Багата, р. 58
Базарчик 147
Бакланська сотня 29
Бакумівка 77
Балаклія 55
Бараки 200
Баришівка 86, 97, 134, 150, 151
Баришівська сотня 29
Басанська сотня 29
Басань 58, 97, 146
Батурич 16, 19, 21, 23, 31, 67, 97,
106, 114, 123, 135, 146, 147, 149,
190, 199, 215
Батуричська сотня 68, 184, 217
Батуричське 177
Бахмацька сотня 29, 217
Бахмач 32
Безнальче 101
Безуглівка 101
Бендери 147
Бережани 145
Береза 180
Березапська сотня 29, 75
Березапь 67, 76, 90, 101
Березівка 80, 147
Березна 86, 97, 171, 173
Березнянська сотня 29
- Берестечко 147
Берестова, р. 58
Берестовець 216
Бершадь 43, 148
Бессда, р. 69
Бєлгород 147, 148—150
Бєлгородська губернія 121
Бєлгородщина 160
Бєлев 145
Бєлиця, р. 115
Бистрик 115, 177, 205
Біла Церква 134, 140, 141, 144, 148
Білгород-Дністровський 145
Білий Колодязь 50
Білки 38
Біликівська сотня 29
Білогородка 111, 134, 141
Білогорща, р. 119
Білоозеро 148
Білорусія 17, 40, 47, 55—57, 61, 72,
143, 215
Білоус 80
Білоус, р. 80
Білоусівська сотня 29, 171
Білоцерківка 134, 166
Білоцерківська сотня 29
Білошанки 75
Бірки 127
Бірківська сотня 29, 30
Біюк-Чекмечі 147
Близький Схід 23, 146, 147, 159
Блєстова 80
Бобовицька волость 32
Бобрік 67, 101, 149
Бобринця, р. 115
Бобровиця 42, 97
Бобровицька сотня 29
Бобруйськ 147
Богдани 101, 147, 173
Богодучів 146

- Богодухівка 61
 Богородівка 80
 Богуслав 43
 Богучар, р. 55
 Богушків 90
 Боденковичі 69
 Болошицька Слобода 90
 Борисів 143, 147
 Бориспіль 97, 184
 Бориспільська сотня 29
 Борзна 55, 97, 136, 143, 146, 160, 161
 Борзнянська сотня 29, 30, 190
 Бортничі 79
 Боршна 81, 177
 Борщагівка 78, 134
 Борщів 73, 89
 Брацлав 21, 147
 Брацлавський полк 43
 Бредихінов 52
 Бречиня, р. 200
 Британівка 101
 Бровари 134
 Брянськ 108, 118, 119, 141, 145, 149, 150, 152, 156, 158
 Брянський повіт 48, 51
 Брянщина 109, 151
 Бубнівка 166
 Бубнівська сотня 29
 Бубнова Слобідка 91
 Буда, р. 114, 116
 Буди 60, 80, 210
 Будинська слобода 84
 Будища 58, 89, 185
 Будищанська сотня 29
 Бужин 148
 Буки 123, 148
- Вабля, р. 115
 Валахія 26
 Валки 81, 146
 Валуйки 149
 Варва 97, 103, 135, 147, 151, 172
 Варвинська сотня 29
 Варшава 148
 Василівське, оз. 78
 Васильків 56, 126, 140
 Васьківці 81, 177
 Вахромєєвичі 67
 Велика Вісь 93
 Велика Загорівка 102
 Велика Каратувль 101
 Велпке 217
 Велички 94
 Величківка 59, 177, 178
- Веприк 148—151
 Веприцька сотня 29
 Вереміївка 90
 Вересоч 101, 184
 Вержболово 147
 Вертеча, р. 129
 Вертіївка 94
 Вертіївська сотня 29
 Верхолісся 69
 Верхуша 67
 Верьовка 102, 184, 217
 Вечірки 32, 166
 Вибельська сотня 29
 Вигоничі 51
 Вигурівщина 82
 Виповзів 69
 Високе 80, 177
 Вишгород 78, 134
 Вишеньки 79
 Вільне 146
 Вільшана 89
 Вітебськ 143
 Вобані 148
 Говча 211
 Говчовець 87
 Войнівка 101
 Войтове 76, 101
 Волинка 86
 Волинська сотня 29
 Волинське восводство 41
 Воловиця 80
 Вологда 157
 Володимир 145
 Володимирський повіт 41
 Волосківці 80
 Волохи 182, 207
 Волочиськ 49
 Волошине 76
 Волощина 23
 Волуй, р. 44
 Вольне 150
 Вор, р. 73
 Воргол 211
 Воргля, р. 115
 Ворзна, р. 129
 Вороніж 87, 91
 Воронізька сотня 29
 Воронок 52
 Вороньків 65, 97, 118, 134
 Вороньківська сотня 29
 Ворскла, р. 38, 56, 114, 116, 146
 Вроцлав 146
 Вузьке, оз. 78
 В'язівка 81, 87
 В'язьма 159
 В'ятка 50

Гаджали 147
Гадяцька сотня 29
Гадяцький полк 28—30, 77, 82, 139,
182, 189
Гадяч 21, 55, 71, 105, 134, 135, 146,
147, 149—151, 157, 160
Гайворон 146
Галац 147
Галич 117
Галка 177
Гарцове 217
Гвоздяківка 185
Гданськ 65, 144, 145
Гельмязівська сотня 29
Германівка 148
Гирявка 75
Гірківці 103
Глазове 211
Глинська сотня 29
Глинське 55, 65, 76, 97, 135, 169
Глуськ 143
Глухів 14, 15, 18, 21, 23, 41, 48, 49,
51, 55, 67, 89, 106, 111, 121, 135,
140, 146, 147, 149, 154, 160, 181,
204
Глухівська сотня 29, 41, 51, 52,
115, 125, 128, 190, 206
Гніздиличі 185
Говтва 91, 134, 147
Говтва, р. 58, 179
Говтвянська сотня 29
Гоголів 42, 67, 97
Гоголівська сотня 29
Годунівка 184
Голішка 147
Голубичі 208
Гомель 143
Горбані 173
Городиськ 183
Городиська сотня 29
Городище 32, 77, 168, 173, 184
Городищенське староство 32
Городнянська сотня 29, 124, 171
Гороховець 121
Грем'яч 73, 74
Гречана Гребля 147
Гречани 101
Грибище 76
Грицинци 147
Гродно 147
Грунська сотня 29
Грунь 21, 53
Губське 77
Гудковець 87
Гурбинці 74
Гусинка 180
Гута 32

Давидів 143
Давидівка 77, 166
Даничі 208
Дарниця 134
Дарниця, р. 78
Дащепки 166
Дегтярі 147
Дедилівський повіт 52
Дейманівка 77, 81, 177, 210
Дем'янівка 50
Дениси 90
Деньги 79
Десна, р. 56, 58, 80, 87, 108, 152,
171, 214
Дешки 41
Диканька 58, 69, 82, 114, 127, 134,
217
Димер 42, 141, 147
Димерка, р. 130
Дібрівка 73
Дібрівська сотня 29
Дівицька сотня 29
Дівичі 79
Дідівці 81, 177
Дніпро, р. 17, 34, 42—46, 56, 58,
69, 84, 90, 108, 109, 114, 139, 140,
143, 147, 168, 174, 212, 215
Довге, оз. 78
Домонти 91
Домонтівська сотня 29
Дон 46
Дорогичі 142
Дрімайлівка 101
Дроздівка 210
Дронівська волость 165
Дубно 145, 147
Дубовий Гай 32, 147
Дубогаївське староство 32
Дунаць 211
Дунай, р. 145
Дурні 180

Ескі—Тавань 108

Євлашівка 101
Європа 224
Єленка 52
Єнківці 77
Жабське 135
Жеребець, р. 55
Жигимонтів 97
Жихове 211
Жовква 147
Жовнин 148
Жорнівська сотня 29
Жорнокльови 173

Жуки 60, 134, 182
Журавка 147
Журавська сотня 29

Завірки 211
Закарпаття 221
Замостя 145
Замишеве 50, 103
Запоріжжя 18, 46, 56, 68, 82, 108,
109, 138—140, 143, 145, 147, 221
Запорізька Січ 140
Заслав 148
Західна Європа 23, 89, 98, 117, 144,
147, 157, 159
Західна Україна 95
Звенигородка 43, 148
Зибка 52
Зиківо 185
Зіньків 21, 53, 55, 134, 135, 145—
147, 149
Зіньківська сотня 29
Зіньківський полк 28
Злинка 52
Злобинка 185
Змітнів 215
Зноби 89
Знобівка, р. 117, 129
Золотоніська сотня 29
Золотоноша 97, 135

Івангородська сотня 29
Іваниця 146
Іваницька сотня 29
Іванків 79
Іванове Городище 151
Івот 80, 175, 179
Івот, р. 69, 80, 84, 115, 116
Ігнатівці 74
Ізмаїл 147, 148
Ізмайлово 64
Іллінці 101
Ількуча 90
Іпуть, р. 69
Іркліїв 149
Іркліївська сотня 29, 90
Ірпінь, р. 56, 117, 174
Ісачка 76
Ічня 97, 204
Ічнянська сотня 29
Ішов 200

Калайдинці 87
Каленики 90
Калита 89

Калитва, р. 55
Калуга 23, 111, 148—150, 153, 155
Калужинці 74
Кальник 144
Каменка 148
Кам'яний Затон 145
Канів 34, 42—44, 54, 140
Канівська сотня 34, 90
Каплинці 65, 134, 166
Каплинцівська сотня 169
Карабунар 147
Карабутівка 146—148, 204
Карабутівська сотня 29
Карачаєв 155
Карачаєвський повіт 51
Карпилівка 166
Каршов 150
Касимов 160
Катич 79
Кейбалівка 166
Келеберда 134, 173
Клебердинська сотня 29
Кенігсберг 147
Кибинці 77
Кишень 145
Кизикермен 108, 110, 139, 145,
Київ 10, 14, 19, 20, 22, 23, 28, 29,
33—35, 42, 53, 54, 59, 63, 64, 67,
78, 83, 97, 99, 101, 106—108, 110—
112, 114, 134—137, 139—148, 152,
153, 158, 160—162, 166, 168, 174,
179, 196, 214, 215
Київська область 56
Київська Русь 57
Київська сотня 29
Київське Полісся 128
Київський полк 28, 29, 43, 62, 78,
89, 94, 166, 206, 212
Київщина 42, 83, 111
Кіїнка 80
Кириївщина 90
Киселівка 74, 85, 177
Киселівська сотня 29, 124
Кичеть, р. 115
Кишеньки 80
Кишеньківська сотня 29
Кладківка 80
Клевень, р. 117
Кліщинці 76, 90
Кобелі 182, 208
Кобеляки 98, 99, 146, 174
Кобеляцька сотня 29
Кобижча 97
Кобизька сотня 29
Ковалин 79
Ковалівська сотня 30
Ковжижа 36, 177

Ковтуни 32, 75, 89
Кодацький поріг 108
Кожум'яки 174
Козел 80
Козелець 29, 42, 67, 83, 97, 110, 114,
123, 140, 142, 145, 146, 166, 200,
214, 215
Козелецька сотня 29, 94
Козлів 58, 89
Козлове 92
Козляничі 90
Колесники 82
Колки 142
Коломак, р. 58
Коломия 142, 150
Колоятаїв 65
Колчев 80
Комарівка 101
Комішвянська сотня 29
Коновівка 87
Конотоп 23, 38, 41, 55, 59, 67, 97,
122, 146, 184, 216
Конотопська сотня 29, 217
Константинополь 23, 144, 147, 148
Копачів 211
Коренецьке 177
Корніївка 77, 101
Короваї 77
Коровинці 76
Короп 14, 65, 103, 135, 152, 161
Коропецьке 147
Коропська сотня 29
Коростишів 141, 147
Коротке 185
Корсунський полк 191, 208
Корсунь 17, 42, 43, 148
Костери 122
Кострома 161
Костянтинів 117
Костянтинівська сотня 29
Котелевська сотня 29
Котир, р. 114
Котове 89
Краків 26
Краспівка 82, 216
Красна, р. 55
Красне 146, 148, 150, 184, 204, 217
Красний Колядин 86, 146
Красний став 80
Краснопілля 135, 186
Краснянська сотня 29, 76
Кременець 145
Кременецький повіт 41
Кременчук 69, 117, 147
Кремль, р. 119
Крехаєве, оз. 68
Крехаїв 69

Кривилів, оз. 80
Кривів 44
Крим (Кримське ханство) 13, 16,
23, 24, 42, 138, 140, 150, 204, 221
Кровелець 97, 100, 119, 146, 149,
204
Кролевецька сотня 29, 128
Кропивне 63, 79, 90
Кропивнянський полк 28
Кротівщина 166
Крупницька волость 117
Крупка, р. 84, 114
Крупольсь 78, 101
Крутьки 182
Кудрявець, р. 114, 116
Куземинська сотня 29
Кукшин 82
Кулаги 186
Куликівка 210
Курилівка 82, 101
Курінь 32, 134, 184
Курськ 149
Кучаків 79, 184
Кучеровий 117
Кучинівка 80
Кучюк-Чекмечі 147

Лави 90
Ладизжин 144
Лебединський повіт 77, 128
Левки 81
Леляки 90, 166
Леплява 94, 173
Леплявська сотня 29
Лехівка 78, 90, 101
Лецьки 101
Либідь, р. 112
Липиця 82
Липове 85, 177
Липовець 135
Лисянки 78
Лисянка 42, 44, 141, 148
Литва 224
Литвиновці 91, 125
Литвяки 76
Лівобережна Україна (Лівобе-
режжя) 3—7, 9—13, 17—19, 23, 24,
28, 30, 32, 33, 38—40, 42—58, 62—
64, 66, 69—71, 73—75, 78, 82, 87—
90, 93, 95, 98, 100, 102, 103, 107—
111, 113, 117, 118, 122—124, 126—
128, 130, 133—135, 157—146,
148—151, 153—164, 166, 167, 170,
175, 178, 182, 186, 190—192, 200—
203, 205, 209, 212, 213, 217—222
Лівобережне Полісся 69

- Лісники 83, 134
 Лісостеп 61
 Літки 100
 Лобанівка 41
 Лоїв 147
 Локня 211
 Локотьків 76, 88
 Ломанка 76
 Лохвиця 20, 135, 146, 147, 149, 169
 Лохвицька сотня 29, 30
 Лубенська сотня 29, 30
 Лубенський полк 16, 28—30, 43,
 45, 57, 60, 65—67, 76, 81, 90, 122,
 125, 139, 142, 160, 166, 168, 180,
 182, 183, 190, 191, 203
 Лубни 20, 21, 63, 67, 68, 87, 97, 106,
 134, 135, 143, 145, 147, 149, 169
 Лужок 52
 Лука 81
 Лукаші 78, 101
 Лукім'я 66, 169
 Лукіська сотня 29
 Лук'япівка 78, 101
 Лутава, р. 114
 Луцьк 145, 148
 Любар 141
 Любецька сотня 93, 94, 124, 129,
 171, 209
 Любеч 94, 135, 147
 Люблін 145, 148
 Любовча 178
 Лютенська сотня 29
 Лютецька 55, 135, 149
 Лялинці 81
 Львів 140, 145, 214
 Львівщина 142

 Мазове 52
 Макаричі 177
 Макошин 178
 Максаки 177
 Мала Дівиця 75
 Мала Каратуль 101
 Малий Волуєць, р. 44
 Малютинці 77
 Мамаївка 75
 Маньківка 148
 Махнівка 147
 Мачухи 82, 217
 Маціївка 146
 Мгар 81, 134
 Мглин 135, 200
 Мглинська волость 165
 Мглинська сотня 29, 124
 Межиріч 145
 Мезин 79

 Мельники 82
 Мельня 175, 184
 Мена 14, 90, 97, 110, 114, 123, 143,
 161, 171, 215
 Менська сотня 29, 84, 171
 Миргород 21, 63, 67, 97, 134, 135,
 145, 147
 Миргородська сотня 29
 Миргородський полк 28, 29, 31, 43,
 77, 82, 91, 103, 111, 126, 127, 139,
 142, 149, 160, 180, 189, 203
 Миргородщина 111
 Мирновський 115
 Миропшля 55
 Митченки 85, 166
 Михайлівка 77, 84, 123, 147
 Мишковці 35
 Міклашевка 41
 Містське, оз. 68
 Митьківка 52
 Мліїв 148
 Множанська сотня 169
 Могилів 143, 147
 Мозир 143, 147
 Мозирський повіт 135
 Молдавія 22, 26, 40, 144, 145, 150
 Молотеча, р. 74
 Монастирище 146
 Монастирищенська сотня 29
 Моравська сотня 29
 Москва 14—19, 22, 23, 25, 43, 47,
 52, 53, 63, 64, 67, 103, 107, 111,
 121, 124, 126, 140, 141, 143—145,
 148, 150—160, 162, 173, 198, 200,
 214
 Мотовилівка 134
 Мохнатин 80
 Мрин 80, 185, 216
 Мринище 216
 Мринська сотня 29, 175, 185, 191

 Надинівка 211, 215
 Наумівка 84
 Невстровський 115
 Неглинка, р. 115
 Недра 78, 101
 Недригайлів 55, 117
 Немирів 45, 147
 Неповоротка 217
 Нерехта 161
 Неродичі 145
 Несвіж 143, 147
 Негаївка 57, 76, 84, 175, 181
 Нижній Булатець 87
 Ніжин 13, 21, 22, 35, 49, 54, 59,
 63, 97, 101, 107, 109, 112, 134, 135,
 142—146, 149, 150, 154, 159, 161,

162, 199, 204, 214
Ніжинський полк 28—30, 32, 41,
54, 55, 57, 58, 60, 61, 67, 71, 74,
78, 79, 86, 87, 91, 94, 102, 103, 114,
115, 117, 119, 122, 125, 127, 128,
152, 166, 167, 175, 180—182, 185,
186, 189, 206, 210—212, 215—217
Ніжинські сотні 29, 184
Ніжинщина 74, 116
Німеччина 188
Нова Гребля, р. 77
Нова Зимниця, ос. 94
Новгород—Сіверська сотня 29, 46,
48, 52, 74, 124, 161, 175
Новгород—Сіверський 14, 21, 49,
51, 67, 107, 111, 135, 146, 149, 204
Новий Блхів 17
Нові Млини 55, 67, 97, 114, 123,
135, 142, 145, 199
Новогрудок 143
Новоміська сотня 124
Новомлинська сотня 29, 181
Новосанжарівська сотня 29, 127
Новосілки 74
Посівка 97, 135, 146
Носівська сотня 29, 31

Обмачів 67, 80, 146
Обоянський повіт 121
Обоянь 150
Обрадівка 88
Обруб 74
Обтове 58
Овруч 147
Озаричі 175
Озеряни 75
Окіп 76
Оксютинці 180
Олександрівка 69
Олешня 149, 150
Олшівська сотня 29
Олтарі 52, 211
Ольховець 148
Ольхівка 43
Ольшане 63, 74, 146, 148
Ольшанівка 148
Омбінш 178, 216
Оміаной 41
Опішівя 135, 146, 149
Опішнянська сотня 29
Орел 159
Орель, р. 58, 69, 181
Орлик, р. 58
Орлівка 32
Орша 147
Оскол 149, 150

Оскол, р. 44
Остап'с 97
Остап'євська сотня 29
Остапівка 134
Остер 14, 22, 42, 67, 69, 97, 99, 123,
140, 214
Остерська сотня 29, 94
Охоньки 147
Охтирка 147
Очаків 54, 145

Паволоч 141, 147
Паволоцький полк 42
Палиця 85
Палуж 177
Пальчпни 61
Панське 79
Панфіли 90
Паришків 76, 101
Пархимів 89
Пахарі 76
Пашків 101
Перевід 81
Переволочна 108, 139, 140, 145—
147
Переволочнлянська сотня 29
Перегін 73, 182
Перекоп 146
Перелюб 90, 182
Перещепине 58
Переяслав 14, 21, 22, 35, 53, 54, 59,
63, 67, 86, 89, 90, 97, 101, 107, 111,
134, 137, 143—149, 159, 162, 173,
191, 194, 199, 200, 204, 213, 214
Переяславль-Заліський 49
Переяславль-Рязанський 160
Переяславська сотня 29
Переяславський полк 28, 29, 43,
54, 58, 61, 69, 70, 75, 76, 79, 81,
86, 89—91, 94, 115, 118, 122, 140,
142, 173, 212, 217
Переяславщина 17, 18, 42
Пермська земля, 150
Петербург 170
Петриков 143
Петрівці 58, 78, 82, 179, 204
Петрушин 93, 214
Печерськ 107, 136
Пигарівка 211
Пилипча 91
Пирятин 45, 65, 97, 134, 135, 145—
148, 169, 182
Пирятинська сотня 29, 30, 91, 169,
180, 189
Південна Київщина 41

- Південна Ніжинщина 42
 Південне Полісся 61
 Південне Правобережжя 45
 Південний Буг, р. 43
 Північна Буковина 221
 Північна Двіна, р. 150
 Північне Причорномор'я 139, 221
 Підвисоке 68
 Підгайці 141
 Підлипне 32
 Підліпівське староство 32
 Півськ 143
 Піски 81
 Пішана 91
 Піщавська сотня 29
 Плащинці 116
 Плешкани 173
 Плиски 74
 Плоске, оз. 78
 Плюти 87
 Побужжя 43
 Погар 14, 51, 97, 100, 101, 135, 143,
 154, 157, 158, 214
 Погаричі 117
 Погарська сотня 29, 41, 47, 51
 Погорілівка 67
 Погреби 84, 116
 Поділ 78, 106, 107, 136
 Подніпров'я 54
 Подолове 74
 Подузово 185
 Позняки 78
 Полатовський полк 44
 Полісся 57, 61
 Полова 81
 Положаї 90
 Полоине 45, 142, 147
 Полоцьк 143
 Полтава 21, 63, 65—67, 69, 97, 126,
 134, 135, 143, 145—147, 149
 Полтавська область 56
 Полтавська сотня 29
 Полтавський полк 22, 28, 29, 35,
 38, 41, 57, 58, 60, 63, 65, 68, 69,
 71, 77, 82, 84, 87, 90, 102, 123, 126,
 127, 135, 139, 140, 149, 160, 167,
 173, 179, 182, 190, 204, 212, 217
 Полтавщина 82
 Понорницька сотня 29, 171
 Понурівка 50, 103, 124
 Попівка 32, 77, 102, 184, 210
 Попова Клівка 51
 Попогірська волость 32
 Попогірська сотня 178
 Порохонь 32
 Потоцька сотня 190
 Почайна, р. 58
 Почеп 14, 48, 51, 52, 79, 97, 121,
 135, 143, 200, 214
 Почепська волость 32
 Почепська сотня 29, 47, 48, 51, 208
 Правобережна Україна (Правобе-
 режжя) 6, 16, 21, 40—46, 55, 56,
 58, 74, 79, 95, 117, 126, 127, 140—
 143, 145, 147, 191, 204, 206, 208,
 212, 221
 Прачі 80
 Прибинка 90
 Прилуки 21, 97, 134, 135, 146—148,
 174
 Прилуцька сотня 191
 Прилуцький полк 28, 29, 32, 42, 55,
 74—76, 81, 84, 85, 103, 166, 172,
 189, 203, 210
 Прокудне 166
 Протопоівка 119
 Прохорівка 148
 Прохорівська сотня 29
 Прусія 224
 Пруска, р. 91
 Псьол, р. 56, 117, 147
 Пулинці 87
 Путивль 23, 47, 126, 135, 146, 148,
 151
 Путивльський повіт 48, 52, 53, 108,
 117, 127, 153
 Пушкарі 184
 Радичів 79
 Рашків 148
 Рашківська сотня 29
 Ревутинци 210
 Рейтарська слобода 53, 107
 Реть, р. 115, 129
 Решетилівка 82
 Решітки 173
 Рєчиця 143, 147
 Ржищів 78, 140, 146
 Рибці 134
 Рижки 80
 Рижки 91
 Рильський повіт 48
 Рим 146
 Річ Посполита (Польща) 13, 16,
 18, 22—28, 55, 56, 79, 89, 125, 126,
 138, 141, 142, 145, 149, 194, 214,
 221, 224
 Рогачів 147
 Рогинці 76
 Рогозька Слобода 18
 Роженичі 129
 Рожественська сотня 29
 Роменська сотня 29, 190

- Ромна, р. 76, 85
 Ромни 20, 30, 55, 134, 135, 146, 147, 149
 Ропська Буда 41
 Ропська сотня 124, 171
 Російська держава (Росія) 3—5, 7—14, 16—18, 23—28, 32, 33, 39, 40, 46, 47, 49, 50, 52—57, 61, 62, 66, 73, 95, 97, 98, 100, 101, 103, 107, 108, 110, 113, 117, 118, 126, 130, 131, 133, 138, 148—154, 156—161, 163, 164, 194, 197—201, 207, 209, 219—222, 224
 Російська РФСР 12
 Росуся, р. 115
 Рудівка 42
 Рудня 182, 208
 Рябець 185
- Савинці 60
 Садова Слобода 162
 Салтикова Дівиця 80, 180
 Салтівське городище 54
 Сальне 79
 Самара, р. 127
 Самарська сотня 69
 Сарн 182
 Саснівка 166
 Свержа, р. 129
 Свесь, р. 115
 Свидня, р. 115
 Севськ 67, 103, 111, 117, 146, 148—150, 155
 Севський повіт 117, 121, 152
 Седнів 215
 Седнівська сотня 29, 171, 172
 Сейм, р. 80, 91, 108
 Селецька сотня 29, 30, 76
 Селіврія 147
 Сема, р. 114
 Семаки 94, 182
 Семшівка 78, 90, 102
 Семиграддя 28
 Сенча 169
 Сергіївка 32, 75
 Середина Буда 117
 Середишка 211, 215
 Сибезька сотня 29
 Сибір 13, 18, 28
 Сидорівка 80, 177
 Синій Колодязь 30
 Снявка 59, 171
 Снявська сотня 29
 Сирець, р. 114, 116
 Ситна 117
 Сіверський Донець, р. 44, 55
- Сіль Вичегодська 49
 Сіль Камська 160
 Сівожацьке 211
 Січня, р. 115
 Слабинська сотня 29
 Слобідка 90
 Слобідська Україна (Слобожанщина) 4, 10, 18, 44, 45, 54—56, 64, 82, 93, 120, 147, 150, 221
 Слуцьк 143, 147
 Смицьк 182
 Сміла 72, 81
 Сміле 80
 Смілівська сотня 29
 Смоленськ 147, 152, 153, 158, 159
 Смоляж 101
 Світин 57, 76
 Снов, р. 91, 129
 Собичеве 37
 Сож, р. 69
 Сокиринці 81, 177
 Сокилки 102, 123
 Сокильківська сотня 29, 140
 Солов'їв 41
 Солушівка 35, 135
 Сорочки 23, 147
 Сорочинська сотня 29
 Сорочинці 77, 126
     Сосниця 69, 86, 87, 90, 97, 110, 114, 123, 149, 171, 172, 178, 215
 Сосницька сотня 29, 59
 Соснова 90
 Спаське 178, 207
 Срібне 55, 97, 147, 204
 Срібнявська сотня 29
 Стайки 56
 Стамбул 144
 Стара Тростань 52
 Старе 101, 184
 Старпій Вихів 143, 147
 Старий Білоус 80
 Стародуб 14, 36, 41, 49, 51, 57, 67, 97, 99—101, 103, 104, 107, 110, 112, 118, 119, 123, 135, 142, 143, 147, 149, 154, 156, 157, 160, 161, 199, 204, 214
 Стародубська сотня 29, 47, 48, 51
 Стародубський полк 28, 29, 35, 37, 41, 50, 52, 55, 57, 60, 62, 70, 73, 74, 79, 89—91, 99, 103, 122, 124, 127, 129, 130, 135, 158, 166, 170, 175, 178, 180, 181, 183—186, 200, 206—209, 211, 217
 Стародубщина 41, 49, 73, 84, 119, 124, 165, 178
 Старосанжарівська сотня 127
 Стасі 82, 114, 134, 217

Стеблів 148
Степанівка 80
Стечна 41
Стовпне 101
Столинська сотня 29
Стольне 80, 171
Стрижень, р. 214
Стрілецька слобода 53, 107
Стугна, р. 116, 117
Студенець, р. 119
Східна Галичина 221
Суботовичі 186
Сула, р. 56, 76, 147
Суми 55, 146
Сумська область 56
Сумський полк 147
Супрунівка 134

Талалаївка 147, 177
Тарандипці 57
Тарасівка 35, 119, 148
Тарасівський 115
Творки 74
Темників 159, 160
Терни 81
Тернівка, р. 53
Тернова Слобода 52, 53
Тиниця 146
Титва, р. 115
Тихановичі 67
Толочино 143
Топальська сотня 29, 124
Тополинська сотня 91
Торговицький полк 43
Торські, оз. 160
Торчин 148
Трансільванія 25, 27
Трахтемирів 148
Трипілля 111, 126
Три Тоні, оз. 78
Тростянка 61, 79
Трубайлова, р. 89
Трубчевськ 47, 103, 108, 125, 158
Трубчевський повіт 47
Тула 110, 155
Туреччина 13, 23—25, 56, 126, 138,
144, 145, 158, 160, 221
Турівка 84, 90
Тура 67

Убедь, р. 69
Українська РСР 10, 11
Уланове 206
Умань 21, 148
Уманщина 43

Унеча, р. 130
Усерд 149
Усівка 166
Усок 32
Усороч, оз. 80
Устивицька сотня 29
Уша, р. 80
Ушвя 80

Фастів 134, 141, 147, 209
Фастівський полк 46
Федорівка 77
Феськівка 178

Хаськи 75
Халявин 217
Харитонівка 81, 177
Харківці 77, 166
Хвоєвське 74
Хибалівка 82
Хижки 211
Хитці 81
Хмелів 80, 147
Хмелівська сотня 30
Ховми 80
Ходосівка 83, 134
Холм 145
Холми 177
Холопкове 115
Хомутець 77
Хомутецька сотня 189
Хорольська сотня 29
Хорошки 76, 87
Хоружівка 53
Хотин 27
Хотіївка 41
Хотимижськ 55, 149, 150
Хрипівка 122
Хрулі 81
Хуса, р. 117

Царево—Алексеево 149, 150
Циблі 86
Цімерманівка 148

Чарторії 91
Чепелів 84
Черевки 90, 91
Черкаси 44, 140, 146, 147
Черкаська область 56
Черкаський полк 180
Чернецьке 80
Чернине, оз. 68

Чернігів 14, 21, 22, 35, 51, 67, 68,
97, 100, 107, 111, 112, 134, 135,
138, 146, 147, 149, 153, 162, 171,
214, 215

Чернігівська область 56

Черпівська сотня 129

Черпівське Полісся 128

Черпівський полк 28, 41, 45, 54,
59, 62, 70, 73, 79, 80, 84—86, 89,
90, 93, 94, 103, 115, 124, 128, 129,
149, 150, 166, 170, 171, 173, 190,
191, 205, 206, 208, 209, 212

Чернігівщина 48, 54, 60, 69, 80, 82,
87, 112, 182, 201, 211

Чеховська волость 75

Чечельник 148

Чигирин 25, 26, 137, 146—148, 166,
204

Чигириндубровська сотня 30

Чигиринське староство 71

Чигиринський полк 190

Чопилки 90, 173

Чорне море 109, 145, 147

Чорнобаї 79

Чорнобиль 147

Чорногородка 141

Чорнуська сотня 29

Чорнухи 97, 134, 169

Шабалинів 210

Шабринівка 209

Шавулиха 148

Шаповалівка 122

Шаповалівська сотня 29

Шатрище 80, 179

Швеція 24, 25, 126, 158

Шеломи 50

Шептаківська сотня 29

Шипацька сотня 29

Шклов 147

Шкурати 166

Щасівка 75

Щеки 76

Юрасовська сотня 29

Юр'івка 81

Яблунів 60, 149

Яблунівка 75, 147

Яблунівська сотня 29, 169

Яготин 58, 89, 90

Яготинська сотня 29, 75, 91

Ядуги 80

Яїк 46

Ямпіль 32

Ямпільська сотня 30

Ямпільське староство 32, 119, 180

Ялмуцше, оз. 68

Янів 217

Ярешки 76

Ярославль 156

Ясси 23, 142, 144, 145, 147, 148

Яцики 166

Передмова	3
Розділ I. Зміцнення влади царського уряду і старшинської адміністрації	12
1. Поширення влади царського уряду на Лівобережну Україну	12
2. Діяльність гетьмансько-старшинського адміністративного апарату	24
Розділ II. Міграційний рух і сільське господарство. Зміни у земельній власності та землеволодінні	40
1. Активізація міграційного руху на Лівобережну Україну	40
2. Стан землеробства і тваринництва	56
3. Зміцнення основних форм феодальної земельної власності	70
4. Зміни у землеволодінні селян, земельній власності козаків і міщан. Сільські общини й сябринні союзи	83
Розділ III. Розвиток ремесел і промислів. Економічне значення українсько-російських виробничих зв'язків	97
1. Переростання ремесел у дрібне товарне виробництво	97
2. Зародження нових форм виробництва у феодальних промислах	113
Розділ IV. Консолідація місцевого ринку і зміцнення українсько-російських торговельних зв'язків	132
1. Розвиток внутрішньої торгівлі	132
2. Включення лівобережних земель у формування всеросійського ринку	149
Розділ V. Посилення феодальної експлуатації трудящих	165
1. Посилення визиску селян «вільних» військових сіл, рядових козаків і міщан	165
2. Феодальна залежність підданих старшинських і монастирських маєтностей та форми феодальної ренти	176
Розділ VI. Еволюція соціальної структури феодального суспільства і загострення класових суперечностей	188
1. Консолідація класу експлуататорів — старшини, шляхти, міських багатіїв і духовенства	188

2. Соціальне становище класів-станів селян, козаків і міщан	202
Висновки	219
Короткий словник нумізматичних термінів	224
Примітки	225
Іменний покажчик	243
Географічний покажчик	251